

2(38) шығарылым

сәуір – мамыр – маусым

Жылына 4 рет шығады

Педагогика, тарих, филология

Бас редактор

Т.З.РЫСБЕКОВ

тарих ғылымдарының докторы, профессор

Редакция алқасы:

Н.Е.Бекмаханова

тарих ғылымдарының докторы, профессор,
РҒА Ресей тарихы институты;

Ө.Қ.Мұқтар

тарих ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

Е.А.Александрова

педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
Н.Г.Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті;

Ө.М.Мұханбетжанова

педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

Б.И.Сарсенбаева

педагогика ғылымдарының докторы, доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

А.М.Мұсаев

филология ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

М.Б. Сабыр

филология ғылымдарының докторы, профессор, БҚГА.

И.А. Тайманов

физика-математика ғылымдарының докторы,
РФ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі,
Новосибирск мемлекеттік университеті;

Е.Я. Коган

физика-математика ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

Т.Е. Дарбаева

биология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

С.С. Джубатырова

ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ;

Л.И. Мерғалиева

экономика ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен
07.12.1999ж. тіркеліп, № 971 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен
09.08.2000ж. қайта тіркеліп, № 1432 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі
нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласындағы Бақылау
комитеті бекіткен ғылыми басылым тізіміне енді.

ISSN 1680-0761

Выпуск 2(38)

апрель — май — июнь

Выходит 4 раза в год

Педагогика, история, филология

Главный редактор

РЫСБЕКОВ Т.З.

доктор исторических наук, профессор

Редакционная коллегия:

Бекмаханова Н.Е.	доктор исторических наук, профессор, Институт Российской истории РАН;
Муктар А.К.	доктор исторических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Александрова Е.А.	доктор педагогических наук, профессор, Саратовский государственный университет им. Чернышевского;
Муханбетжанова А.	доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Сарсенбаева Б.И.	доктор педагогических наук, доцент, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Мусаев А.М.	доктор филологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Сабыр М.Б.	доктор филологических наук, доцент, ЗКГА.
Тайманов И.А.	доктор физико-математических наук, Член-кор. Академии наук РФ, Новосибирский государственный университет;
Коган Е.Я.	доктор физико-математических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Дарбаева Т.Е.	доктор биологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Джубатырова С.С.	доктор сельскохозяйственных наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Мерғалиева Л.И.	доктор экономических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999 г., выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000 г., выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и педагогическим наукам.

ISSN 1680-0761

Педагогика

УДК 502.203:374.3:378

Даришева Т.М.

к.п.н., ЗКГУ им. М. Утемисова

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ СТУДЕНТОВ КАК НАПРАВЛЕНИЕ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ ВУЗА

Экологическая политика, направленная на сохранение окружающей среды, становится одним из фундаментов гражданского общества, главным фактором устойчивого развития человечества, а экологическое сознание – основой мировоззрения человека XXI века.

Глобальные экологические проблемы обостряются сегодня экологической неграмотностью населения, низким уровнем экологической культуры. На решение задач экологического просвещения населения направлены усилия государственных и общественных экологических организаций и учреждений республики. Много делается для создания единой непрерывной системы экологического образования и просвещения.

Огромную просветительскую работу в данном направлении проводят учебные заведения Республики Казахстан. В общей системе экологического образования и просвещения вузы вносят определенный вклад в формирование экологической культуры. Накопленный опыт в различных направлениях экологического просвещения показывает, что идет процесс становления вузов как информационно-культурных центров в системе всеобщего непрерывного экологического образования и просвещения населения страны.

Целями экологического просвещения, которые ставят перед собой вузы страны, являются формирование системы экологических знаний, развитие гуманитарного экологического мировоззрения, воспитание экологического сознания и экологической культуры, воспитание бережного отношения к природе, рациональное использование природных ресурсов. Одним из направлений экологического просвещения является

информирование населения о законодательстве в области охраны окружающей среды и экологической безопасности. В настоящее время в экологической деятельности вуза применяются следующие основные понятия:

1) экологическое образование (образование в сфере экологии) - непрерывный, целенаправленный процесс воспитания, обучения и развития личности, направленный на формирование ценностных ориентаций, норм нравственного поведения людей, их обязанностей и ответственного отношения к взаимодействию человека с природной, социальной и техногенной средой, а также на получение специальных знаний и практических навыков по охране окружающей среды, природопользованию и экологической безопасности;

2) экологическое просвещение (просвещение в сфере экологии) - распространение экологических знаний об экологической безопасности, здоровом образе жизни человека, информации о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов в целях формирования экологической культуры в обществе;

3) экологическая культура - система социальных отношений, моральных ценностей, норм и способов взаимодействия человека, общества с окружающей средой. [2]

Экологическое просвещение студентов осуществляется в целях формирования нравственного отношения человека к окружающей среде как основы повышения уровня экологической культуры. Сегодня в понятие «экология» вкладывается значительно более широкое содержание, нежели прежде, поэтому экологическое образование должно нести в себе такую идею, которая бы стала основополагающей мировоззренческой идеей и психологической установкой, вооружающей человека на борьбу с надвигающейся экологической катастрофой. Такой идеей считается идея любви к природе. Одна из задач экологического просвещения - научить постигать красоту мира, его законы. Формирование понятия «экологическая информация» (ЭИ) складывается в конце XX века. В 1972 г. в Стокгольме, на Конференции ООН по проблемам окружающей человека среды принята Декларация по окружающей среде. В настоящее время в казахстанском законодательстве сложилось определение понятия «экологическая информация». В Конституции Республики Казахстан говорится о «праве каждого на благоприятную окружающую среду, достоверную информацию о

ее состоянии и на возмещение ущерба, причиненного его здоровью или имуществу экологическим правонарушением».

Наиболее полное определение мы находим в Экологическом кодексе Республики Казахстан (Ст.159), принятом Парламентом РК (январь, 2007 г.): «Экологической информацией являются сведения о состоянии окружающей природной среды и природных ресурсов, об источниках загрязнения окружающей природной среды и природных ресурсов или иного вредного воздействия на окружающую природную среду и природные ресурсы, о радиационной обстановке, о состоянии земель, водных объектов и других объектов окружающей природной среды».[6]

Необходимым признаком экологической информации является ее официальный статус, т.е. информация обязательно должна быть документирована или исходить из уполномоченного государственного органа. Это нормативно-правовые акты, кадастры природных ресурсов, данные экологического мониторинга, материалы государственного статистического учета и учета природных ресурсов, регистры и реестры веществ, объектов и сооружений, имеющих экологическую значимость, экологические стандарты для предприятий.

Среди трудностей, с которыми сталкиваются преподаватели и студенты при поиске экологической информации, можно отметить:

- чрезвычайно высокую рассеянность экологической информации по различным направлениям науки и техники;
- во многом закрытый характер экологической информации; даже если она не составляет государственную тайну, то выпускается очень малыми тиражами;
- необходимость ориентации на самые различные слои населения, преследующие различные цели (профессиональные, образовательные и др.) [1].

В нашей стране пока не существует единой программы создания сводного информационного ресурса экологической информации. Не существует и коммерческой структуры, которая поставила бы задачу создания сводного электронного ресурса по экологии.

Экологическое направление молодежной политики вуза возникло не на пустом месте. В краеведении, издавна составляющем органичную часть работы вуза, среди других тем уделялось внимание природе родного края и сохранению

окружающей среды. Работа в этом направлении велась последовательно, принимая со временем систематический и комплексный характер. Фундамент для массового вовлечения студентов в экологическую проблематику, методического обеспечения этой деятельности основательно заложен естественно-географическим факультетом ЗКГУ им. М. Утемисова, который ведет продуктивную деятельность по разработке эффективных методов популяризации экологических знаний и формирования экологической культуры.

Первостепенное внимание в области экологического просвещения студентов уделяется информационно-просветительской работе. В университете сложилась система экологического просвещения студентов, в нее включены: формирование библиотечного фонда; подписка на специальные издания; связь с комитетами по экологии; информационное обеспечение специалистов и общественности; содействие экологическому образованию; просветительская и досуговая деятельность; повышение квалификации преподавателей и студентов; участие в экологических акциях по озеленению и обеспечению чистоты окружающей среды, участие в работе специализированного отряда «Жасыл ел».

В 1990-е годы были инициированы научные исследования: экскурсии, маршруты «экологическая тропа», конкурсы рефератов, составление карт загрязнения населенных пунктов; участие в международных экологических экспедициях; разработаны программы и концепции экологической направленности. В 2000-2001гг. стала непосредственно формироваться система экологического просвещения, начата разработка долгосрочных программ содружества, а затем и партнерства с природоохранными государственными органами, образовательными учреждениями, общественными организациями [4].

Экологической ситуацией в Западном Казахстане обеспокоены не только ученые-экологи, но и широкая общественность, играющая важную роль в развитии экологического движения, формировании и принятии социально значимых решений. Взаимодействие с экологическими организациями, позволило разработать систему совместной деятельности по информационной поддержке различных групп пользователей.[3]

Широкий спектр проблем экологии, охраны окружающей среды, безопасности труда, экологического образования и

просвещения обсуждается и в процессе научных чтений, которые ежегодно проводятся университетом. В университете при участии специалистов природоохранных организаций, ученых, экологов проводится экологический месячник, в рамках которого проходит форум «Экологическая безопасность и проблемы устойчивого развития края», посвященный Дню защиты от экологической опасности. На встрече рассматриваются проблемы чистой воды и сохранения разнообразия ресурсов, влияния транспорта на загрязнение окружающей среды и др. В ходе экологического месячника практикуется проведение круглого стола «Экологический портрет Западного Казахстана», где активно обсуждаются темы: «Качество питьевой воды и здоровье населения края», «Загрязнение поверхностных вод в Западном Казахстане» и др.

Получили развитие новые формы взаимодействия с населением и организациями, заинтересованными в оздоровлении экологической ситуации, такие как: «Экспедиция по следам Правдухина», «Трибуна общественного мнения», «Экологический патруль» и др.

Сегодня совершенно очевидно, что для безопасного развития человечества необходимы новые знания об окружающей среде, новые технологии, формы поведения людей. Из этих составляющих складывается современная экологическая культура общества и новая эксцентрическая модель его развития. Она формируется на основе экологического образования и экологического просвещения, которые, в свою очередь, должны выработать в человеке умение опираться в своем поведении на экологическую информацию.

Таким образом, можно утверждать, что вузы в настоящее время имеют возможность для успешного взаимодействия в области предоставления экологической информации. По мере формирования направления по экологическому просвещению студентов организующую роль начинает играть создание целевых программ и концепций экологической направленности. Результативность программы зависит от тщательной разработки и привлечения к сотрудничеству партнеров для экологического просвещения и образования студентов. Перспективная целевая программа строится на основе данных, полученных в итоге научно-исследовательской работы, социологических исследований. Любая программа определяет цели, перспективы развития, пути, способы, методы и формы реализации целей, а также ожидаемый результат.

Программа имеет свой «паспорт», содержит разнообразные данные, указание конкретных лиц или организаций, принимающих участие в ее разработке, а также ответственных за ее исполнение. Цель - сформировать у студентов навыки работы со справочной литературой; посредством упражнений и тренингов научить культуре взаимоотношений с миром природы; с помощью различных мероприятий закрепить и расширить знания об окружающей среде.

Экологическое просвещение - одно из направлений в работе со студентами университета, которое проводится в рамках целевой программы: «Вуз - центр экологической культуры». В ходе реализации программы экологического просвещения установлены тесные контакты с заинтересованными организациями, как: областной отдел природопользования, станция юных натуралистов, музей экологии, турбаза «Атамекен», филиал Жайык-Каспийского департамента экологии. Многообразные творческие, деловые контакты позволили внести новую ноту в популяризацию экологических знаний. По плану воспитательной работы со студентами проводятся различные беседы о временах года «Чудные мгновенья» на казахском и русском языках, традиционным стало проведение вечера «День окружающей среды». В рамках реализации программы проводится экологический фестиваль «Наш дом - зелёная планета», который включает следующие мероприятия: «Нам нужна цветущая планета»-праздник; «Мой дом-зеленая планета»-книжная выставка; «Приведем в порядок шар земной»-беседа-викторина; «В мире редких растений»-обзор журналов; цикл книжных выставок: «Мир удивительных животных», «Экологическая азбука, «Мир полон тайн и загадок», «У природы нет плохой погоды», «Природа и фантазия», «Карачаганак. Акжайык. Экология», «У природы нет границ». Наиболее эффективны мероприятия, предполагающие взаимосвязь литературы, музыки, игры, театрализации. Данная программа по экологическому просвещению представляет большой интерес, помогает расширить и углубить экологическое просвещение обучающихся. Среди многообразия форм экологического просвещения: урок-экскурсия, «Экологический календарь», клуб «Эколог», конкурсы, биолого-экологические лото, познавательные игры по экологии, беседы-обзоры, викторины, эко-экскурсии, турниры знатоков, Дни информации,

экологические десанты, Дни туризма, флеш-мобы, фотоконкурсы, экодесанты, мастер-классы, дебатные турниры и другие.

В наше время деятельность природоохранных организаций постепенно становится сотрудничеством с разными формами общественных экологических движений (например, проходящие во всем мире «полиэтиленовые бойкоты», «дни без бензина» и др.). В такой ситуации учреждения образования должны быть не только в курсе этих движений, но и предлагать новые социально значимые и эффективные проекты.

На данном этапе продолжается работа по выявлению и формированию местного информационного ресурса по экологии и природопользованию. Работа в этом направлении поможет стать вузу центром экологической информации, при этом создать корпоративные ресурсы по экологии и природопользованию для дальнейших совместных научных исследований и, в итоге, интегрироваться в единое информационное экологическое пространство.

Сегодня можно утверждать, что вузы Казахстана влились в общую эколого-образовательно-просветительскую систему страны. Они занимаются поиском, обработкой, хранением и распространением экологической информации, проведения мероприятий для широких слоев населения, системной работой по формированию экологической культуры.

Список использованной литературы:

1. Бычкова Е.Ф. Виды экологической информации и способы ее предоставления / Е.Ф.Бычкова // Научная и техническая информация.-2008.- №4.- С.83-99.
2. Егорова Н.А. Развитие эколого-просветительной деятельности: состояние и перспективы /Н.А.Егорова // Педагогика. — 2008.- № 4. — С. 37-40.
3. Касымжанова К.Т. Мы, народ Казахстана /К.Т. Касымжанова // Вестник БАЕ.-2008.- №1.- С.50-53.
4. Никонорова Е.В. Формирование и распространение экологического знания: информационно-коммуникационные аспекты/ Е.В.Никонорова // Социс. - 2005.- № 5. - С. 28-33.
5. Осадчук Л.Г. Экологический информационный центр в библиотеке /Л.Г.Осадчук // Научные и технические библиотеки.-2005.-№8.- С.50-54.
6. Экологический кодекс Республики Казахстан [Электрон. документ]// [http:// www/ book.@ zakon](http://www/book.@zakon)

«Жоғары оқу орнында жастар саясаты бағытындағы студенттердің экологиялық сауаттылығы» тақырыбындағы мақаласында автор экологиялық тәрбие берудің өзекті мәселелерін қозғайды. Негізгі идеялардың жүзеге асуының жұмыс тәжірибесі аталмыш мақалада көрініс тапқан. Келтірілген дәлелдер арқылы қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауға тәрбиелеу бағытында өткізілген жұмысқа кәсіби мамандардың қатысып, жұмыстанғанын көруге болады. Экологиялық сауаттылық жұмысы адамның бойына қоршаған ортаға деген рухани қарым-қатынастың қалыптасуына және экологиялық мәдениет деңгейінің артуына жол ашады.

In the article "Ecological education of students as a direction of youth politics of the university" author state actual material on ecological education. Operational experience on realization of main ideas was reflected in this article. Given facts testify efforts of professionals collective on a direction of correct attitude to environment. Ecological education is realized with the aim to form moral attitude of people to environment as the basis of rise of ecological culture degree.

УДК 374.1

Насс О. В.

*к.п.н., доцент кафедры физики,
математики и информатики ЗКГУ им. М.Утемисова*

ПРОГРАММНЫЕ СРЕДСТВА АВТОМАТИЗАЦИИ ДЛЯ АКТИВИЗАЦИИ ПРОЦЕССА СОЗДАНИЯ ПЕДАГОГАМИ КОМПЬЮТЕРНЫХ СРЕДСТВ

Сегодня при массовом внедрении компьютера как средства обучения, перед всеми учебными заведениями, в том числе в системе высшего образования, встает необходимость в разработке программного обеспечения целого комплекта компьютерных средств обучения (КСО) для каждого обучающегося, в том числе компьютерные тестирующие программы для контроля знаний и умений по каждой учебной дисциплине.

При этом учебный процесс – это большая сложная система, выражаемая бесконечным разнообразием состояний, поведений, отношений, связей, составляющих ее компонентов [6, С. 90].

Любой сложноорганизованной системе, как правило, присуще свойство размытости в связи с тем, что в случае повышения сложности системы некоторой пороговой величины практически оказывается невозможным полное описание ее элементов.

Сложность и точность в некотором роде являются понятиями антагонистическими: сложность всегда сопровождается падением точности.

Решение многих задач разработки компьютерного средства обучения, происходит в условиях неполной или неточной информации об активности обучающегося, его самостоятельности, развитии творческого мышления. Это во многом связано со способностью человеческого мозга оперировать нечеткими (то есть не имеющими строгих определений) понятиями. Нечеткими являются и такие важные понятия как знания, умения, навык, метод обучения.

«Размытая» логика мыслительной деятельности человека обеспечивает весьма удовлетворительное решение многих сложных алгоритмически нерешаемых проблем или таких задач, алгоритмическое решение которых, хотя и возможно в теоретическом отношении, но практически недостижимо в вычислительном плане [6, С. 90].

Нечеткими являются и большинство понятий, принадлежащих к характеристике содержания различных учебных предметов. При этом список требований к компьютерным средствам обучения только возрастает.

Вследствие этого более реальным и полезным представлялся такой характер программной поддержки, который позволял бы самим преподавателям разрабатывать необходимые им компьютерные средства обучения. При этом преподаватель, сам создающий свои компьютерные средства, имеет ряд преимуществ по сравнению с коллективом разработчиков. Самое главное из них *оперативность* в разработке ПО КСО, *мобильность* в его изменении.

Поэтому становится *актуальным* наличие программных средств, которые бы могли быть реально применены педагогами-предметниками, не получившими специального образования в области информатики и вычислительной техники для разработки КСО. Выявим существующие программные средства для разработки КСО:

1. Традиционные языки программирования.

Эта группа программных средств для разработки программного обеспечения включает языки программирования высокого уровня Turbo Pascal, Borland Delphi, Visual Basic, Си++, HTML. Большим достоинством этих языков и, соответственно,

получаемых программных продуктов КСО является их высокая эффективность, связанная с их близостью к традиционной машинной архитектуре и красивый внешний вид получаемых программных продуктов. Однако они ориентированы на профессиональных программистов и сегодня, когда КСО необходимы тысячам обучающихся *неприемлемы* вследствие повышенной трудоемкости в разработке.

Поэтому учебными заведениями для обучения и контроля знаний и умений разрабатываются унифицированные – единые для всех предметов и всех обучающихся компьютерные средства обучения.

Так, в ЗКГУ им. М. Утемисова – это компьютерный шаблон для учебно-методического комплекса дисциплины (УМКД), единый для всех специальностей и всех учебных предметов вуза; и Tester – единая компьютерная программа, предназначенная для тестирования всех студентов по всем предметам.

2. Программные оболочки.

Под «оболочками» понимают «пустые» версии существующих компьютерных программ, готовые обучающие и тестирующие системы без учебного материала, например без тестовых заданий, без вариантов ответов. Примером таких оболочек могут служить Test Univer - разработчик Мачнев В.Н., Tests автор - разработчик Антонов С.К., ABCSoftTest - разработчик Барышев А.

Достоинство оболочек в том, что они частично автоматизируют процесс ввода учебного материала в КСО, вообще не требуют работы программистов для создания готовых программных продуктов. Требуются только специалисты в предметной области для заполнения базы данных, предназначенной для обучения.

У большинства программных оболочек, например Test Univer, Tests, предусмотрено два режима работы программы – «накачка» компьютерных оболочек учебным материалом и само обучение обучаемых. В оболочку такого программного средства преподаватель-предметник может занести по своему предмету учебный материал, в том числе систему тестирующих вопросов и вариантов ответов.

Однако, если некоторая предметная область плохо укладывается в модель, используемую в некоторой оболочке, заполнить базу данных в этом случае весьма не просто.

3.Специальный программный инструментарий для автоматизации разработки программного обеспечения (ПО) КСО.

Примером могут служить системы автоматизированного проектирования КСО, авторские инструментальные средства автоматизации создания единых приложений ПО КСО.

Системы автоматизированного проектирования в общем случае содержат [2, С.360]:

- программы-мастера и средства визуализации проектирования;
- встроенную систему построения разнообразных текстов и автоматического создания гипертекстовых связей;
- библиотеку шаблонов и стилей и другие возможности.

Так, Санкт-Петербургским отделением Института «Открытое общество» http://www.spb.osi.ru/IC/win.inter_cr.htm инициирована, а компанией «Гиперметод» www.hypermethod.ru осуществлена разработка ряда программных средств по автоматизации создания КСО.

Один из них пакет eAuthor – это конструктор мультимедийных учебных курсов <http://www.istudium.spb.ru>.

Программный продукт создан, согласно характеристике его разработчиков, специально для преподавателей высших и средних учебных заведений, имеет простой наглядный интерфейс и автоматизирует работы по созданию КСО за счет предоставления разработчику готовых прототипов курсов, библиотек шаблонов и стилей.

Тем не менее, сегодня, чтобы преподаватель приступил к созданию простейших программных продуктов, каждому преподавателю необходимо изучить основы разработки компьютерных средств обучения, осуществить установку программы и для каждой дисциплины самостоятельно, «вручную» из традиционных учебных материалов или копируя из документов Microsoft Word необходимо внести большое количество учебного материала. Что, учитывая низкий уровень знания компьютера преподавателем-предметником и большой объем работы, представляется сложной задачей.

4.Авторские инструментальные средства для создания КСО в виде исполняемых (.exe) файлов в общем случае содержат [4, С. 25]:

- языки программирования, библиотеки программ;
- многооконные программные среды со встроенными отладчиками и компиляторами.

Так, программа NATATA eBook Compiler фирмы NATATA Software служит для автоматизации подготовки электронных книг.

С ее помощью можно объединить в одно целое группу файлов в форматах HTML, CSS, WAV, TXT, GIF, JPG, MID, JavaScript, DHTML, Flash и PDF. Полученный исполняемый файл содержит результирующий гипертекстовый документ. Предусмотрены парольная защита и запрет печати документа.

В качестве примеров применения NATATA eBook Compiler можно привести разработанные электронные книги и журналы; каталоги продукции и путеводители; офлайновые версии сайтов; обучающие программы; фотоальбомы.

Однако данное программное средство характеризуется встроенным языком сценариев (script language), тогда как необходимость освоения даже самого простого авторского языка является непреодолимым барьером [2, С.381] для большинства педагогов, не обладающих соответствующим опытом.

Программное средство Multimedia Builder фирмы ММВ для создания мультимедийных КСО в виде исполняемых (.exe) файлов. Имеет схему кадров, которая предусматривает отдельное описание содержания учебного материала и структуры (.exe).

Содержит встроенные шаблоны оформлений, и в тоже время содержит средства автоматизации программирования.

Данное программное средство позволяют создавать любые приложения, но имеет значительную трудоемкость разработки и высокие требования к квалификации разработчиков ПО КСО, которые должны быть в большинстве случаев профессиональными программистами.

5. Другой разновидностью авторских инструментальных средств являются специальные *инструментальные средства для создания тестов*: SunRav TestOfficePro фирмы разработчика SunRav Software, EduCAT разработчик Донгаров Б., CyberTest 2.08 автор разработчик Мамзиков А.

Эти инструментальные средства предназначены для создания различных тестов, проведения тестирования и обработки результатов.

Помимо «накачки» базы данной вопросами и ответами они предоставляют возможность:

- создавать тесты по разным предметам с использованием графики;
- автоматический генерировать уникальный вариант теста

для каждого тестируемого с использованием алгоритма, позволяющего избежать повторения вопросов;

- осуществлять централизованный контроль за ходом тестирования;
- проводить тестирование в режиме обучения;
- создавать отчет о выполнении теста;
- просмотра отчета, как он будет выглядеть при печати;
- создавать тесты в печатном виде с автоматической генерацией нужного количества уникальных вариантов;
- проверять правописание при создании тестов;
- настраивать интерфейс пользователя.

6. Существует и *другое программное обеспечение для автоматизации* создания КСО, направленное на ускорение разработки программного продукта КСО.

Это система автоматизированного проектирования Designer's Edge фирмы Allen Communication [2, С. 359-363] для разработки макета КСО (pre-authoring); инструментальное средство для создания приложений (.exe) электронных книг NeoBook фирмы NeoSoft [5]; специализированные системы для создания мультимедиа-приложений Multimedia Viswer, MultiVision [3, С.1-7], Authorware Professional [1, С. 48], Toolbook [5]; пакет ePublisher (www.hypermethod.ru) для автоматизации создания мультимедийных электронных публикаций.

Они имеют, как правило, высокую стоимость, охватывают широкий круг образовательных задач с синтезом новых решений на базе готовых технических решений, как следствие предъявляют повышенные требования к квалификации пользователей.

Выводы: исторически получившие наибольшее распространение инструментальные средства для создания компьютерных средств предполагают отдельно разработчика компьютерных средств и отдельно педагога, использующего данные средства, что не приводит к их массовому созданию и использованию в учебном процессе. Сегодня разработаны программные средства для автоматизации данного процесса, ориентированные на самостоятельное создание собственного программного продукта, использование которых позволит активизировать процесс создания педагогами компьютерных средств по дисциплинам учебного плана вуза.

Список использованной литературы:

1. Абдулина Е.Л. Основы построения и практическая реализация многофункционального электронного пособия: Дис. канд. техн. наук. – Новосибирск, 2000. – 154 с.
2. Башмаков А.И., Башмаков И.А. Разработка компьютерных учебников и обучающих систем. – М.: Информационно-издательский дом «Филинь», 2003. – 616 с.
3. Гладких И. Г. Сделайте среду программирования более комфортной // Информатика. 2001. №5. С. 1-7.
4. Каширин И. Ю. Методы формального анализа инструментальных систем программного обеспечения ЭВМ на основе теории унификации: Дис. докт. техн. наук. – М., 1997. – 398 с.
5. Мультимедийные оболочки // CD-приложение к журналу «Компьютер Пресс». 03/2003. – Лазерный компакт-диск.
6. Овакимян Ю. О., Кузнецов Т. Н. Информативность методов обработки данных дидактических экспериментов. В сб.: Технические средства обучения и моделирование учебного процесса. – М., 1981. – С. 79-95.

Мақалада инструменталдық құралдарды өңдеуді анықтауға септігін тигізетін, осы құралдарды жасау үрдісінің белсенділігін арттыратын негізгі бар педагогтың компьютерлік жабдықтарды жасау бойынша қызметі қарастырылады.

In the article shows the activity of the teacher on creation of computer environment is considered, which analysis allows to determine tool means of development, active process of creation of these environment.

ӘОЖ 58.002: 373:502.3

Оттаубаева А.У.

б.ғ.к.,

М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті

**ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІМПАЗДЫЛЫҒЫН
АРТТЫРУДАҒЫ ГЕОБОТАНИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ
ӘДІСТЕРІНІҢ РӨЛІ**

Биологиялық оқытуда тиімді жұмыстардың бірі - әрине, оқушылардың ғылыми-зерттеушілік іс-әрекеті. Бұл іс-әрекет барысында оқушылардың табиғатпен тікелей байланысы қалыптасады, ғылыми эксперименттер қоюға дағдыланады. Сондай-ақ дүниетанымдығы дамып, нақты биологиялық ілімдерді білуге деген қызығушылығы артады.

Адам бойындағы елжандылық, Отанға деген сүйіспеншілік сияқты асыл қасиеттер туған өлкені, оның табиғатын, тарихын, мәдениетін танып білуден басталады.

Бүгінгі таңда адамзат алдында оның табиғатқа деген көзқарасын, қарым-қатынасын өзгертудің және соған сай, жас ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеудің деңгейінің жоғарылауының шұғыл қажеттілігі туындап отыр. Қоғамның ұлттық және әлемдік дамуының түпқазығы болып, табиғат пен адамның үндесуі табылады. Әрбір адам, өзінің тек қана табиғатпен үндесуінің нәтижесінде ғана, жер бетінде өмір сүру мүмкіндігіне ие болатынын білуі керек.

Қазіргі таңда оқушыларға сапалы білім беру үшін мұғалім көп ізденіп, шығармашылықпен еңбек етеді. Оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру мақсатында тек сабақты емес, сыныптан тыс шараларды да түрлендіріп өткізу қажет. Олар балаларды өздігінен ізденуге, қосымша әдебиеттерді оқуға, өзіндік жұмыс істеуге, бақылау жасауға, сөйлеу мәдениетін дамытуға, өз ойын еркін жеткізуге, өзара пікір таластыра білуге, материалдар жинауға үйретеді, сабаққа ынтасын жоғарылатады.

Адамзат ықылым заманнан бері ірі және кіші өзен аңғарларын мекен еткен, өз өмірлік қажеттілігіне өзеннің суын, арна маңы, орталық, терраса маңы және терраса үсті жайылмасының өсімдік жабынын пайдаланып келген.

Бүгінгі таңда планетамыздың күре тамыры - өзендер, олардың аңғарының өсімдік жабындары антропогендік қыспаққа түсуде. өзен аңғарының қайсыбір генетикалық зонасының өсімдік жабынын алсаңыз да, бұзылмаған, тың қалпындағы қауымдастықтар өте аз пайызда кездеседі. Соның ішінде, су тоғандарының өсімдік әлемі қайталанбас ерекшеліктерімен, сұлу пейзажымен, су жағасы саумал ауасымен адамға позитивті көңіл-күй сыйлап, өмірге деген құлшынысын арттырады.

Су тоғанындағы өсімдік әлемінің тіршілік ету жағдайлары-өзіндік бір ерекше құбылыс. Олар, әрине, құрлықтың өсімдіктері тәрізді климатқа тәуелді болмайды. Өсімдікке қажетті оттегі жапырақтың ауаға жанасатын мүшелерінің бетінде орналасатын, лептесік арқылы өтеді. Ал, су астындағы мүшелеріне, бұл газ өсімдік мүшелерін торлап жатқан, ауа өткізгіш жолдар арқылы өтеді.

Су қоймаларының өсімдік әлемі алуан түрлі. Бойында қоректік заттардың сақталуына қарай су тоғаны, көл және су қоймасының 3 түрін ажыратады: олиготрофты, автотрофты, мезотрофты.

Олиготрофты деп минералды заттарға зәру, таза су тоғанын айтады. Бұлар өсімдікке де кедей болып келеді.

Автотрофты су тоғаны адамның іс-әрекеті немесе қоректік заттардың ағымының нәтижесінде азотты және фосфорлы қосылымдардың еріген тұздарына бай болып келеді. Мұндай су тоғаны өсімдікке де бай болып келеді.

Мезотрофты – бұл қоректік заттарға бай болуына қарай, жоғарыда аталған екі су қоймаларының аралығынан орын алады.

Су тоғандарының маңайында тек қана гүлді өсімдіктер ғана емес, қырықбуын мен еркек усасыр тәрізді түрлерді кездестіруге болады. Ал балдырлар әлемі су тоғандарының ең бай өсімдік қауымы болып табылады. Олардың көпшілігі ұсақ келеді, көбіне тек микроскоп арқылы ғана көруге болады.

Су тоғанының өсімдіктері орман немесе шалғын өсімдігі тәрізді, бір-бірімен және қоршаған ортамен тығыз байланыста болатын қауымдастықтар түзеді. Су тоғанының өсімдігін, орналасуы бойынша белдеулік көрсететін бірнеше топтарға бөлуге болады.

Бірінші топқа жағаға таяу өсетін су маңы немесе қосмекенді өсімдіктер жатады. Бұл өсімдіктердің негізгі денесі су бетінде орналасады да, ал су түбіне мықты тамыры арқылы бекінеді. Кең таралған су маңы өсімдіктеріне - кәдімгі жебежапырақ (*Sagittaria sagitifolia*), бақажапырақ алиσμα (*Alisma plantago - aquatica*), кәдімгі қамыс (*Phragmites australis*), қара өлеңшөп (*Scirpus lacustris*) жатады.

Кәдімгі жебежапырақтың жапырақ тақтасы өзінің жебеге ұқсас пішінімен ерекшеленеді, сондықтан да өсімдіктің аты осы ерекшелігіне сай аталынған. Жебе тәрізді жапырағы су бетіне шығып тұрады, жапырақтың сағағы ұзын келеді де, көп бөлігі су астында қалады. Мұнан басқа жебежапырақтың судың астында орналасатын ұзын жасыл таспа тәрізді жапырақтары болады. Сонымен, бұл өсімдікке су беті және су астында орналасатын екі түрлі жапырақтар тән екен.

Бақажапырақ алиσμα - көпжылдық өсімдік, тіршілік ету жағынан, жебежапыраққа ұқсас. Ол суда да, құрлықта да өсе алады. Бақажапырақтың да жапырағының пішіні алуан түрлі: су астындағысы таспа тәрізді де, ал су бетіндегісі - ұзын сағаққа

орналасқан, жолжелкеннің жапырағына ұқсас дөңгелек немесе жұмыртқа тәрізді пішінді болып келеді. Бақажапырақ - алисманың гүлдері сыпыртқы гүл шоғырына жиналған. Гүлдері ұсақ, ақ немесе ақшыл қызғылт түсті, тұқым арқылы көбеюден гөрі вегетативті көбею тән болып келеді.

Кәдімгі қамыс - астық тұқымдастардың ішіндегі ең ірі көпжылдық шөптесін өсімдік, биіктігі - 4 м шамасында. Ұзын тамырсабағы жылма-жыл бұтақтанып өсе беретіндіктен, олар өзен, көл, тоған жағасын қаумалап өседі. Қамыстың жапырағының ені 5 см, пішіні ұзын таспа тәрізді. Жапырақ тақтасы біртіндеп ұшталып барып, бертін келе қатайды. Гүл шоғыры ұзындығы 50см болатын ірі сыпыртқы гүл, масақшалары ұсақ, гүлдеген кезде кең шашақталып кетеді. Қамыс өнеркәсіпте қағаз, құрылыс материалдарын, мүлік, тағы басқа дайындау үшін пайдаланылады.

Қара өлеңшөп - өте жиі кездесетін түр, жағаға таяу маңда қаумалап өседі. Қара өлеңшөптің беті тегіс, жапырақсыз, жалаңаш, ұзын күңгірт жасыл түсті сабағы су бетіне жоғары биіктікке дейін көтеріліп шығып тұрады. Сабақтың ұзындығы 1-2 м жетеді. Судың ішіндегі сабағының жіңішкелігі сондай, тіпті бояғыш қаламұштың жуандығындай-ақ болады. Сабақтың ұшында бірнеше масақшалардан тұратын қоңыр түсті гүлшоғыры орналасады. Қара өлеңшөптің сабағының бойы саңылауларға толы, борпылдақ бос келеді. Оның бостығын екі саусақтың арасына қысса, майыса кететінінен көруге болады. Өсімдіктің денесі ауаға толы жолдармен торланып жатыр, себебі оның ұлпалары ауаға толы. Егер де қара өлеңшөптің сабағын жұлып алып суға лақтырса, ол су бетінде қайықтай қалқып жүзе береді.

Шатыршалы теңгебастың, ақ шоқан (*Butomus umbellatus*) - тамырсабағы көптеген вегетативті және генеративті өскіндер түзеді. Жапырағы жай, қандауыр - жіп тәрізді, тамырға жақын жерде шоғырланып жиналған. Гүл шоғыры - шатырша гүл; гүлінің түсі - қою қызғылт, ірі, күлтесінің ашық қызғылт жапырақшалары күңгірт қызыл жүйкелермен торланып жатыр.

Өсімдіктердің екінші тобы, үш түрлі тіршілік ортасымен (су, топырақ, ауа) тығыз байланысқан, алайда олардың өркендері су бетіне шықпайды. Су бетіне, әдетте олардың жүзіп жүретін жапырақтары ғана шығып тұрады. Мәселен, сары сугүл, дүңгіршек (*Nuphar lutea*). Сары сугүлдің гүлі оның су тоғанының түбінде жатқан тамырсабағынан өсіп шығатын ұзын гүлтабанының үстінде орналасады. Өсімдіктің ірі, беті жылтыр келген, қатты, дөңгелек,

жүрек тәрізді жапырақтары су бетінде жүзіп жүреді. Сары сугүлге көптеген ерекшіліктері жағынан ақ тұңғиық, ақкугүл (*Nymphaea alba*) ұқсас болып келеді. Мұның да тамырсабағы өте жуан, су түбінде орналасқан, жапырағы да ірі, беті жылтыр келген, су бетінде қалқып жүреді. Алайда гүлінің пішіні сары гүлден де әдемі, қардай ақ, жұпар хош иісті. Ақ тұңғиықтың гүлі су бетіне қалқып шығып, таңсәріде ашылады. Ақшамға қарай жабылып, су астына тығылады. Ақ тұңғиықта, сары сугүлде су тоғанының қорғауға алынған өсімдіктері. Бұлардан басқа екінші топқа қосмекенді таран, тамыр дәрі, шылаңның түрлері жатады.

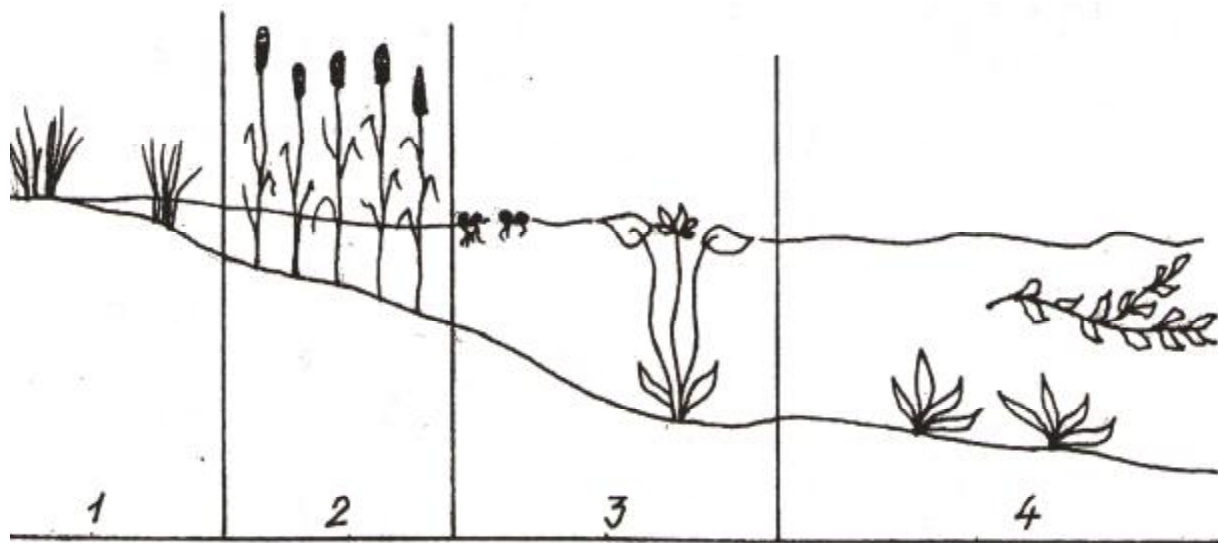
Үшінші топтың өсімдіктері, тек қана екі ортамен, су және топырақпен байланысқан. Олардың сабақтары су астына мүлдем сүңгіп орналасады. Бұлар шылаң туысының өкілдері. Мысалы, үшкіржапырақты шылаңды (*Potamogeton perfoliatus*) - өте кең таралған су өсімдігі. Бұл өсімдіктің ұзын, тік сабағы су түбіне тамыры арқылы мықты бекініп тұрады. Сабақ бойында дөңгелек – жүрек тәрізді жапырақтары кезектесіп орналасады. Шылаң үнемі судың ішінде өседі және тіршілік етеді. Тек қана гүлдеу кезеңінде, өсімдіктің қысқа бос масақша тәрізді гүл шоғыры қайтадан судың астына кетеді де, одан бертін келе тұқым пісіп жетіледі.

Су өсімдігінің төртінші тобы су және ауамен байланысқан. Бұлар су бетінде еркін қалықтап жүзіп жүретін балдыршөп, шылым немесе су жаңғағы. Шылым (*Trapa natans*) – өте сирек кездесетін қорғауға алынған өсімдік. Аталған өсімдіктердің ішінде жете таныс әрі жиі кездесетіні – кіші балдыршөп (*Lemna minor*). Бұл - өте кіші өсімдік, көлдер мен тоғандардың бетінде біртұтас ақшыл жасыл түсті шілтер түзеді. Балдыршөптің өскіндері тырнақтан да кіші, титімдей, сопақша пішінді келген, бөлек-бөлек орналасқан көптеген жапырақшалардан тұрады. Бұл өсімдіктің су бетіндегі бөлімі. Бұл өскіндердің төменгі жағынан судың түбіне қарай ұшы жуандаған өскіншелер кетеді. Балдыршөптің өскіндерін тек қана жылдың жылы маусымында ғана көруге болады. Күздің соңына қарай өсімдік жоғалып кетеді де, судың беті тазаланады. Жасыл жапырақшалар бұл мезгілде өліп, судың түбіне қарай түседі. Олармен бірге су түбіне балдыршөптің тірі бүршіктері де кетіп, онда қыстап шығады. Жазғытұрым бұл бүршіктер су бетіне шығып, жаңа жас өсімдікке бастама береді. Балдыршөптің ерекшелігі – оның жапырақша-сабағының ақуызға бай болуы. Ақуызға байлығы жағынан балдыршөп тек қана бұршақ тұқымдастарымен таласа алады. Реңсіз, ұсақ кішкене ғана келген

балдыршөп кейбір үй жануарлары мен құстары үшін маңызды, құнды қорек болып табылады.

Ал, соңғы бесінші топқа, тек қана бір тіршілік ортасымен – сумен ғана байланысқан өсімдіктер жатады. Бұлар - судың ішінде еркін жүзіп жүретін мүйіз жапырақтар. Солардың ішінде, кең таралғаны - шөгінді мүйіз жапырақ (*Ceratophyllum demersum*) – суда еркін жүзіп жүретін, тамырсыз өсімдік. Тамырдың жұмысын хлорофилі жоқ сабақтың бөлімі атқарады. Жапырақтарының ұзындығы 1-2 см; бір, екі айырымды тарамдалған жапырақтары 2-4 жіп тәрізді бөліктерге жүйкеленген. Түсі – қою жасыл, қатты, төрт – он екіден шоғырланып орналасады. Өсімдіктің биіктігі - 40-100 см; өсімдік құрамының 17% ақуыздан тұрады; суда жүзетін құстар, балықтар және су кеміргіштері мүйізжапырақты сүйсіне жейді.

Су маңы және су өсімдіктерін зерттеу әдісі кезінде, байқау алаңқайлары салынады. Суы тайыздау тоғандардың түбіне қадалған, ұшы су бетіне шығып тұратын арнайы ұзын серелер арқылы алаңқайдың шекарасын шамалайды. Сипаттама сызба - нұсқа бойынша жүргізіледі. Жер бедерінің орнына жағалаудың

1 сурет. Су және су маңы өсімдіктерінің су тоғанының тереңдігіне тәуелді таралуының сызба-нұсқасы. Белдеулер: 1 – гигрофит-өсімдіктер, 2 – ауа-су өсімдіктері, 3 – жүзгіш жапырақтары бар өсімдіктер, 4 – суға батып орналасатын өсімдіктер.

сипаттамасы беріледі: байқау алаңқайларының орналасуы, судың тұнықтығы, ағыстың жылдамдығы, грунттың сипаты тәрізді

өсімдіктердің таралуы мен түрлік құрамын анықтаушы факторлар зерттелінеді.

Зерттеу барысында су маңы және су өсімдік қауымдастықтарының ылғалдылыққа байланысты таралуы белгілі бір заңдылыққа бағынатынына көңіл аудару керек. Мұны бақылау үшін экологиялық қатар (таңдап алынған сыртқы орта факторларының әлсіреуі немесе күшеюіне байланысты орналасқан мекен ету қатары) тұрғызу қажет (1сурет).

Туған өлкенің табиғатын зерттеу үшін, әрине, теориялық біліммен шектелмей, оны табиғи ортада жүргізе білу керек. Зерттеуші бұл мақсатты көздеген кезде белгілі бір зерттеу әдістерімен, экологиялық соқпақ жолдарды білуі қажет.

Оқу-экологиялық соқпақ жолдардың мақсаты – қоршаған табиғи ортадағы адамның мінез-құлқының мәдениеттілігін қалыптастыру, экологиялық сауатты адамды тәрбиелеуге жағдай жасау. Шын мәнінде, экологиялық соқпақ жолдар – табиғи жағдайдағы оқу ағарту кабинеті.

Бағытты таңдаудың шарттары болып мыналар табылады:

1. Бағыттың саяхат жасауға мүмкіндігі.
2. Жергілікті демалушылардың сол бағыттың аймағын жете білуі, ол жерлерде болуы.
3. Бағыттың мағлұматқа кең және сезімталдыққа қанық болуы.

Экологиялық соқпақ жолдарды ұйымдастыру процесінің өзінің де тәрбиелік мәні зор. Табиғи соқпақ жолды ұйымдастырудың белсенді тобына әр түрлі пәндердің мұғалімдері, жоғары сынып оқушылары, ата-аналар, оқу орындарының демеуші ұйымдары, табиғатты қорғау, педагогикалық қоғамдар, т.б. енеді.

Соқпақ жолдың бағытын таңдаған кезде, оның тек қана ерекше, қайталанбас орындары ғана емес, сондай-ақ жергілікті табиғатқа тән объектілерді де қамтуын ескеру қажет (өсімдік қауымдарының алуан түрлері, су тоғандары, жер бедерінің пішіндері, т.б.).

Мағлұматты сондай-ақ соқпақ жолдарға қадалған белгілер мен қалқандар да көрсетеді. Оларды тактайдан, көбіне қылқан жапырақты ағаштардан, қалыңдығы 4-5 см етіп жасайды. Бұл тактайларға сурет, таңбалар тәрізді белгілер күйдіріліп жазылады да, соңынан түссіз әрмен бояйды. Мәтіндер жазылған қалқандар, соқпақтың маршруты бойынша әрбір 100-150 м сайын қадалады да, қоршаған ортаға «ақылдылықпен еніп отырады».

Ғылыми-зерттеу жұмысы соқпақ жолдың бағытын жергілікті жерден белгілеп, ірі масштабтағы карта – сызба-нұсқаны жасаудан басталады. Жергілікті жердің радиусы соқпақ жолдың қызықты экскурсиялық объектілерін қамтып, одан әрі зерттеу жұмыстарын жүргізуге болатындай шаманы қамтуы керек.

Сызба-нұсқа жасалғаннан кейін, оның бір данасына жергілікті жердегі экскурсиялық объектілер түсіріледі. Ал, екіншісіне соқпақты зерттеу бағытында болашақта салуға жоспарланған орындар белгіленеді. Экскурсия жүргізушілерге жеңіл болу үшін сандық белгілерді түрлі-түсті қаламұштармен түсірген дұрыс. Мәселен, барлық табиғи объектілер – жасыл, антропогендік – қызыл, ақпараттық – қара түстермен белгіленеді.

Экологиялық соқпақ жолдар, адамның қоршаған табиғи ортаның бірқатар жалпы экологиялық және табиғатты қорғаудың қағидаларын пайдалы жүзеге асыруына көмектеседі.

Оқу-экологиялық соқпақ жолдардың жалпы ұзақтығы 3 сағат экскурсиялық уақытқа сай келуі қажет. Шамамен алғанда, бұл маршруттың (бағыттың) ұзындығы – 2 км. Төменгі сынып оқушыларына, саяхат-сапар 40-60 минутта жүріп өтетіндей шамаға ғана жоспарлануы қажет. Жоғарғы сынып оқушылары үшін саяхат соқпақтың барлық бағыты бойынша жүреді де, ұзақтығы 2 сағатқа созылады.

Даланың, шалғынның да өсімдік жабындарын зерттеу, байқау алаңқайларын салудан басталады. Байқау алаңқайы – зерттеуге алынған кез келген өсімдік қауымының әдейі бөлінген үлескісі.

Мұндай байқау алаңқайлары ботаниктің маңызды ғылыми құжаты болып табылады, себебі осының негізінде жалпы қорытындылар мен шешімдер жасалынады.

Байқау алаңқайы табиғи өсімдіктің әртүрлі бұзылуларға ұшырамаған жерлеріне қарай, сол қауымдастыққа ғана тән жерлерге салынады. Мұндай алаңқайды саларда мынадай бағытта жұмыстар жүргізіледі:

1. Алаңқайдың көлемі – 10 x 10 м; қолайлысы – квадрат немесе тік бұрыш; сызба нұсқасын арнайы қазықтар арқылы тағайындайды.

2. Байқау алаңқайын анықтап, бөліп алған соң, фитоценоздың деңгейіндегі барлық негізгі мүшелер зерттелінеді. Мынадай белгілерді тағайындау керек: нөмір, сипаттаманың айы-күні, алаңқайдың көлемі, жағрафиялық орналасуы.

3. Зерттелініп жатқан қауымдастықтың құрамына енетін фитоценоздың аталуы.

4. Алаңқайдың маңайындағы заттарға сипаттама: қандай қауымдастықтармен көршілес орналасқан, жолдар, тұрғылықты үйлер, вагондар, т.б.

5. Геоморфологиялық жағдайлар – жақын орналасқан тоғандарға, су айырмасына, жайылмаға, жайылма үсті террасасына байланысты алаңқайдың орналасу ерекшелігі.

6. Түрлік құрамы – байқау алаңқайында тіркелген барлық түрлердің тізімін жасау.

7. Фенологиялық жағдай (фенофаза) зерттелген кездегі әрбір түрге беріледі. Фенофазаны белгілеу үшін В.В.Алехин ұсынған мынадай шартты таңбаларды білу қажет.

– - өсімдік тек вегетация кезінде;

Л – бүршіктенуі;

) – гүлденудің басы;

О – максималды гүлдену;

(- өсімдік гүлденуін аяқтауда;

+ - өсімдік гүлдеп болған, алайда тұқымдары пісіп-жетілмеген және төгілмеген.

- тұқымдар пісіп жетілген және төгілген;

X - өсімдік өлу үстінде.

8. Байлығы – байқау алаңқайындағы берілген түрдің дараларының саны;

9. Жобалы жабын байқау алаңқайында кездесетін берілген түрдің барлық өсімдіктерінің жер үсті бөлімдерінің жазықтық жоба-нұсқасы. Жобалы жабын пайыз арқылы өрнектеледі.

10. Өсімдік қауымдастықтарының өнімділігін анықтау үшін көлемі 1 м² алаңқай салып, ондағы өсімдіктерді шаруашылық топтарына қарай кесіп алу керек. Әр шаруашылық тобының өсімдіктері таразыға салынып бөлек өлшенеді. Нәтижесі кестеге жазылады (№1кесте).

№ 1кесте

Шаруашылық топтарының аталуы	Грамммен өлшенетін (1м ²) салмақ
1	2
Астық тұқымдастар Бұршақ тұқымдастар Өртүрлі шөптесін өсімдік Жалпы салмақ	

Еліміздің барлық территориясында оқушыларды ғылыми-ізденіс іс-әрекетіне баулуды бірыңғай бағдарлама бойынша жүргізу мынадай мүмкіндіктер береді: біріншіден, бір сыныптың оқушыларының бірнеше жылдар бойына табиғи объектілерді зерттеу сабақтастығы сақталады; екіншіден, өз өлкесінің өсімдік әлемі, жануарлар дүниесі және тағы да басқа табиғат ресурстары туралы білімдері кеңіп, тереңдейді; үшіншіден, табиғат қорғаушы қызмет орындарына қоршаған ортаның қазіргі кездегі жағдайы туралы жаңа, тың ақпараттар беріліп отырады.

Дана характеристика методов геоботанических исследовательских работ; описана методика проведения экологических троп со школьниками.

Is given the characteristic of methods of geobotanical researches, described the technique of realization of ecological tracks with the schoolboys.

УДК 58.002:373:502.3

Кайсағалиева Г.С.

к.б.н., доцент ЗКТУ им. М.Утемисова

МЕТОДЫ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ШКОЛЬНИКОВ В СИСТЕМЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Из всех живых организмов человек более других пытается изменить природу, используя и приспособлявая ее к своим нуждам. С развитием науки и техники люди получают все более мощные орудия воздействия на природу. Это позволяет им вторгаться в микро- и макромиры, во все процессы, протекающие в биосфере.

В своей деятельности человек, как правило, не осознает, что нарушает закономерности протекания природных процессов, вызывает нежелательные для себя изменения и не предвидит последствия.

Разрушительная деятельность человека уже сейчас часто превышает возможности биосферы компенсировать антропогенные воздействия и порождает конфликт между обществом и природой.

Решение экологических проблем требует огромной работы во всех областях науки и техники. Только знание объективных

законов развития природных, техногенных и социальных процессов позволит поладить с природой и разрешить социальные конфликты.

Сегодня, как никогда, перед человечеством стоит вопрос о необходимости изменения своего отношения к природе и обеспечения соответствующего воспитания и образования нового поколения.

Человечество подошло к порогу, за которым нужны и новая нравственность, и новые знания, новый менталитет, новая система ценностей. С детства надо учиться жить в согласии с природой, ее законами и принципами.

Экологическое образование должно охватывать все возрасты, оно должно стать приоритетным, опережающим все другие области хозяйственной деятельности. Поэтому важным звеном современного образования в последние годы все в большей степени являются экологическое образование и воспитание.

Задача общеобразовательной школы состоит не только в том, чтобы сформировать определенный объем знаний по биологии, но и способствовать приобретению навыков научного анализа явлений природы, осмыслению взаимодействия общества и природы, осознанию значимости своей практической помощи природе.

Перспективы для развития этого вида деятельности существенно увеличиваются при установлении тесных контактов школьных образовательных учреждений с вузами, непосредственном участии вузовских преподавателей, ученых и специалистов в проведении исследовательских практикумов и факультативов по биологии, работы по руководству отдельными экспериментальными темами. Большое значение при этом имеет практическая направленность проводимых исследований.

Если изучаемая тема исследовательской работы является коллективной, то важно, чтобы каждый учащийся чувствовал себя членом исследовательского коллектива, имел определенные обязанности перед ним и особую ответственность за результаты своей работы.

В процессе исследовательской деятельности ученик должен научиться сам формулировать изучаемую биологическую проблему, выдвигать и обосновывать причины ее возникновения, разрабатывать и проводить эксперимент, делать выводы и предложения.

На уровень ученического исследования влияет то, как учащийся умеет организовать свою работу, провести эксперимент, просчитать вперед свои действия, производить моделирование и прогнозирование изучаемых явлений и процессов. Выполняя исследовательскую работу, учащиеся должны понимать, что важно не только провести наблюдения, поставить эксперимент, но и установить сущность исследуемых явлений, проанализировать результаты эксперимента и наблюдений, проследить, что изменилось по сравнению с предыдущими исследованиями, а что осталось неизменным, соотнести результаты с целями и сделать выводы.

Исследовательская деятельность должна вызывать желание работать, а не отталкивать своей сложностью и непонятностью.

Основным объектом исследовательской деятельности школьника необходимо считать экосистему и процессы, в которых она участвует. Учащиеся должны научиться изучать экосистему, ее компоненты, связи, отношения, уровни и этапы развития, пространственно-временные характеристики. Уметь доказательно объяснить функции, природные и антропогенные изменения экосистемы, формулировать выводы, приводить примеры, комментировать графики, таблицы, схемы, уметь применять методы исследования в оценке состояния экосистем, предсказывать возможные изменения экосистем, собирать и анализировать экологическую информацию.

При организации исследовательской работы учитель должен помочь учащемуся:

- в выборе темы исследования, обосновании необходимости данной работы, формулировке цели, выдвижении гипотез и постановке конкретных задач;
- в выборе объекта экологических исследований, в приемах и методах работы;
- в отработке и разработке методик исследований, отборе и подготовке необходимого оборудования, приборов, реактивов;
- в составлении плана и последовательности работ, включая планирование эксперимента;
- в организации дневника наблюдений, регистрирования хода работ;
- в обработке собранного и полученного материала, формулировке выводов, рекомендаций, написании отчета.

Исследовательская деятельность по биологии предполагает наличие нескольких основных этапов:

Этап 1. Подготовительный

Учащиеся изучают литературу, занимаются сбором предварительных данных об объекте изучения, подбирают методики и необходимое оборудование, заводят дневники.

Этап 2. Экспериментальный

В процессе полевых исследований, экспедиций, биологических практик, лагерей и других видов биологической деятельности учащиеся проводят системные наблюдения, сбор информации, закладывают опытные ключевые участки, делают их описание.

Этап 3. Камеральный

Осуществляется обработка образцов экспедиционных материалов, определяется видовой состав, создаются коллекции и гербарии, составляются таблицы, проводится математическая обработка результатов, построение карт, диаграмм, графиков.

Этап 4. Аналитический.

Проводится работа по выявлению причинно-следственных связей, закономерностей, биологических проблем, составляются рекомендации и предложения.

Этап 5. Отчетный

Составляется отчет об исследовательской работе по следующим разделам:

- актуальность темы;
- цель и задачи исследования;
- литературный обзор;
- экспериментальная часть (описание методик исследования, постановки эксперимента, использование и комментарий чертежей, диаграмм, таблиц, фотографий);
- выводы и предложения по работе;
- список литературы.

На основе полученных материалов готовятся доклады на конференции, оформляются творческие работы на конкурсы.

Этап 6. Информационный

Этот этап деятельности предусматривает ознакомление коллектива школы, населения микрорайона, органов власти, ведомств и служб, печати с полученными результатами, предложениями и рекомендациями.

Этап 7. Практический

Личное участие школьников в практической работе по охране природы. Важными видами природоохранной работы учащихся, к которой побуждает исследовательская деятельность являются:

- участие в реализации высказанных в работе предложений и рекомендаций;
- участие с докладами на научно-практических конференциях школьников, в конкурсах, олимпиадах, выставках;
- пропаганда биологических знаний (подготовка лекций, бесед, устных журналов, проведение экскурсий, разработка листовок, плакатов, издание стенных и печатных газет, оформление выставок, проведение тематических вечеров, праздников, посвященных Дню окружающей среды, Дню здоровья и другие);
- участие в практических делах по озеленению улиц, парков, восстановлению и охране родников, зон отдыха и т.д.;
- сохранение и использование эстетических ценностей природы;
- пропаганда здорового образа жизни, предупреждение дурных поступков по отношению к природе;
- овладение знаниями основных законов по охране природы.

Существуют достаточно простые методы экологических исследований, позволяющие без специального оборудования, приборов и дефицитных реактивов изучать биологическое состояние природных сред и объектов. Это, прежде всего, простейшие (на качественном уровне) физико-химические и биологические (биоиндикационные) методы.

Привлечение к исследовательской деятельности школьников по единой программе на всей территории региона позволяет: во-первых, сохранять преемственность в исследовании природных объектов учащимися одного и того же класса в течение ряда лет; во-вторых, что очень важно, расширять и углублять знания о растительном и животном мире, других природных ресурсах своего края; и в-третьих, помочь природоохранным службам и ведомствам в получении более полной информации о состоянии окружающей природной среды.

Экологический паспорт микрорайона школы

Экологический паспорт микрорайона школы является планом действий, т.е. программой ШЭМ, по которой проводятся исследования и делается отчет об исследовательской деятельности в рамках экологического мониторинга. Он включает в себя 4 раздела: физико-географическая характеристика исследуемой

территории, характеристика ключевых участков, экологическая оценка природных сред и объектов (воздух, вода, почва, биота) на ключевых участках, оценка физического развития школьников. Каждый из разделов включает ряд таблиц, которые заполняются по результатам проведенных исследований.

Рекомендуемая форма экопаспорта

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ПАСПОРТ ТЕРРИТОРИИ МИКРОРАЙОНА ШКОЛЫ ГОРОДА (РАЙОНА) ОБЛАСТИ (РЕСПУБЛИКИ).

1. ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДУЕМОЙ ТЕРРИТОРИИ

1.1 Микроклимат (средняя температура января и июля, средняя толщина снегового покрова в конце февраля).

1.2. Географическое положение.

1.3. Микро- и мезорельеф.

1.4. Земельные площади в микрорайоне школы.

1.5. Типы почв.

1.6. Поверхностные воды.

Таблица 1

Экологическая характеристика земель в микрорайоне школы

Земельные площади в микрорайоне школы	S (га)	D (%)	V (% год)
1	2	3	4
Общая площадь земель в микрорайоне школы		100, 0	-
<i>Земли в микрорайоне школы по классам</i>			
Природные ландшафты			
Преобразованные ландшафты			
Земли, выведенные из землепользования			
<i>Природные ландшафты</i>			
Общая площадь лесных биогеоценозов			
Площадь зон нарушенности лесных биогеоценозов			
Общая площадь зоны луговых биогеоценозов			

Площадь зон нарушенности луговых биогеоценозов			
1	2	3	4
Общая площадь земель природных ландшафтов		100,0	
<i>Преобразованные ландшафты</i>			
Общая площадь земель населенных пунктов			
Площадь зон нарушенности селитебных территорий			
Общая площадь земель, занятых под пашню			
Площадь нарушенных пахотных земель			
Общая площадь земель, занятых лугами (пастбищами)			
Общая площадь рекреационных земель			
Общая площадь земель преобразованных ландшафтов		100,0	-
<i>Земли, выведенные из землепользования</i>			
Площадь земель, выведенных из землепользования		100,0	-

1.7. Типичные виды растений.

1.8. Типичные виды животных.

1.9. Социальные факторы:

- численность и плотность населения;
- возрастной состав по группам в процентах (0-15 лет, 16-30, 31-60, старше 60);
- средний доход на душу населения.

1.10. Приложения к экопаспорту.

1.10.1. План местности, на котором указан:

а) антропогенные источники загрязнения:

- промышленные предприятия;
- сельскохозяйственные объекты;
- места складирования и захоронения бытовых и промышленных отходов;

- места захоронения ядохимикатов и химических отходов;
- б) охраняемые памятники природы и природные объекты;
- в) ландшафты, нарушенные под влиянием деятельности человека;
- г) ключевые участки по двум категориям.

Список использованной литературы:

1. Ашихмина Т.Я. Школьный экологический мониторинг. – М.: Агар, 2000. – 386 с.
2. Шалгынбаев С.Т. и др. Экологический практикум для школьников. – Алматы.: «Қазақ университеті», 2004. – 160 с.
3. Муравьев А.Г. Экологический мониторинг (факультативный курс для школьников 9-11 классов). – СПб, 1998. -39 с.
4. Цветкова Л.И. и др. Экология. – Санкт-Петербург: 2001. – 550 с.

Мақалада мектеп оқушыларының ғылыми зерттеулерін ұйымдастыру бойынша мәліметтер, жұмыстардың негізгі кезеңдері және мектептің экологиялық төлқұжатының формасы ұсынылады.

Data on organization of scientific research of pupils, main stages of science-research activity is given in the article.

ӨОЖ 37.026:378(574)

Мұқанбетова Ш.Т.

п.э.к.,

М.Өтемісов атынағы БҚМУ

**ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ӨЗДІК ЖҰМЫСТАРДЫ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТҮРҒЫДАН ҰЙЫМДАСТЫРУ**

Дүние жүзінде кез келген елдің жоғары кәсіптік білім беру жүйелері қоғам дамуының барлық кезеңдерінде постиндустриалдық қоғамның талаптарын қанағаттандыруға бағытталып отырады. Қоғам жоғары оқу орнын бітіруші түлектерден академиялық және әлеуметтік мобильділікті, кәсіптік дайындықтың жоғары деңгейін, өз бетімен білім алуға және өзін-өзі жетілдіруге дайындығын талап етеді. Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің Болон процесіне енуіне байланысты күтілетін әлеуметтік нәтижелерге білім сапасының жоғары көрсеткіштері жатады. Білім сапасының жаңа деңгейіне қол жеткізу оның іс-әрекеттік негізінде құру, жекелеу, білім беру траекториясын құру арқылы жүреді. Бұл жағдайда студенттердің өз бетімен білім алу әрекеті басты міндет болып табылады.

«Өздік жұмыс» ұғымын бүгінгі ғылымда зерттеуші авторлар әртүрлі мағынада қолданып жүр. Бұның себебі, ең алдымен, «өз бетімен» сөзінің мазмұнына қандай мән берілетіндігіне тәуелді болып келеді. Бұл ұғымға мынадай түсініктемелер берілген: оқытуды ұйымдастырудың формасы және оқыту әдісі; студенттің өз бетімен орындауы үшін арнайы тапсырмалар; оқу процесі барысында оқытушының тікелей қатысуынсыз жүретін білім алушылардың; оқу процесін басқару барысында білім алушылардың өз бетімен орындайтын ойлау операциялары; білім алушыға тапсырманың мазмұнын және оны орындау тәсілдерін таңдап алу мүмкіндігі берілетін, оны орындау уақыты қатаң түрде шектелмеген жұмыс.

Алайда өздік жұмыс ұғымы оқытушының берген тапсырмасын білім алушының орындауы барысындағы жұмысын белгілеуде жиі қолданылады. «Өздік» ұғымының екінші мағынасын түсіндіруде маңызды бір нәрсе бар: білім алушылар дербес түрде ойлауды, зерделеуді және проблеманы шешуді жүзеге асыру керек. Бұнда оқу жұмысының фронтальды немесе жеке формада орындалуы маңызды емес. Өз бетімен жұмысты дәріс барысында да жүргізуге болады және оны жүргізу қажет деген пікір бар.

«Өздік» ұғымының келесі мағынасы оқытушының кері байланысты төмен деңгейде орнатуы жағдайында қарастырылады, яғни оқытушы тарапынан бақылау студенттің іс-әрекетіне емес, іс-әрекет нәтижесіне бағытталады. Бұнда білім алушының өз бетімен орындайтын іс-әрекетінің екі түрін белгілейді: операцияларды орындауда оқытушы тарапынан жоғары деңгейлі реттеу жағдайындағы іс-әрекет (кейде оны «орындаушылық» деп те атайды) және іс-әрекеттің мақсаты мен іс-әрекет нәтижесін, оны орындау құралдары мен жолдарын білім алушының өзі анықтайтын іс-әрекет.

Жоғарыда айтылған түсіндірмелерден мынадай қорытынды жасауға болады: білім алушыға міндетті түрде өз бетімен орындау үшін тапсырма ұсынылады және тапсырманы орындау сәтінде оқытушы білім алушымен тікелей өзара әрекетке түспейді, бірақ педагог тарапынан білім алушының өздік жұмысын орындау барысын басқару орын алып отыр. Шын мәнінде, өздік жұмысты «оқытушының тапсырмасы бойынша және әдістемелік басқаруымен орындалатын, бірақ оның тікелей қатысуынсыз жүретін білім алушының жоспарланған жұмысы» деп түсіндірілуінен (оның «жоспарлануы» және «оқытушының

әдістемелік басқаруымен» жүзеге асуы негізінде) оқытушы тарапынан белгілі бір деңгейде басқарылатындығын байқауға болады.

В.М.Рогозинскийдің анықтамасы бойынша, өздік жұмыс «нақты нәтижеге қол жеткізу үшін жоспарланған танымдық, ұйымдастыру және әдістемелік жағынан бағыттап отыруға болатын, оқытушының тікелей көмегінсіз жүзеге асатын студенттердің әрекеті» болып табылады. Анықтамада нәтиженің нақтылығы қатаң белгіленген. Ол нәтижені студенттің әрекетін жоспарлайтын және бағыттайтын - оқытушы. Яғни, педагог оқу субъектісі болып табылатын білім алушының белсенділігін басқарады.

Білім алушының белсенді позициясын өздік жұмыстың ажырамас белгісі ретінде сипаттай отырып, Т.А.Ильина өздік жұмысқа «мұғалімнің тікелей қатысуынсыз, бірақ оның жетекшілігімен жүзеге асырылатын, сабақ үстінде де, сабақтан тыс уақытта да орындалатын, танымдық процестердің жоғары белсенділігімен сипатталатын білім алушылардың фронтальды, топтық және жеке оқу әрекетінің ерекше түрі және оқыту процесінің тиімділігін арттыру және білім алушылардың өз білімдерін өз бетімен жетілдіру құралы болып табылады» деген анықтама берді.

Шетелдік педагогикалық әдебиеттерде өздік жұмыстың түрлі жақтарын ерекшелейтін бірқатар терминдер қолданылады. ГФР-да «жанама оқыту» түсінігі қолданылады, бұл оқытушының жанама басқаруы арқылы жүргізілетін жұмыс деп түсіндіріледі. Австрия, Швейцарияның педагогикалық әдебиеттерінде «тыныш жұмыс» термині қолданылады, француз және ағылшын әдебиеттерінде «жеке жұмыс» термині кездеседі. АҚШ-та «тәуелсіз жұмыс» термині енгізілген, оның барысында білім алушыларға күтілетін нәтижелер тізімі және оған қол жеткізу критерийлері ұсынылады, бірақ бұнда білім алушыға нәтижеге жету тәсілдерін еркін таңдауға мүмкіндік беріледі.

Білім алушының белсенділігі өздік жұмыстың түрлері шеңберінде әртүрлі көрініс беруі мүмкін. Бұл жағдайда оқытушының білім алушының әрекет-амалдары мен іс-әрекетіне араласу жиілігі маңызды болғанмен, айырмашылықтың жалғыз негізі болып табылмайды. Оқытушы белгілі бір деңгейде басқаратын білім алушының іс-әрекетінің мазмұны маңызды көрсеткіш болып келеді. Бір жағынан, бұл әрекет өз іс-әрекетін

толық басқаруды (мақсат қою, жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау және талдау) іске асырмайтын біртекті операцияларды орындау түрінде көрінуі мүмкін. Екінші жағынан, керісінше, өз әрекетінің субъектісі ретінде танылған білім алушының жоғары деңгейдегі өз беттігімен сипатталатын білім алушының әрекеті ең басты болып табылады.

Қазақстан Республикасы жоғары мектебінің қазіргі кредиттік білім беру жүйесі аясында білім беру процесін дамытуда басты назарды білім алушылардың өздік жұмысын ұйымдастыруға аудару өзекті мәселе болып отыр. Бұл дербестікті, нақты жағдайда шешім қабылдай алу іскерлігін, өз іс-әрекетінің нәтижесіне жауапкершілікті өзіне алуды қамтамасыз ететін субъектілі позициясы қалыптасқан адамдардың, ауыспалы өмірлік жағдайда бейімделе алатын, қажетті білімді өз бетімен игеруге қабілетті, түрлі мәселелерді шешуде өз білімін практикада қолдана алатын, ақпаратпен жұмыс жасауды, өз бетімен білім алумен әрдайым айналысатын адамдардың қазіргі қоғамға қажеттілігімен байланысты болып отыр. Сонымен қатар, өздік жұмыстың тәрбиелік мәні зор: ол тек білім мен дағдылар жиынтығын қалыптастырып қана қоймай, сонымен бірге жоғары біліктілікке ие қазіргі маманның тұлғалық құрылымында маңызды орынға ие мінез-құлықтың белгісі ретінде қалыптасады.

Дәстүрлі білім беру жүйесінде студенттердің, магистранттардың өздік жұмысы мемлекеттік білім беру стандартының міндетті компоненттері болып табылады. Өздік жұмысына бөлінген уақыт оқу жоспары және курс бағдарламасымен белгіленеді. Соңғы жылдары оқу пәндерінің жұмыс бағдарламаларында аудиториялық сабақтарға бөлінген сағат сандарының қысқаруы есебінен өздік жұмысқа бөлінетін сағаттар санының жыл сайын артуы байқалады. Егер он жыл бұрын бұндай көрсеткіштер 50/50 құраса, қазір ол - 40/60 құрайды, ал болашақта дәріс пен аудиториялық сабақтарға бөлінетін сағаттардың қысқаруы және өз бетімен дайындыққа 30/70, тіпті 20/80 пайызға сәйкесінше уақыттың артуы күтіліп отыр.

Екі деңгейлі білім беру жүйесіндегі бұл өзгерістер студенттің өздік оқу әрекетіне негізделетін кәсіптік дайындықтың оқу-зерттеу әлеуетінің елеулі артуымен түсіндіріледі. Өздік жұмысқа бөлінетін сағат санын көбейту арқылы бұл жұмысты ұйымдастыру, оны өз бетімен ұйымдастыру арқылы жұмыс нәтижесінің сапасын арттыра алмаймыз. Білім беру мазмұнын таңдау, құрастыру және ұсыну

принциптерін, сондай-ақ берілген мазмұнды меңгеру процесін және нәтижесін бақылау тәсілдерін түпкілікті өзгерту қажет. Сондықтан, өз бетімен білім алу әрекетіне кепілдеме ретінде Болон процесіндегі басым қағидалар түрінде сынақ бірліктер жүйесі (кредиттер) және оқу жоспарының модульдік құрылым жүйесін қарастырады.

Модульдік-рейтингтік технология – практикада оқыту және бақылау-бағалау іс-әрекетін жобалау және жүзеге асыру технологиясы. Бұл технология оқылатын пәннің (курстың) мазмұнын диагностикалық модульдерге орналастыруға негізделген.

Технологияның модульдік құрамы оқу процесін жекелеу тұрғысынан ұйымдастыруға жағдай жасайды (бұл жерде оқытушымен жеке сабақтар жөнінде емес, білім алушыға модульдің берілген сандық есебін жинақтау арқылы жеке оқу жоспарын қалыптастыруға және пәндерді түрлі топтарда оқуға таңдау берілетіндігі жөнінде сөз қозғалады). Модульдер - автономды ұйымдастырылған-әдістемелік блоктар. Олардың көмегімен оқыту мазмұны құрылады. Модульдердің мазмұны мен көлемі дидактикалық мақсатқа байланысты, білім алушылардың бейіндік және деңгейлі саралануына, білім алушылардың оқу курсы бойынша жеке қозғалыс траекториясын таңдауына байланысты өзгеріп отырады. Модульдер міндетті және элективті болуы мүмкін. Модульдер былайша қалыптасады: мамандық бойынша оқу жоспарының құрылымдық бірлігі ретінде, ұйымдастыру-әдістемелік пәнаралық құрылымы ретінде - әр түрлі пәндерден тақырыптық белгілері бойынша бөлімдерді жинақтап, біріктіру арқылы, немесе оқу пәні аясында ұйымдастыру-әдістемелік құрылымдық бірлік ретінде. Оқытудың мақсаттары, білім беру нәтижелері нақты көрсетілген, оқу материалын меңгерудің бірізділігі, оны меңгеру сапасын бақылау тәсілдері алдын ала жоспарланған мазмұнды меңгерудің деңгейлері белгіленген модуль білім алушылардың өздік жұмысын тиімді ұйымдастыруда қолайлы форма болып табылады. Модуль оның аралық және қорытынды білім беру нәтижесін қалыптастыруда күшін шоғырландыруға жағдай жасайды. Оқушы бұл жағдайда өзіндік жұмысын жүзеге асыру барысында қиындықтарды сезбейді, себебі қандай мазмұнды, қандай уақытта және қандай деңгейде игеру қажет және меңгерген тапсырманы қалай көрсету керектігін түсінеді.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының мазмұнын екіжақты қарауға болады. Бір жағынан, оның қызметінің объектісі ретінде

оқу процесінде студенттің орындауы қажетті тапсырманың оқу және практикалық жиынтығы. Екінші жағынан, бұл студенттің теориялық және практикалық тапсырманы орындау әрекетінің тәсілі. Қазіргі кезде ЖОО-да өзіндік жұмыстың екі жалпы қабылданған формасы бар. Олардың бірі - дәстүрлі, яғни оқытушының бақылауымен жүретін аудиториядағы өзіндік жұмыс, онда тапсырманы орындау барысында кеңес алуға болады. Өзіндік жұмыстың екінші түрі - аудиториядан тыс студенттің жеке өзіне ыңғайлы уақытта еркін тәртіп бойынша орындалатын жұмыс немесе пәннің ерекшелігіне байланысты шеберханада, лабораторияда болуы мүмкін. Қазіргі уақытта үшінші түрді өңдеп шығару қарастырылуда, бұл аудиториялық жұмысқа қарағанда студенттердің өзіндік жұмыстарының аралық нұсқасы. Ол студенттерден дербестікті, тапсырманы орындауда бірегейлікті қажет етеді. Өзіндік жұмыстың берілген түрі психологиялық-педагогикалық жаңалықтармен, тапсырманың мағыналы бөлігі ретінде, кеңес берудің және бақылаудың көрінісі.

Өзіндік жұмыстың мына түрлері бөлінеді:

- үлгі бойынша шығарылған жұмыстар, біліктікті және дағдыны қалыптастыруы және оны берік бекітуі қажет;

- реконструктивті-вариативті өзіндік жұмыс, қарапайым жағдайда тапсырманы мағыналы ауыстыра алатын, ойлау белсенділігіне жағдай туғызатын және креативті әрекеттік негізін қалыптастырады;

- эвристикалық өзіндік жұмыс, жауапты танымал үлгіден шығып іздейтін дағды мен біліктілікті қалыптастырады. Олар қажетті білімді алуға, жаңа шешім табуға, жалпылауға, білімді жүйелеуге үйретеді, ойдың тереңдігін, ыңғайсыз жағдайда жол таба білу қасиетін шығарады. Ол өзіндік түсіндіру, фактіні, көріністі талдау, ақпарат арқылы қорытындыны негіздеу немесе бөлу және есептеу болу мүмкін.

- жұмыс, жүру барысында оқушылардың жаңа білімді алуы, білімді өз бетімен іздеуде тәжірибе алуы, өзін-өзі жетілдіруі, проблемді тапсырмаларды шешуі болып табылады;

Өзіндік жұмысты педагогтың ұйымдастыру алгоритмі құрылды.

Студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың төмендегідей сатыларын ұсынамыз:

1. Нақты өздік жұмыстың мақсатын құру;

2. Берілген өздік жұмыстың шеңберінде оқытудың жоспарланған нәтижесін белгілеу және оны анықтау тәсілі;
3. Өзіндік жұмысты оқытудың жорпарланған нәтижесіне қол жеткізуді бағалау құралын жинақтау және өңдеу;
4. Берілген тақырып шеңберінде өзіндік жұмыстың формасы, әдісі, технологиясына байланысты мазмұнын іріктеу, студенттердің алдағы орындайтын міндетті өздік жұмыстарының ресурстарын анықтау қажет;
5. Өзіндік жұмыстың мазмұнын, көлемін, форматын, деңгейлік нұсқауын анықтау (кеңес беру);
6. Жоспарланған білім беру нәтижесі бастапқы нұсқаулық және кеңес беру шеңберінде студенттерге ұсынылады;
7. Аралық кеңес берудің және мониторингтің жүзеге асуы (егер қарастырылатын болса);
8. Қорытынды бағалауын жүзеге асыру.

Аталған сатылардың ішінде өзіндік жұмыстың мақсатын белгілеу - оқытушы үшін ең маңызды кезеңдердің бірі. Сондықтан мақсатты белгілеуге кеңірек тоқталып кетуді жөн көрдік.

Кез келген өзіндік жұмыстың мақсаты ретінде (үлгі бойынша, реконструктивті-вариативті, эвристикалық, өзін-өзі жетілдіруді меңгерген тәсілін бекіту) жоспарланған оқытудың нәтижесі, терминдерді қолдануы жалпылама формада қалыптасқан, дидактикада қабылданған және барлық білім беру үрдісінде қатынасушылардың бірдей түсінуімен түсіндіріледі.

Нақты қойылған мақсаттар мысалы:

- 1) мәдени-тарихи дәуірдегі өнер, талғам, өнер бағыттар және дәстүрлі мектептердің даму заңдылықтары жөнінде; өнер туындыларының мысалында олардың құндылықтары, мұраты және эстетикалық қалып туралы түсінік алу;
- 2) математиканың әдістері жөнінде, математиканы ғылымның әмбебап тілі ретінде, үрдісті және көріністі модельдеу тәсілі туралы түсінік алу;
- 3) дұрыс аударылған шетел мәтінін түсінуге (аудару және оқу), таңдалған сала бойынша бағдарлау, байланысты айтылған ақпараттарды тарату (сөйлеу және жазу), қарым-қатынас жағдайында жоспарлауға үйрену;
- 4) ұйым қызметкерлерін басқару саясатында өтемақыны өңдеу технологиясын игеру;
- 5) әдебиетке талдау жасау негізінде кәсіби мәселелерін шешуге үйрену.

Осылайша, құзыреттілік тұрғыдан ұйымдастырылған өздік жұмысы студенттердің мобильділігін, ақпараттық, проблеманы шешу құзыреттілігін қалыптастыруға қажетті жағдайлар жасайды. Студенттердің өзіндік жұмыстары оқу жұмысының барлық басқа түрлерінің міндеттерін қорытындылайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Білім және ғылым. Энциклопедиялық сөздік / Бас редактор Ж.Қ.Түймебаев. А., 2009.
2. Ильина Т.А. Педагогика. М., 1998.
3. Инновации в российском образовании: послевузовское и дополнительное профессиональное образование. М., 2000.
4. Альманах «Продуктивное образование»: от школьного проекта – к профессиональной карьере: материалы международной конференции / Под ред. Е.А.Александровой. – М., 2007. – Вып.10. – Ч.1

В статье анализируется понятие «самостоятельная работа» и излагаются пути организации самостоятельной работы студентов, магистрантов на основе компетентностного подхода.

In clause analyzed the concept of «independent job» and stated the ways of organization of independent job of students, masters on a basis of competent approach.

УДК 378,6

Тасимова А.А.

*к. п. н. РФ, РК, доцент,
АГУ им. К. Жубанова,*

Институт гуманитарных исследований

ИННОВАЦИОННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ОСНОВА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА

Республика Казахстан признана мировым сообществом как государство с рыночной экономикой. За короткий исторический период независимости страна достигла значительного роста в экономике, интегрируясь с мировым сообществом.

В этом контексте возрастают роль и значение системы образования, человеческих ресурсов как критериев уровня общественного развития, экономической мощи и национальной безопасности страны. Изменения в системе общественных

отношений оказывают влияние на образование, требуя от него мобильности, адекватного ответа на реалии нового исторического этапа и соответствия потребностям развития экономики [1].

Инновационная система образования призвана давать человеку и знания о мире и его законах, и методологию преобразования этого мира. Концепция инновационной системы образования должна базироваться на синтезированных моделях, которые строятся на идеях познания окружающего мира в контексте его преобразования.

Инновационная система образования требует решения проблемы гуманизации и гуманитаризации образования.

Ибо, сегодня человечество вступает в новую ступень своего развития – антропоцентрическую, на которой осознается многомерная сложность человека в противоречивом единстве его отношений с природой, обществом, культурой и самим собой. Гуманитарное образование должно раскрыть перед входящим в мир молодыми людьми это новое, отвечающее историческому духу третьего тысячелетия – понимание человека, смысл его бытия, деятельности и развития [2, 118-120].

Это в свою очередь означает, что высшее учебное заведение должно не только дать студентам определенный объем знаний о человеке, но и современное понимание его места в мире, сформировать способность практического общения, которое бы обеспечило полноценность этого общения, потребность и способность диалога с другими индивидами. Возможность решения этой задачи является лучшим способом развития гуманных качеств, интеллекта, личности. Научить этим качествам возможно путем формирования интеллектуальной культуры личности студента, на основе культуроцентрической парадигмы включая в образовательный процесс духовно-нравственный потенциал общества, повышая роль воспитания как механизма формирования «культуры жизнеспособности», психологическая и нравственная готовность жить и работать в быстроменяющемся мире, формируя сознательного субъекта социально-культурных преобразований.

Стратегия в области государственного образования состоит сегодня в том, чтобы средствами образования способствовать решению общесоциальных задач и прежде всего:

- укреплению и развитию демократии в обществе;

- становлению национального самосознания, гармонизации межнациональных отношений, уменьшению социальной напряженности;

- развитию потенциала казахстанской экономики в новых условиях [3].

Каковы же пути решения этих государственных задач в области образования?

На наш взгляд, это:

- сохранение единого регионального образовательного пространства;

- обеспечение гарантий прав каждого ребенка на получение образования;

- изменение содержания образования, в первую очередь через его гуманизацию и гуманитаризацию;

- переход на образование по выбору и обеспечение возможности получить образование в соответствии со склонностями, способностями, интересами и состоянием здоровья студентов;

- личностно-ориентированный подход в обучении и воспитании.

Несомненно, важнейшим принципом в работе руководителя-гуманиста, преподавателя-гуманиста ориентация на такое развитие студента, которое основано на его природных задатках и способностях.

В связи с этим нуждается в пересмотре не только организационный, но и содержательный компонент процесса обучения и воспитания с точки зрения его влияния на развитие личности путем проектирования образовательного процесса с применением инновационных технологий.

В этом случае содержание образования следует рассматривать с трех позиций:

- как педагогическую модель социального заказа;
- как дидактическую модель учебного предмета (учебный план);
- как учебный материал (программы, учебники, пособия);

Образование в информационном обществе перестает быть способом усвоения готовых и общепризнанных знаний, оно становится способом информационного обмена индивида с окружающими людьми, обмена, который совершается в каждом акте его жизнедеятельности, на протяжении всей жизни, обмена, который предполагает не только усвоение, но и передачу, генерирование информации взамен полученной [4, С.87].

Основные противоречия современной системы образования - это противоречие между быстрыми темпами приращения знаний в современном мире и ограниченными возможностями их усвоения индивидом.

Это противоречие заставляет педагогическую теорию отказаться от абсолютного образовательного идеала (всесторонне развитой личности) и перейти к новому идеалу - максимальному развитию способностей человека к саморегуляции и самообразованию через развитие способов деятельности [5].

Любая деятельность, отмечает В.П. Беспалько, может быть либо технологией, либо искусством. Искусство основано на интуиции, технология на науке.

С искусства все начинается, технологией заканчивается, чтобы затем все началось сначала. Любое планирование, а без него не обойтись в педагогической деятельности, противоречит экспромту, действиям по наитию, по интуиции, тем самым, является началом технологии [6].

Массовое внедрение педагогических технологий исследователи относят к началу 1960-х годов и связывают его с реформированием вначале американской, а затем и европейской школы. К наиболее известным авторам современных педагогических технологий за рубежом относятся Дж.Кэрролл, Б.Блум, Д.Брунер, Д.Хамблин, Г.Гейс, В.Коскарелли. Отечественная теория и практика осуществления технологических подходов к образованию отражена в научных трудах П.Я.Гальперина, Н.Ф.Талызиной, А.Г.Ривина, Л.Н.Ланда, Ю.К.Бабанского, П.М.Эрдниева, И.П.Раченко, Л.Я.Зориной, В.П.Беспалько, М.В.Кларина и др.

В настоящее время педагогические технологии рассматриваются как один из видов человековедческих технологий и базируются на теориях психодидактики, социальной психологии, кибернетики, управления и менеджмента [7].

Первоначально многие педагоги не делали различий между технологией обучения, обучающей технологией и педагогической технологией. Термин "педагогическая технология" использовался только применительно к обучению, а сама технология понималась как обучение с помощью технических средств. В настоящее время педагогическую технологию понимают как последовательную, взаимосвязанную систему действий педагога, направленных на решение педагогических задач, или как планомерное и последовательное воплощение на практике заранее

спроектированного педагогического процесса. Такое представление о педагогической технологии предполагает:

- возможность разработки различных выверенных педагогических технологий специалистами, имеющими высокий уровень теоретической подготовки и богатый практический опыт;

- возможность свободного выбора педагогических технологий в соответствии с целями, возможностями и условиями взаимосвязанной деятельности преподавателя и студентов [8, С.95-130].

- Педагогическая технология - это строго научное проектирование и точное воспроизведение гарантирующих успех педагогических действий. Поскольку педагогический процесс строится на определенной системе принципов, то педагогическая технология может рассматриваться как совокупность внешних и внутренних действий, направленных на последовательное осуществление этих принципов в их объективной взаимосвязи, где всецело проявляется личность педагога. В этом состоит и отличие педагогической технологии от методики преподавания и воспитательной работы. Если понятие "методика" выражает процедуру использования комплекса методов и приемов обучения и воспитания безотносительно к деятелю, их осуществляющему, то педагогическая технология предполагает присовокупление к ней личности педагога во всех ее многообразных проявлениях. Отсюда очевидно, что любая педагогическая задача эффективно может быть решена только с помощью адекватной технологии, реализуемой квалифицированным педагогом-профессионалом [9, С.4-15].

Чтобы стать мастером, преобразователем, творцом, преподавателю необходимо овладеть закономерностями и механизмами педагогического процесса. Это позволит ему педагогически мыслить и действовать, самостоятельно анализировать педагогические явления, расчленять их на составные элементы, осмысливать каждую часть в связи с целым, находить в теории обучения и воспитания идеи, выводы, принципы, адекватные логике рассматриваемого явления; правильно диагностировать явление, определять, к какой категории психолого-педагогических понятий оно относится; находить основную педагогическую задачу (проблему) и способы ее оптимального решения.

Профессиональное мастерство приходит к тому преподавателю, который опирается в своей деятельности на научную теорию. Естественно, что при этом он встречается с рядом трудностей. Во-первых, научная теория - это упорядоченная совокупность общих законов, принципов и правил, а практика всегда конкретна и ситуативна. Применение теории на практике требует уже некоторых навыков теоретического мышления, которыми преподаватель нередко не располагает. Во-вторых, педагогическая деятельность - это целостный процесс, опирающийся на синтез знаний по философии, педагогике, психологии, методике, тогда как знания преподавателя зачастую как бы разложены "по полочкам", не доведены до уровня обобщенных умений, необходимых для управления педагогическим процессом. Это приводит к тому, что преподаватели часто овладевают педагогическими умениями не под влиянием теории, а независимо от нее, на основе житейских донаучных, обыденных представлений о педагогической деятельности [10].

1. Педагогические технологии могут быть представлены как технологии обучения (дидактические технологии) и технологии воспитания. В.В. Пикан (Пикан В.В. //Школьные технологии.- 2008.-№1.-С.С.100-111) выделяет наиболее существенные признаки таких технологий:

- технология разрабатывается под конкретный педагогический замысел, в основе ее лежит определенная методологическая, философская позиция автора. Так, можно различать технологии процесса передачи знаний и технологии развития личности;
- технологическая цепочка педагогических действий, операций, коммуникаций выстраивается строго в соответствии с целевыми установками, имеющими форму конкретного ожидаемого результата;
- технология предусматривает взаимосвязанную деятельность преподавателя и студентов на договорной основе с учетом принципов индивидуализации и дифференциации, оптимальной реализации человеческих и технических возможностей, диалогического общения;
- элементы педагогической технологии должны быть, с одной стороны, воспроизводимы любым преподавателем, а с другой - гарантировать достижение планируемых результатов (государственного стандарта) всеми студентами;

- органической частью педагогической технологии являются диагностические процедуры, содержащие критерии, показатели и инструментарий измерения результатов деятельности.

Педагогическая технология взаимосвязана с педагогическим мастерством. Совершенное владение педагогической технологией и есть мастерство. Педагогическое мастерство, с другой стороны, - высший уровень владения педагогической технологией, хотя и не ограничивается только операционным компонентом. В среде педагогов прочно утвердилось мнение, что педагогическое мастерство сугубо индивидуально, поэтому его нельзя передать из рук в руки. Однако, исходя из соотношения технологии и мастерства, ясно, что педагогическая технология, которой можно овладеть, как и любая другая, не только опосредуется, но и определяется личностными параметрами педагога. Одна и та же технология может осуществляться разными преподавателями, где и будут проявляться их профессионализм и педагогическое мастерство [11].

Соответственно этапам решения педагогической задачи вне зависимости от их содержания и временных рамок можно различать взаимосвязанные общие и частные технологии. К общим технологиям относятся технологии конструирования, например процесса обучения и его осуществления. Частные - это технологии решения таких задач обучения и воспитания, как педагогическое стимулирование деятельности студентов, контроль и оценка ее результатов, и более конкретных - типа анализа учебной ситуации, организации начала лекции и др.

Таким образом, в соответствии с целостным подходом при разработке и реализации проекта педагогического процесса как инновационной системы необходимо стремиться к обеспечению органичного единства всех его компонентов, имея в виду, что изменения в одном из них автоматически вызывают изменения других. Педагогическая технология в отличие от методики предполагает разработку содержания и способов организации деятельности самих воспитанников. Она требует диагностического подхода и объективного контроля качества педагогического процесса, направленного на развитие личности студента в целом.

Список использованной литературы:

1. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005-2010 года.
2. Problem and prospect of maximum arts education in epoch of social reforms // the Theses of the reports of a scientific - practical conference - СПб., 1997. 118-120.
3. Кусаинов Г.М. Новая педагогическая технология методология, теория и практика. Монография, Усть-Каменогорск, 1997.
4. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игр, дискуссий. Рига: НППЦ "Эксперимент" – 1995.
5. Загвязинский В.А. Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука. Инновационные процессы в образовании. Тюмень, 1990.
6. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М., 1989.
7. Щепель В.М. Настольная книга бизнесмена и менеджера. - М., 1992.
8. Современные образовательные (обучающие) технологии// Загвязинский В.И. Теория обучения: Современная интерпретация: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений/ В.И. Загвязинский, Л.И. Гриценко. - 3-е изд., испр.- М.: Издат. центр «Академия», 2006.-С.95-130.
9. Селевко, Г.К. Технологический подход в образовании / Г.К. Селевко, О.Ю. Соловьева //Управление современной школой. Завуч.-2008.-№2.-С.4-15.
10. Бухвалов В.А. Методика и технология образования. Рига, 1994.
11. Поташник М.М. Качество образования: проблемы и технологии управления. М., 2002, стр. 352.

Бұл мақалада инновациялық педагогикалық технологиялардың жоғарғы мектеп жүйесінде қолдану ерекшеліктері баяндалады. Алғашында ұстаздар оқу технологиялары, оқыту технологиялары мен педагогикалық технологияларды айыра білмеді. Қазір де инновациялық педагогикалық технологиялар жүйелі, белгілі бір педагогикалық іс-әрекетті шешетін, өзара бір-бірімен тығыз байланысты ұстаздың іс-әрекеті болып табылатындығы баяндалады. Өз ісінің шебері болу үшін ұстаз педагогикалық процестің заңдылықтары мен тетігін ғылыми тұрғыда меңгеру керек деген тұжырым жасалған.

Many of the teachers, first of all, did not distinguish the meaning of the words technology of teaching, teaching technology and pedagogical technology. In our days pedagogical technologies are known as the system of acts of the teacher, directed upon the design of the task, or as the planning and consecutive embodies in practice beforehand projected pedagogical process. In order to be a master, actor and the converter some one must take possessions by laws, mechanisms of the pedagogical process.

УДК 91(075)

Амельченко В.И.
доцент, ЗКГУ им. М. Утемисова

ПРЕПОДАВАНИЕ ТЕОРИИ И МЕТОДОЛОГИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ (НА ПРИМЕРЕ ГЕОГРАФИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА) В УСЛОВИЯХ ПЕРЕСТРОЙКИ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Во многих государствах в условиях обострения глобальной конкуренции возникла острая необходимость резкого сокращения затрат на образование и повышения эффективности функционирования всех уровней образовательной системы.

Одной из задач в достижении поставленной цели является интеграция образования, науки и производства. Важная роль отводится высшему образованию, которое функционирует как основное звено целостной непрерывной системы образования страны.

Одной из главных проблем современного периода является реформирование высшего профессионального образования Республики Казахстан для создания благоприятных условий его интеграции в мировое образовательное пространство. Это обусловлено необходимостью выполнения принятых республикой международных обязательств.

Соответствие международным стандартам делает необходимым внедрение кредитной системы обучения, что, в свою очередь, предполагает изменение содержания образования от знаниево-центрического к компетентностному, ориентированному на результат.

Целью нашей работы является обобщение конкретных примеров формирования и развития педагогической компетенции будущих учителей географии при изучении предметов экономико-географического цикла. Овладение будущими учителями этими предметами является, по-нашему мнению, необходимым условием улучшения обучения географии в средней школе и повышения качества всего образования.

Знаниевое образование возникло в период позднего Возрождения, когда в европейских школах стали отходить от религиозно-тоталитарного образования к сознательному усвоению понятий, к стихийно-материалистическому, природосообразному

образу мышления. Целостная научная картина мира помогала ориентироваться в нём, что и было доказано последующими успехами цивилизации. Современные изменения в социальной, информационной, технологических сферах не могли не привести к становлению такой культуры, для которой односторонне понимаемое знаниевое образование утрачивало свою эффективность и даже целесообразность. Огромный поток информации, которая устаревает быстрее, чем студент успевает окончить университет, приводит к тому, что приоритетной сферой профессиональной деятельности становится добывание информации. Отпадает необходимость перегружать память молодых людей, так как существуют хранилища информации другой природы. Необходимо только научить студентов пользоваться ими, уметь мобилизовать свой личностный потенциал для решения различных задач, уметь обновлять оперативную часть своего культурного опыта, без чего будущий учитель не может считаться подготовленным к жизни. Культура – это высшее проявление человеческой образованности и профессиональной компетентности. Большое значение в этом деле имеет изучение предметов экономической, социальной и политической географии.

Для модернизации образования на компетентностной основе создаётся особый вид содержания образования, который не сводится к знаниево-ориентированному компоненту, а предполагает целостный опыт решения жизненных проблем, выполнения ключевых функций, социальных ролей, компетенций. Компетентностный подход выдвигает на первое место не информированность студента, а умения разрешать проблемы в познании и объяснении явлений действительности и др. В рамках такого подхода надо строить и заранее создавать «ситуации включения» - оценку ситуации, проектирование действий и отношений, которые требуют тех или иных решений. Речь идёт о проекте решения жизненно значимой проблемы, когда студент сам формулирует понятия, необходимые для решения задачи. При таком подходе учебная деятельность, периодически приобретая исследовательский или практико-преобразовательный характер, сама становится предметом усвоения.

Компетентность является основной частью формирования географической культуры. Выделяют четыре основных структурных компонента географической культуры:

1) географическую картину мира; 2) географическое мышление; 3) методы географии; 4) язык географии. Эти компоненты одинаковы как для массовой, так и для специальной географической культуры. Практически во всех странах мира география является одним из четырёх главных предметов, на которые возложено формирование общей культуры. В их число входят: родной язык, математика, география, история. На уроках географии ученики познают один из четырёх мировых языков, к которым относятся: язык жестов, язык математических формул, язык музыкальной грамоты и язык географической карты. В процессе изучения предметов экономико-географического цикла будущие учителя осваивают методы социально-экономической географии, большое внимание при этом уделяется картографическому методу исследования – карте, как «языку географии». Но самое главное - у студентов формируется и развивается географическое мышление.

Географическое мышление иногда отождествляют с пространственным мышлением, но это, по-нашему мнению, не вполне верно. Географическое мышление – это пространственно - временное мышление. Поэтому у студентов в процессе изучения этого курса необходимо развить навыки использования не только хронологического, но и исторического подходов. При этом к историческому подходу необходимо подходить через хронологический метод исследования. Овладевая историческим подходом, студенты получают навыки изучения общественно-географических явлений в развитии.

Большое значение в осуществлении компетентностного подхода имеет организация и проведение студенческих исследований, главной целью которых является способствование: 1) освоению студентами способов научного познания мира, овладению приёмами исследовательской работы; 2) формированию положительной учебной мотивации, интереса к исследовательской работе; 3) профессиональному самоопределению; 4) воспитанию патриотизма, толерантности. Наилучшие условия для этого имеются при изучении теории и методологии экономической, социальной и политической географии. Анализ работ по развитию компетентностного подхода и по внедрению кредитной системы в образовании показывает, что при его осуществлении большое значение имеют работы по усилению фундаментализации и интегрированности образования, по углублению

индивидуализированности учебной деятельности. При компетентностном подходе необходимо широко использовать исследовательские методы обучения, которые, в отличие от объяснительных, в основном дедуктивных методов, по существу являются индуктивными. Усвоение материала при их использовании идёт в направлении от знания конкретного примера к обобщению, от гипотезы к закону, от проблемы к решению, поэтому такие методы часто связывают с проблемным обучением. При использовании исследовательских методов преподаватель выступает в роли советчика или консультанта и становится для студентов своего рода «средством обучения». Опыт нашей работы показал, что при изучении по кредитной технологии курсов экономико-географического цикла необходимо применять самые разнообразные методы обучения: использовать проблемное и программированное обучение, игры и моделирование ситуаций.

Новые направления в развитии общественной географии возникли не на пустом месте, а имеют определённый фундамент и представляют собой составную часть историко-географического процесса [1]. Довольно эффективным в изучении этого процесса является использование цивилизационного подхода. Такой подход становится интегральным стержнем междисциплинарного синтеза различных географических наук, позволяющих целостно и по-новому осмысливать пространственное многообразие общественного процесса в различные исторические периоды.

В своих исследованиях географы всегда пытаются раскрыть организованность в размещении. Для того чтобы осуществить правильное выявление типических структур размещения, приёмы словесного, чисто субъективного описания должны уступить место более точным и объективным методам измерения и анализа. Возникла необходимость сбора сведений, обладающих количественными признаками, а также освоения точных методов для обработки и демонстрации исходных данных. Овладение методами обработки данных с целью обобщения, сравнения и проверки гипотез нуждается в немногом – в способности к чётким рассуждениям. Входя в мировое образовательное пространство, мы оцениваем уровень подготовки студентов не по одному, как было ранее, критерию – «уметь», а по пяти критериям: 1. называть и показывать; 2) определять (измерять), 3) описывать 4. объяснять, 5. прогнозировать. Из арсенала педагогической и возрастной психологии методикой преподавания географии в высшей школе

были заимствованы и широко используются представления о деятельностном подходе и содержательном обобщении.

Компетентностный подход в составе кредитной системы образования предполагает использование методов выработки учебных умений и накопления опыта учебной деятельности:

1. упражнения устные, моторные, письменные, графические;
2. лабораторные работы (проведение студентами опытов с использованием инструментов и других технических приспособлений);
3. практические работы.

Часто применяется временная работа в группах; создание ситуации успеха (создание цепочки ситуации нарастающей сложности); востребован метод стимулирования занимательным содержанием, метод создания ситуации творческого поиска.

«Методы обучения» - это способы совместной деятельности преподавателя и студентов, направленные на решение задач обучения. В связи с введением кредитных технологий можно сказать, что при этом охвачены не все методы, например, при осуществлении СРС (самостоятельная работа студентов) и СРСП (самостоятельная работа студентов в аудитории с преподавателем). Расширилась область применения следующих методов:

1) Эвристический метод, при котором преподаватель расчленяет проблемную задачу на подпроблемы. Шаг предполагает творческую деятельность.

2) Исследовательский метод. Предъявляется познавательная задача, которую студенты рассматривают самостоятельно, подбирая необходимые для этого приёмы. Этот метод призван обеспечить развитие среди студентов способностей творческого применения знаний.

Формирование и развитие педагогической компетенции будущих учителей географии рассмотрим на примере изучения предмета «География сельского хозяйства». Изучение этого курса складывается из нескольких элементов, первостепенное значение среди которых имеет морфологическое и типологическое изучение территориальных различий существующего сельского хозяйства. Одним из этапов этого исследования является изучение и классификация форм организации территории сельскохозяйственных предприятий, то есть внутреннего устройства земельной площади, на которой взаимодействуют между собой (технологически и организационно) отдельные

отрасли. При этом используются следующие материалы: планы землепользования, проекты землеустройства, данные об обследовании отдельных хозяйств. Такое изучение является необходимым условием для раскрытия зависимостей производственных форм сельского хозяйства от характера природной среды.

Как отмечал А.Н.Ракитников [7], логика экономико-географического изучения сельского хозяйства неизбежно приводит к необходимости углублённого анализа закономерностей внутреннего устройства территории сельскохозяйственных предприятий. Сочетания отраслей и целесообразные пропорции между ними нельзя рассматривать иначе как в связи с наличием на территории отдельного хозяйства разных типов земель, для которых наиболее эффективным оказываются разные виды использования.

Классификация отдельных природных типов земель проводится не только по их пригодности для того или другого использования, но и по тому, насколько разносторонним может быть их использование. От этого зависит уровень возможной универсальности сельскохозяйственного использования земель. Есть типы земель, которые выделяются тем, что на них можно выбирать между несколькими видами использования, каждый из которых с точки зрения его экономической эффективности на данной земле может быть признан целесообразным. Подобные типы земель имеются во многих зональных ландшафтах относительно южных частей лесной зоны, в лесостепи и в умеренно засушливых частях степной зоны.

В то же время есть природные типы земель, возможности сельскохозяйственного использования которых более узки (пойменные земли, периодически находящиеся под водой, земли грунтового увлажнения). При этом такие земли не являются обязательно менее ценными, чем первые, а нередко они ценятся выше некоторых других земель.

Доля земель, характеризующихся сравнительно узкими возможностями сельскохозяйственного использования, возрастает с продвижением в сторону засушливых районов. Территория Западного Казахстана и, в частности, Западно-Казахстанской области состоит в основном из земель со сравнительно узкими возможностями сельскохозяйственного использования. На землях этого типа часто бывает экономически нецелесообразным

построение цельного производственного цикла. Нельзя организовать сельскохозяйственное предприятие, производство которого целиком бы основывалось на некоторых типах пастбищ пустынь и полупустынь, имеющих достаточно ценную по своим питательным качествам пастбищную массу лишь в некоторые сезоны.

Сельскохозяйственная территория большинства предприятий организована таким образом, что она включает в определённых соотношениях земли тех типов, которые целесообразно использовать для выращивания товарных культур, и других типов, которые используются для получения кормов. В советский период развития республики можно выделить два этапа: 1. Система планирования сельского хозяйства способствовала формированию хозяйства многоотраслевого типа. Этот характер планирования сельского хозяйства отразился на характере землеустроительных работ, которые проводились таким образом, чтобы предоставить каждому сельскохозяйственному предприятию земли различных имеющихся в данной местности типов. 2. Планирование сельского хозяйства стремилось полнее использовать выгоды специализации колхозов и совхозов, поэтому по-другому начали решаться и задачи землеустройства.

Для того, чтобы понять условия образования производственных форм сельского хозяйства и путей к их рационализации, необходимо изучить закономерности формирования того комплекса угодий, в пределах которого совершается сельскохозяйственное производство. Важное место в проведении землеустроительных работ, в организации территории сельскохозяйственных предприятий имеет классификация видов использования земель. В настоящее время при разделении земель по роду их использования применяют традиционное деление на сельскохозяйственные угодья. Угодья – это земли, пригодные для того или другого использования (в пашни включалась как особая категория земель целина). Однако в настоящее время под сельскохозяйственными угодьями стали понимать: 1. земли, фактически определённым образом используемые; 2. или соответствующие каким-то достаточно выделяющимся природным особенностям местности, но не всегда определяют характер использования (лес, кустарник, пески и т.п.). Изучение различных подразделений земель по роду использования, применявшихся при учёте земель в разных странах показывает, что каждая из

применявшихся систем учёта соединяет в себе деление сельскохозяйственной территории по нескольким разным принципам. Отсутствие логической законченности применяемых в разных странах систем учёта угодий обусловлено необходимостью основываться на наиболее легко обнаруживаемых внешних признаках, которые не требуют больших затрат на специальное обследование. Необходимо использовать классификацию, основанную на двух критериях: 1. цель использования, 2. применяемые способы воздействия на среду. При этом следует использовать такие классификационные признаки, по которым можно отнести к той или иной категории каждый отдельный контур земельных угодий, обозначенный на планах землепользования сельскохозяйственных предприятий.

В работах географов и экономистов, занимающихся изучением сельского хозяйства, часто предполагается, что в пределах физико-географических границ природные условия однородны. Однако в действительности физико-географическая зона или район представляет собой не изотропную территорию, а закономерно повторяющиеся более или менее сходные чередования разных типов земель. Поэтому большое значение имеет географическая типология организации сельскохозяйственной территории, то есть отграничение ареалов распространения сходных типов внутреннего устройства территории сельскохозяйственных предприятий.

Соглашаясь с мнением А.Н. Ракитникова, большинство отечественных и зарубежных географов считают, что выявление многообразия форм устройства сельскохозяйственной территории, связанного с многообразием физико-географических условий, является одним из необходимых приёмов анализа обусловленности пространственных различий сельскохозяйственного производства.

В условиях восстановления рыночных отношений сравнительно-географический анализ форм организации территории, выявление факторов, от которых эти формы зависят, приводит к определённым выводам о целесообразных изменениях в организации территории в связи с задачами дальнейшего развития хозяйства.

В некоторых случаях сложившееся сельское расселение, повлиявшее на расположение производственных центров хозяйств и в определённой мере – на локализацию наиболее интенсивных отраслей земледелия обуславливает сохранение длительное время

таких форм организации территории, которые мало отвечают новым этапам развития сельского хозяйства.

Из приведённых примеров можно сделать вывод, что преподаватель курсов экономико-географического цикла должен владеть как объяснительным, так и исследовательским методами обучения. Выступая в роли организатора учебного процесса на проблемной основе, преподаватель призван действовать скорее как руководитель и партнёр, чем как источник готовых знаний для студентов. Преподаватель должен:

1. Уметь ставить перед аудиторией реальные учебные проблемы в понятной для студентов форме.

2. Выполнять функцию координатора и партнёра. В ходе исследования различных аспектов проблемы, избегая директивных приёмов, помогать отдельным студентам и группам. Стараться увлечь студентов вопросом темы и процессом его глубокого исследования, стимулировать творческое мышление при помощи умело поставленных вопросов.

3. Проявлять терпимость к ошибкам студентов, допускаемым ими в попытках найти собственное решение.

4. Предоставлять возможность для регулярных отчётов рабочих групп и обмена мнениями в ходе групповых обсуждений. Поощрять критическое отношение к исследовательским процедурам, предложения по улучшению работы и выдвижение новых направлений исследования.

Список использованной литературы:

1. Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии. - М., 1990., с.67.
2. Всемирный доклад по образованию, 1998: учителя, педагогическая деятельность и новые технологии. – Париж – Барселона: ЮНЕСКО, 1998.
3. Высшее образование в XXI веке: подходы и практические меры. Заключительный доклад. – Париж: ЮНЕСКО, 1998.
4. Голуб Г.Б., Коган Е.Я., Прудникова В.А. Парадигма актуального образования. //Вопросы образования. 2007. № 2. С. 20-42.
5. Зворыкин К.В. Сельскохозяйственная оценка земель –М: Изд-во Моск. ун-та, 1985 -50с.
6. Крючков. В. Г. Использование земель и продовольственные ресурсы – М: Мысль, 1987, с.34.
7. Ракитников А. Н. География сельского хозяйства – М: Мысль, 1970, с. 35-40
8. Рихтер Г. Культура ландшафта – М.: Прогресс, 1983, с.57.

Бұл мақалада экономикалық-географиялық пәндер циклін оқыту барысында болашақ география пәні мұғалімдерінің педагогикалық құзыреттілігін дамыту және тәжірибесін қалыптастыру нақты мысалдармен қорытындыланады.

«Ауылшаруашылық географиясы» курсы мысалында ұсынылған білім беру тәсілін ашып көрсетеді.

In this article with specific examples summarized the experience of formation and development of pedagogical skills of future teachers of geography in the study of subjects of economic-geographical cycle. Most deployed advanced educational approach is considered on the example of studying the course "Geography of agriculture."

ӨОЖ 355.233:908(574)

Ерғалиев А.С.

*биология және экология кафедрасының доценті,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ*

ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ӨЛКЕТАНУ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Бүгінгі таңда қоғам мен мемлекеттің білім беру жүйесінің алдына қойып отырған міндеттерінің бірі - жас жеткіншектерді қазақстандық патриотизм мен Қазақстанды мекендейтін халықтардың ұлтаралық ынтымақтастығы рухында тәрбиелеу болып табылады.

Ұлттық бірегейлікті сақтаудың басты жолдарының бірі – жас жеткіншектерге патриоттық тәрбие беруде өлке тарихи-мәдени естеліктері мен халық тұлғаларының ерлік мұрасын пайдалану.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында жас жеткіншектер тәрбиесіндегі ең маңызды міндеттер өз Отанын сүю, туған өлке тарихи тұлғаларын білу, азаматтық пен патриотизмді қалыптастыру, мемлекет рәміздері мен халықтардың салт-дәстүрлерін құрметтеу, Ата Заң мен қоғамға қайшы келетін көріністерге төзбеу, әлемдік және отандық жетістіктерді игеру, қазақ және республикада мекендейтін басқа да халықтардың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін, тарихын жете білуге тәрбиелеу сараланып көрсетіледі.

Патриотизм ұғымы азаматтардың қоғамдық өмірдің саяси құрылымына және басқа да компоненттеріне деген идеологиялық қарым-қатынасын білдіреді. Әрбір адам осы бір жоғары да ізгілікті

сезімді әр түрлі түсінетіні белгілі: бірі - бұл ұғымды өз отбасы, істеп жүрген жұмысы, туып-өскен және мекен ететін жерімен астастырса, ал екіншісі үшін мемлекет - ел, қоғам, қоршаған ортаны тұтасымен қамтитын аса кең мағыналы ұғым.

Патриотизм, жалпы алғанда, ұлттық мәдениеттің, ал, жекелей алып қарағанда, саяси мәдениетінің элементі болып табылады. Патриотизмнің мазмұнында мыналарды жатқызған жөн: адамның өзі туып-өскен жеріне сүйіспеншілік сезім; ана тіліне құрметпен қарау; Отан мүдделеріне қамқорлық жасау; азаматтық сезімдердің көрініс беруі және Отанға адалдықты сақтау, оның бостандығы мен тәуелсіздігін қорғау; әлеуметтік және мәдени жетістіктерге деген мақтаныш; Отанның тарихи өткеніне және одан қалған мұраларға, дәстүрлерге құрметпен қарау; өз еңбегін, күш-жігері мен қабілеттерін Отанның гүлденуіне арнауға ұмтылу.

Патриотизмнің мәні туралы сөз еткенде, патриотизм идеялары бағзы замандардан-ақ қалыптасқанын және бұл прогресшіл идеяларды игерудің патриоттық тәрбиеде маңызды мәні бар екенін атап өткен жөн.

Патриотизм идеясының (идеялар мен құндылықтар жүйесі ретіндегі патриотизм идеологиясының) дамуы, ең алдымен, Аристотель, Платон, Цицерон, әл-Фараби, Баласағұн секілді ежелгі ойшылдардың есімімен байланысты. Олар патриоттық сана-сезімдегі басты мәселе - Отанға деген көзқарас, өйткені, Отан ең алдымен саяси ортаны, құқықтық қатынастармен байланысты адамдардың бірігуін және мемлекетті қамтиды,-деп есептеді. Жас жеткіншектердің патриоттық тәрбиесінің теориялық негіздерін белгілі психолог және педагог ғалымдар (Л.И.Божович, Н.И.Болдырев, Л.И.Леонтьев, Б.Т.Лихачев, И.С.Макаренко, С.Л.Рубинштейн және т.б.) қалаған.

Патриотизм, патриоттық тәрбие мәселелерін бірқатар ғалымдар (М.Г.Агаев, Г.В.Мухаметзанова, С.Дустов, М.А.Терентий және т.б.) жан-жақты талдауда, айтарлықтай еңбек сіңірген.

Патриоттық тәрбие проблемасына қазақ халқы қоғамының барлық даму кезеңдерінде аса мән берген. Оны қазақ даласының ойшылдары (Қорқыт ата, Қашқари, А.Йассауи) мен жыршы-жырауларының (Асан қайғы, Шалкиіз жырау, Ақтамберді жырау, Бұхар жырау және т.б.) ғұлама ағартушылардың (Ш.Уалиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев және т.б.) шығармашылық еңбектері дәлелдейді. Ағартушылардың ішінде Ы.Алтынсарин патриоттық тәрбиенің практика жүзіндегі мәнін ашып көрсетті, ғұлама

ойшылар мен жыршы-жыраулардың шығармаларын ұлттық сана-сезімді қалыптастырудың құралы ретінде пайдаланады.

Патриоттық тәрбиені ұлттық дәстүрдің негізінде қалыптастыру проблемасын кезінде қоғам қайраткерлері А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов және т.б.) жан-жақты қолдаған.

Өлкетанудың зерттеу объектісі: табиғат, жер, территория, сол жердің халқы, тарихы, шаруашылығы, өнері мен мәдениеті. Өлкетану ұғымын түсіндіруде көптеген авторлар оның белгілі бір территория туралы мағлұмат жинау ғана емес, сонымен қоса бір факторлардың екінші факторларға әсерін анықтау, яғни сол жердегі өмірдің және табиғаттың кешенді көрінісін, тарихи тұлғалардың патриоттық ерлігін насихаттап дәлелдеуге ұмтылады.

Белгілі ғалым-географ А.С.Барков өлкетануды «кішкене елтану» ретінде қарастырады. Ол: «Өлкетану – бұл мазмұны мен зерттеудің жеке әдістері жағынан әртүрлі, бірақ өзінің тұтастығы жағынан өлкені ғылыми және жан-жақты тануға жетелейтін ғылыми пәндер жиынтығы» деп тұжырымдайды.

Біздің пікірімізше, өлкетану дегеніміз - өз өлкенді (ауыл, аудан, қала) жан-жақты тану, оның қоғамдық өмірін, табиғатын, географиялық орнын, этнографиялық, экологиялық ерешеліктерін және табиғи, экономикалық, мәдени ресурстарын білу.

Кеңес одағы тұсында орыс авторларының өлкетану саласында теориялық және практикалық жұмыстарын А.А.Борзов, А.С.Барков, А.А.Половкин, В.Г.Эрдели, В.П.Буанова, В.А.Кондакова, Н.Н.Баранский, Л.С.Берг, П.В.Иванов, И.С.Матрусов, К.Ф.Строев, В.А.Жучкевич, П.А.Лярский т.б. зерттеген. Олардың еңбектерінде туған өлкенің табиғи, тарихи ерекшеліктерін, әлеуметтік-экономикалық жағдайларын зерттеудің жолдары мен әдістері, өлкетану жұмыстарын ұйымдастыру туралы мәселелер қарастырылады. А.С.Барков оқу-тәрбие жұмыстарында өлкетануды қарастыра отырып, оның ғылыми, практикалық, білімділік, тәрбиелік маңызын ерекше көрсетеді.

Өлкетанудың теориясы мен әдістемесі Н.Н.Баранский еңбектерінде біршама қарастырылған. И.В.Иванов өлкетанудың педагогикалық негіздерін қарастырса, П.А.Лярский өлкетану бойынша оқу құралын жазған. Бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыруда өлкетанудың маңызын біршама ғалымдар ерекше атап кеткен. В.А.Сухомлинский оқушылардың ең алдымен қарапайым, одан соң күрделі табиғи объектілерді бақылау, олардың мәнін түсінуі ғылыми дүниетанымды

қалыптастырудағы алғашқы қадам деп қарап: «Мен балалық шақтың барлық жылдарында қоршаған дүние, оқушылар санасын жарық бейнелермен, көріністермен, түсініктермен қамтамасыз етуге тырыстым»- деп жазады.

Бүгінгі таңда білім берудің сапасын көтеруде, жас ұрпақтың дүниеге дұрыс көзқарасын қалыптастыруда өлкетану маңызды, күшті құрал болып отыр. Өлкетану жұмыстары оқушылардың қоршаған дүние құбылыстары мен заттары туралы, олардың өзара байланысының заңдылықтары жайлы айқын түсініктерін қалыптастыруға көмектесіп, пәнге деген қызығушылықтарын арттырады. Өлкетану материалдары қоршаған ортаға тікелей бақылау жасауға мүмкіндік береді.

Тәрбие – педагогикалық процестің өте маңызды, әрі күрделі де ұзақ мерзімді қажет ететін құрамдас бөлігі екендігі бізге мәлім. Олай болса, оқушылардың сабақтан тыс уақытын тиімді ұйымдастыру, тәрбиелік шаралардың нәтижесін арттыру одан да күрделі мәселе. Мектеп жағдайында бұл жауапты мәселені жүзеге асыру, сынып жетекшілеріне жүктеледі. Оны нәтижелі ұйымдастыру сынып жетекшілерінің педагогикалық білім деңгейінің сапасы мен педагогтік шеберлігіне байланысты.

Ертеңгі күні қоғам дамуының бар тетігін қолына алатын ақыл-ойымен, парасат-білігімен ұшталған жеткіншек ұрпақ тәрбиесін тасада қалдырмау көпшілік бұқараның міндеті екенін есте ұстауымыз керек.

Ғалым П.Р.Құрсабаевтың басшылығымен жасалған «Атамекен» бағдарламасы – жалпы білім беретін мектептегі оқу-тәрбие процесінің, сыныптан тыс жұмыстардың өзіндік ұлттық ерекшеліктерін айқындайтын, қазақ халық педагогикасының тәлім-тәрбие ұстанымдарына негізделген ғылыми-педагогикалық және әдістемелік бағдарлама болып табылады. Оның негізгі мақсаты – оқу-тәрбие жұмысының жаңа үлгідегі жобасын жасау, әрбір мектепте балалар мен үлкендерді біріктіретін кеңес, топ, бірлестік құру, бүкіл мектептік «Елім-ай» атты ұлттық этнографиялық ойын жобасын жүзеге асыру болып табылады.

Қазіргі кезде қоғам алға қойып отырған рухани-адамгершілік міндеттерін шешуде сыныптан тыс жұмыстар тәжірибесін педагогика ғылымының әдістемелік-теориялық қағидаларымен біріктіру көкейкесті мәселеге айналып отыр. Халықтың ізгілік және демократиялық мұраттары негізге алынған рухани-адамгершілік тәрбиесін қайта өркендету негізінде білім беру мен тәрбиелеу

мазмұнын жаңғырту процесі ерекше мәнге ие болады. Бұл мұраттар оларды орынды және мақсатты пайдаланған кезде жеткіншек ұрпақты туған жерге, еңбекке сүйіспеншілік, үлкендерді сыйлау, түрлі ұлыс өкілдерін құрметтеу және олармен шын пейілді адамгершілік қарым-қатынас жасау, жоғары адамгершілік рухта тәрбиелеуге жәрдемдесе алады.

Жалпы адамзаттық құндылықтарды, тарихи тәжірибені, сан ғасырлық мәдени дәстүрлерді ескере отырып, рухани-адамгершілік тәрбие мазмұнын жаңғырту бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеу процесінде жаңа талаптар қояды.

Ұрпақ тәрбиесі нәтижелі болу үшін тәрбиенің сатыларында отбасы, балабақша, оқу орындары мен басқа тәрбие мекемелерінде талаптың бірлігін, іс-әрекетін, сабақтастығын ескеру.

Әлеуметтік ортаның (мәдениет пен өнер, баспасөз бен көркем әдебиет, кино-телерадио хабарлары, концерт бағдарламалары, бейне жазулар, бейне фильмдер, т.б, тәрбиелік ықпалын арттыру.

Жеткіншек ұрпаққа тәрбие берудің педагогикалық бағыттары мен әдістерін таңдау барысында олардың бойына асқақ рухани-адамгершілік қадір-қасиеттерді қалыптастыру негізінде, заман талабына сай әлеуметтендіру мәселелері назардан тыс қалмауы тиіс. Өйткені, мектеп оқушыларының әлеуметтік бітім-болмысы көбіне - көп, оның рухани-адамгершілік тұрпаты арқылы анықталады. Сондықтан, рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруда мұндай көзқарас айрықша маңызға ие. Бастауыш білім беру деңгейінде білім алушының табысты әлеуметтенуінің жеке нәтижелері мынадай жетістіктермен:

- саяси мәні бар қызметтің – оқу қызметінің жаңа түрін және әлеуметтік ынтымақтастық негіздерін игеруімен;

- ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар және олардың тұлға ретінде: «Мен - адаммын, ұжымшылмын, патриотпын, азаматпын», Отан, Жер, Әлем, Табиғат ұғымдары туралы алғашқы түсінігінің болуымен;

- қазақстандық қоғамда және жер шарында бейбітшілікті сақтау үшін халықтар бірлігінің, ұлтаралық қатынастардың және шыдамдылықтың маңыздылығын түсінуімен;

- жаңа әлеуметтік маңызды рөлдер (оқушы, ұжым мүшесі, сыныптас және т.б.) туралы ұғымының болуымен;

- рухани-адамгершілік мінез туралы білім мен іскерлік негіздерін игерумен, балалар ұжымындағы этикалық нормаларды білуімен, берік достық байланыс орнатуымен;

- балалар қоғамдастығындағы тұлғааралық қатынастардың негізін түсінуімен және оған жағымды әлеуметтік мәртебесін бекітуге талпынуымен белгіленеді.

Мектептік тәрбие жүйесіндегі рухани-адамгершілік тәрбие мәселелерін зерттеуші ғалым-педагогтар: 1) оқушылар бойында рухани-адамгершілік сананы қалыптастыруды; 2) рухани-адамгершілік сезімдерді тәрбиелеу және дамыту; 3) рухани-адамгершілік мінез-құлықтық біліктіліктер мен дағдыларды тәрбиелеуді бұл саладағы тәрбие жұмысының басты бағыты, негізгі міндеттері ретінде белгілейді.

Сонымен бірге, зерттеушілер, бұл процесс оқушылардың жас және психикалық даму ерекшеліктеріне қарай, бірізділікпен, мәндік, мазмұндық сабақтастықта, төмендегідей танымдық, білімдік, тәрбиелік мәселелерді шешу арқылы жүзеге асырылуы тиіс деген педагогикалық нұсқауды ұсынады. Олар:

- жеке тұлғаның түрлі қатынастарға ену арқылы қоғамдық құбылыстарға араласатынын, қоғам өмірімен жан-жақты байланыста болатынын және оған тәуелділігін, сондықтан қоғамдық мүдделерге сәйкес мінез-құлық тәртібін үйлестірудің қажеттігін;

- рухани-адамгершілік мұраттармен, қоғамдық талаптармен, заңдылықтармен және олардың ақылға қонымдылығымен;

- рухани-адамгершілік білімдерді рухани-адамгершілік сезімдерге айналдыруды көздеумен сенімдердің жүйесін жасаудың қажеттілігін;

- тұрақты рухани-адамгершілік сезімдер мен рухани-адамгершілік сапаларды қалыптастыруды;

- адамдар арасындағы рухани-адамгершілік қатынас мәнін игерту негізінде адамдарға деген құрметтілік сезімдерді қалыптастыруды;

- ұлттық және жалпыадамзаттық рухани-адамгершілік құндылықтарды игеру және өз тәжірибесінде пайдалана білу дағдыларын қалыптастыруды.

Отбасы – ең жақын әлеуметтендіру ортасы қатарында өмірдің мақсаты, оның құндылықтары не біліп, өзін қалай ұстау керектігі туралы алғашқы мағлұматтарды береді және онда басқалармен қарым-қатынас орнатуына іс жүзінде дағдыланады. Бала тәрбиесіндегі басты тұлғаның бірі – ата-ана екені баршамызға мәлім. Отбасында бала тәрбиелеу ешқандай дайындықты керек етпейтін қарапайым әрекет секілді болып көрінеді.

Тәрбие процесінде бала өзінің дамуына қажетті жағдайларды пайдалануы тиіс. Осыған орай, тәрбиеші тәрбие арқылы баланың түрлі іс-әрекеттерін тиімді етіп, ұйымдастырады, оның дамып жетілуіне қажетті материалдарды іріктеп алады, айналадағы табиғи және әлеуметтік ортаға көзқарасын дамытады.

Тәрбие жұмыстарының сара жолдарын табудың нәтижесінде баланың ой-өрісі кеңиді, эстетикалық сезімі мен талғамы артып, адамгершілік сапасы қалыптасады.

Балаларды мектепке оқытудың алғашқы күнінен-ақ бірінші сыныптардың қоршаған өмір туралы әр түрлі түсінікпен келетіндігі, отансүйгіштік туралы ұғымдары да, мінез-қырлары мен әдеттері де әр басқа екендігі анықталынды. Мектептегі көзқарастары да әртүрлі. Кейбір балалар құрбыларымен тату-тәтті ойнайды, айналаны қоршап қорғауға дайын тұрады. Ал, енді біреулері сырттап жүреді. Балалардың моральдық сапаларының, қоғамдық ұғымдарының, мінез-құлықтары дағдылары мен әдеттерінің дамуындағы осы айырмашылықтарды өз өлкесін қорғау мен терең түсінік қалыптастырудан бастаған жөн.

Мектеп білімі өсіп келе жатқан ұрпақтың санасына терең, тәрбиесіне едәуір ықпал етеді.

Оқушының сезіміне әсер етудің тәсілдерін анықтағанда сезімді тәрбиелеу, негізінен баланың бұрынғы өз сезімдерін өзгерту және онан әрі тілдіру жолымен жүзеге асырылатындығын ескерген жөн. Сезімді тәрбиелеудің дәл де қысқа жолдарын педагогика айтып бере алмайды. Мысалы, жолдасының немесе әдеби кейіпкердің ісіне қалай да таңданудың керек деп оқушының алдына міндет қоюға болмайды. Қажетті сезімді тудыру үшін соған сәйкес оқушының сезім дүниесіне қатты әсер ететін жағдайлар жасалынуы тиіс. Мәселен, туған табиғат туралы мектеп қабырғасында қаншама айтқанмен, балаларға оның сұлулығы мен ұлылығы жайында әсер туғызбауы мүмкін. Ал, енді табиғатқа экскурсия жасаса, оның ең сәнді жерлерін тауып, фотосуретке түсіру, монтаж жасау жайлы тапсырма берілсе, бұл балалардың табиғатқа ең нәзік сүйспеншілігін туғызар еді. Бұл жағдайда, мұғалім ізгі сезімдерді туғызып қана қоймайды, оның бекуіне де жағдай жасайды.

Сондықтан, Қазақстан Республикасы білім беру ұйымдарының кешенді тәрбие беру бағдарламасында рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру жеке тұлғаның жан-жақты даму жүйесінің ең негізгі бөлшегі ретінде, рухани-адамгершілік сана-сезім мен мінез-құлықты қалыптастыру процесі ретінде

қарастырылады. Қазіргі кезде Қазақстан қоғамы, азаматтардың жаңа типтеріне – өз Отанын барынша сүйетін, халықтың тәуелсіздігі үшін терең ойланатын және жауапкершілікті сезінетін, олардың өмірінің барлық тұстарын көре алатын, полимәдениетті және көп ұлтты ортада салауатты өмір сүре алатын азаматтарға мұқтаж екендіктерін қатты сезінеді. Ал қазіргі жеткіншектердің жеке тұлғасын қалыптастырудың негізі оның адамгершілігінің толысуы, әлеуметтік жауапкершілігі мен азаматтық тұрғыдан өзін-өзі тануының жоғары деңгейі болып табылады. Дәл осы жағдай бізге тәрбие беруді үнемі диагностикалаудың, соның ішінде рухани-адамгершілік құндылықтар мектеп оқушыларының руханилыққа бағдарын саралаудың керек екендігін көрсетіп отыр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Роджерс К. Становление личности. Взглд на психотерапию / Пер с англ. –М., 2001. 64 с.
2. Дьюи Дж. Демократия и образование. / Пер с англ. –М., Педагогика-Пресс, 2000. 153 с.
3. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тексты. –М., 1982. 166 с.
4. Лепехина Р.Х. Духовно-нравственное воспитание учащихся в условиях социальных перемен в обществе. //Книга для школьного педагога, Москва, Наука, 2001, 327-329 с.

В Республике Казахстан в условиях рыночной экономики особое внимание уделяется научно-технической информации и обновлению национального культурного наследия народа. Воспитание высокой нравственности, формирование духовно-моральных ценностей у молодежи являются основными задачами учебно-воспитательных учреждений, определяемых государственной политикой в Республике Казахстан.

In Republic of Kazakhstan under the conditions of market economy the special attention is paid to mastering scientifically technical information and update of national cultural legacy of people. Education of high morality, forming, of spiritual – moral values of young people are the basic tasks of educational, establishments, determined by a public policy in Republic Kazakhstan.

Жумагалиева Д.Ш.
магистр педагогики и психологии
ЗКГУ им. М.Утемисова

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

В послании Президента Республики Казахстан народу Казахстана обозначена главная задача сферы образования на сегодняшний день - расширение предоставлений качественных услуг образования в процессе выполнения государственной программы развития образования до 2020 года. [1]. Задача проектирования «новой школы» особо актуализирует внимание всей общественности страны и, прежде всего, педагогической. А значит, каждый педагог несет ответственность за осуществление школьного реформирования.

Согласно Программе развития образования в Республике Казахстан на 2005-2010 годы модернизация системы повышения педагогической квалификации предусматривает: осуществление переподготовки и повышения квалификации учителей и руководителей организаций образования с учетом нового содержания образования, изменения технологий обучения и методик преподавания; подготовку полиязычного учителя, владеющего инновационными педагогическими технологиями, навыками поисковой, исследовательской и творческой деятельности, информационными и дистанционными технологиями обучения; совершенствования содержания педагогического образования, обеспечение преемственности на всех уровнях и ступенях, углубление его фундаментальности и усиление профессиональной направленности; подготовку педагогических кадров к продуктивной профессиональной деятельности в условиях модернизации образования [2].

Человек в современном мире должен уметь творчески решать научные, производственные и общественные задачи, самостоятельно критически мыслить, вырабатывать и отстаивать свою точку зрения, уважая при этом мнение других людей, систематически и непрерывно пополнять и обновлять свои знания путем самообразования. В связи с этим, важным представляется требование к такому результату образования, как

сформированность учебно-познавательной деятельности, общеучебных умений и навыков, социализации школьников.

В соответствии с этими изменившимися приоритетами образования должна измениться роль учителя и ученика в учебно-воспитательном процессе. Ученик должен стать не объектом, а субъектом, активным сотрудником процесса приобретения знаний. Учитель должен превратиться из информатора в организатора учения.

С целью определения состояния проблемы содержания образования в практике начального образования и степени оценивания учителями актуальности темы, а также – выявления отношений учителей к происходящим преобразованиям в системе школьного образования нами было проведено анкетирование учителей.

В числе респондентов были учителя начальных классов, имеющие различные профессиональные категории и разряды, стаж работы, работающие как в городских, так и сельских школах Западно-Казахстанской области. Всего 252 учителя. Число учителей, имеющих стаж педагогической работы до 25 лет (12,0 %) и свыше 25 лет (10,4 %), всего составило 22,4 %. Молодых учителей, имеющих стаж около 5 лет работы в школе, оказалось всего 9,6 %. Следовательно, в опросе принимали участие в основном учителя с достаточно большим педагогическим стажем работы, со сложившимися отношениями к организации образовательного процесса. Отбор вопросов для анкеты №1 проводился с целью определить состояние проблемы содержания образования в практике начального образования и определения степени оценивания учителями актуальности исследуемой тематики, для анкеты №2 - отношение учителей к происходящим преобразованиям в системе школьного образования, направленным на такую организацию учебного процесса, его содержательного и процессуального аспектов, которые могли бы обеспечить продуктивную деятельность учащихся.

Анализируя ответы учителей по анкете №1 [3], было выявлено, что основной проблемой начальной школы является перегрузка содержания образования. Учителя отмечают, что школьные предметы перенасыщены чрезмерным объемом научного содержания, недоступного для большинства детей начальной школы. Избыточный объем школьных программ приводит к тому, что на каждом уроке надо вводить новые понятия, объяснять новые

факты, запоминать новые правила и т.д. Детям некогда обдумать новый материал, некогда потренироваться в его практической усвоении, некогда рефлексировать и переживать, некогда решать интересные творческие задачи.

По результатам анкеты №2 [3]: 100 % опрошенных учителей считают нужным вносить изменения в сложившуюся систему обучения. Учителя (40,3 %), убежденные в необходимости изменений образования, расходятся во мнениях по сути вносимых изменений. Так, 47,1 % учителей считают, что изменения должны происходить в содержании учебного предмета в плане увеличения количества часов. 39,2 % учителей считают, что характер изменений должен быть связан с совершенствованием методов, форм и средств обучения. Только 13,7 % опрошенных считают необходимым внести изменения во все элементы методической системы обучения (цели, содержание, методы, формы и средства).

Следующие три вопроса в анкете были направлены на выявление понимания сути интегративного подхода в целом и использование потенциала принципа интеграции в своей практике. Так, 48,5 % опрошенных считают, что в своей практике не используют принцип интеграции на междисциплинарном уровне, так как не достаточно понимают суть этого подхода. Из учителей, считающих, что используют интегративный подход в своей практике, 42,5 % понимают его как осуществление внутрипредметной связи на уровне структурирования учебного материала. Имеются учителя (30,6 %), которые интегративный подход сводят к осуществлению межпредметных связей. Лишь 16,9 % учителей интегративный подход связывают с организацией продуктивной деятельности учащихся (Таблица 1).

Таблица 1 - Результаты проведенного анкетирования учителей начальных классов. Анкета №2

Содержание вопросов	Количество учителей (%)
Осознают суть происходящих изменений в образовании.	100 %
Учителя, убежденные в необходимости изменений, расходятся во мнениях по сути вносимых изменений.	40,3 %

Учителя, считающие, что изменения должны происходить в содержании учебного предмета в плане увеличения количества часов.	47,1 %
Учителя, считающие, что характер изменений должен быть связан с совершенствованием методов, форм и средств обучения.	39,2 %
Учителя, считающие необходимым внести изменения во все элементы методической системы обучения (цели, содержание, методы, формы и средства).	13,7 %
Учителя, не использующие в своей практике принцип интеграции на междисциплинарном уровне, так как не достаточно понимают суть этого подхода.	48,5 %
Учителя, считающие, что используют интегративный подход в своей практике, понимают его как осуществление внутрипредметной связи на уровне структурирования учебного материала.	42,5 %
Учителя, которые интегративный подход сводят к осуществлению межпредметных связей.	30,6 %
Учителей, связывающие интегративный подход с организацией продуктивной деятельности учащихся.	16,9 %

На вопрос «Что, на Ваш взгляд, является важным для организации продуктивной деятельности учащихся?» были представлены готовые ответы, из которых учителя должны были выбрать только три. Анализ полученных данных показывает, что ответы расположены в следующей последовательности по их значимости для учителей:

- учет индивидуальных и типологических особенностей – 28,2 %;
- большая доля самостоятельной работы на уроке – 25,2 %;
- дифференциация требований к уровням подготовки учащихся – 18,4%.
- организация учебного процесса с ориентацией на коллективную деятельность учителя и учащихся – 16,3 %.

Таким образом, анализ полученных при анкетировании учителей результатов позволяет сделать следующие выводы:

1) основной частью учителей недостаточно понимается суть принципа интеграции и ее значимость в обеспечении продуктивной деятельности учеников на уроке;

2) учителя понимают (приветствуют) необходимость изменений в образовании для организации продуктивной деятельности учащихся.

В условиях перехода на 12-летнюю систему образования, изученное реальное состояние уровня начального обучения в системе среднего образования, заключающееся в регламентации получения обучающимися знаний, умений и навыков по областям отдельных учебных предметов, выявлении проблем, с которыми сталкиваются учителя начальных классов в организации образовательного процесса, свидетельствует об их недостаточности для компетентного участия обучающихся в жизни, информационной перегруженности содержания образования.

Список использованной литературы:

1. Послания Президента РК Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Новое десятилетие- новый экономический подъем – новые возможности Казахстана».
2. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005-2010 годы. - Астана, 2004.
3. Бадмаев Б.Ц. Психология в работе учителя: В 2 кн. – М.: «ВЛАДОС», 2000. Кн. 2: Психологический практикум для учителя: развитие, обучение, воспитание. – 160 с.

Бастауыш білім берудің негізгі мақсаты – білім алушылардың оқу іс-әрекетін меңгеруі және олардың жеке қасиеттерін ашу үшін жағдай жасау. Мақалада бастауыш мектепте оқу іс-әрекетін ұйымдастыру оқу, жазу, санауды үйренуге керекті білім, білік, дағдылар жүйесін игертуді, осы деңгейдің түйінді құзыреттіліктерін қалыптастыруды және өмірлік тәжірибесін қамтамасыз ететіндегі туралы ой қозғалған.

Dynamism of the modern society's developing, economical and cultural reforms taking place in our country, rising of the information activity influences replacement of the priority aims facing the educational system. In view of fast renovation of the science and technical knowledge is necessitating person's developing, his creative identity, individual's revelation and realization of his essential powers.

УДК 374.1:378.18

*Жарылганова Д.М., Жакиев Н.К.
Западно-Казахстанский государственный
университет им. М. Утемисова*

ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВАЦИИ К САМООБРАЗОВАНИЮ У УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ МОДЕЛЕЙ

В данной статье мы рассматриваем современные «инструменты» самообразования в условиях применения компьютерных моделей как компонента, развивающий компетентности в процессе планирования, регулирования и выполнения самостоятельной работы. Поскольку наглядно-образные компоненты мышления играют исключительно важную роль в жизни человека, то использование их в процессе обучения, в том числе при разъяснении многих теоретических понятий, оказывается чрезвычайно эффективным. Как свидетельствует педагогический опыт, компьютерная модель помогает обучающимся усваивать основные принципы программирования, манипулируя различными объектами, меняя скорость их движения, параметры системы и др. Компьютерное моделирование и экспериментирование является весьма эффективным средством обучения в разных отраслях науки.

Министерство образования и науки Республики Казахстан акцентирует внимание на развитие дистанционного и мобильного образования. Педагоги в школах и вузах, обучаемые должны шире использовать новые образовательные технологии и владеть компьютерными умениями и навыками, применять интерактивные и инновационные методы при организации самообразования учащихся.

Самообразование является средством сохранения предметных компетентностей. А в процессе профессионального самообразования важно сохранить и развить те навыки, которые были приобретены в годы учебы. Современные исследователи отмечают значимость самообразования для будущих поколений людей. Например, В.И. Казаренков отмечает, что самообразование представляет процесс работы над собой и процесс самосовершенствования. Эффективность самореализации такового зависит от способности ученика успешно осуществлять

самопрограммирование, самоорганизацию, саморегуляцию и самоконтроль. Для реализации механизмов самообразования требуется соответствующая образовательная среда[1]. Создание данной среды, реализующей механизмы самообразовательной деятельности субъектов, становится основной задачей в системе 12 - летнего обучения.

Ограничение государственным образовательным стандартом времени на теоретическое обучение предполагает поиск новых технологий обучения и совершенствования методики использования компьютерных моделей в процессе самообразования. В настоящее время для учителя и обучающихся недостаточно разработаны учебные пособия и методические рекомендации, направленные на формирование и развитие их самостоятельной познавательной деятельности с применением компьютерных моделей в процессе обучения. В связи с этим возникает потребность в поиске путей развития самостоятельной познавательной деятельности учеников в процессе обучения конкретным дисциплинам.

Оснащение образовательных учреждений Республики Казахстан компьютерами и требование времени использовать современные программные обеспечения в процессе обучения дали толчок развитию инновационных методов обучения. Поэтому необходимо изучение европейского (e-Learning) и российского опыта внедрения и развития мобильного самообразования, применения компьютерных моделей в процессе обучения. Для реализации развития мобильного образования в стране необходимо разработать педагогические условия и эргономические требования к электронным материалам, которые публикуются в интернет ресурсах и электронных носителях. В частности, необходимо раскрыть вопрос применения компьютерных моделей в практике педагогов. В последнее время актуальным становится вопрос внедрения факультативных курсов «Компьютерное моделирование» во многих школах.

Использование компьютерных моделей в процессе обучения в целом дает обучающимся возможность самостоятельно углубить свои знания с помощью компьютера. Но необходимо отметить, что при любой образовательной деятельности компьютер выступает как средство, повышающий эффективность образовательного процесса, и не заменяет факторы создаваемыми внешними и внутренними человеческими мотивами. Визуализация

быстропроисходящих процессов, построение многомерных графиков зависимости, виртуальное моделирование внутриатомных процессов и абстрактных понятий дают возможность зрительно воспринимать информацию, влияет на запоминаемость материала и создает условия для самообразования.

Новые условия современного общества, обусловленные все более активным использованием информационных технологий в различных видах деятельности человека, меняют требования к подготовке специалистов, к результатам образования. В свою очередь, достижение новых результатов образования невозможно без современной организации процесса обучения с использованием новых информационных технологий. Успешное формирование у учащихся мотивации к самообразованию возможно лишь на основе организации научно-обоснованной комплексной системы учебно-воспитательной работы и при обеспечении информационно-дидактической базой. Лишь педагогически обоснованная, четкая организация внеклассной работы учащихся повышает эффективность формирования и развития мотивации к самообразованию[3].

Одним из проблем преподавания естественнонаучных дисциплин является недостаточный показ демонстрации и реальных опытов. Например, сделать механическую модель сложения двух колебаний в одном направлении методически остается не решенным, так как, практически невозможно получить незатухающие колебания. Также невозможно показать изменения графика для различных параметров разных колебательных систем, например, зависящие от географического расположения объекта исследования (сила Кориолиса). Для решения проблем визуализации процессов огромную роль играет компьютерное моделирование и соответствующие вычисления, так как сложность графиков требует компьютерного вычисления. Рассмотрим некоторые из возможных форм организации работы учащихся с использованием информационных технологий, в которых компьютерная модель и процесс моделирования выступает экспериментальным инструментом.

На практике невозможно получить механическую модель и график сложения двух колебаний в одном направлении. Соответственно необходимо создать на основе математического уравнения компьютерную модель. Быстрое вычисление компьютера и ее объектно-ориентированная среда делает

визуальным график биения и возможность изменения параметров колебательной системы дают дополнительные степени свободы действия обучаемым при проведении виртуальных экспериментов. В компьютере для каждого вектора колебаний строим векторную диаграмму и получаем суммарный вектор результирующего колебания. При вычерчивании графика одновременно можно показать вращения вектора амплитуды в фазовой диаграмме и сложение векторов амплитуды, в то же время строится кривая проекции вектора амплитуды результирующего колебания по времени. Динамическая модель процесса дает хорошие результаты при восприятии хода процесса обучаемыми (рис.3).

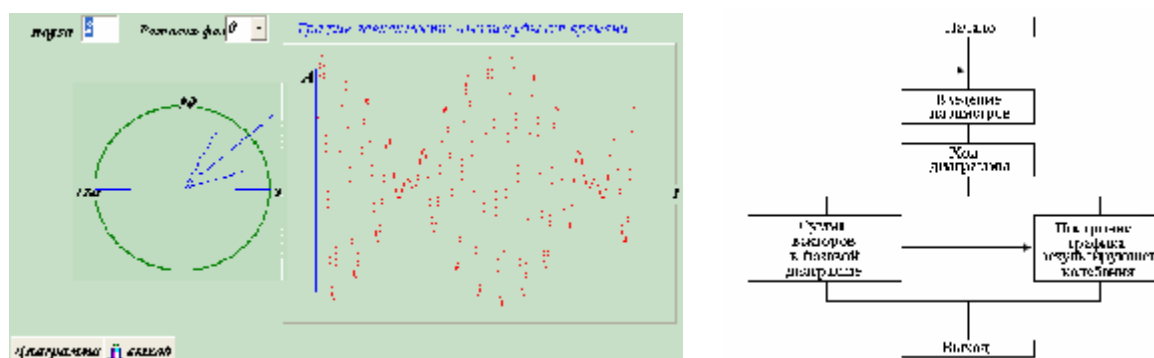

Рис. 3.- Компьютерная модель и блок схема процесса «Биения».

С помощью этой модели можно увидеть сложение векторов амплитуды в фазовой плоскости и построение графика зависимости амплитуды $A(t)$ от времени результирующего колебания. Изменяя параметры системы, наблюдаем вносимые изменения при построении графика. С увеличением задержки между вычислениями соответствующих точек, процесс вычерчивания графика колебания и вращения вектора происходит медленно, и возрастает наглядность учебного материала. Подпрограмма данной компьютерной модели нами подробно раскрыты [4]. Варианты дальнейшего применения данной модели при моделировании абстрактного понятия волновых свойств микрочастицы описаны ранее [5].

Во многих учебниках по программированию рассмотрены задачи для фигур Лиссажу, но если необходимо получать результаты изменения параметров системы в данный момент и динамическая модель должна отражать изменения соответствующие физическим и математическим законам (так как система отчета монитора компьютера отличается от декартовых),

то надо организовать программу, управляющую несколькими элементами одновременно. Программа после внесения начальных значений в поля, выполняет следующие операции (рис. 4):

- построение фигур Лиссажу после внесения соотношения частот и разности фаз;

- уравнение первого и второго колебания, полученные из переменных полей ввода данных; визуализация колеблющегося «груза»; смещение точек проекции по координатным осям; возможность приостановки процесса для анализа. Также необходимо обратить внимание на эргономические требования модели и на зрительное восприятие процесса обучаемыми. Ученик изучая данную модель получает возможность углубить свои знания непосредственно управляя процессом восприятия информации.

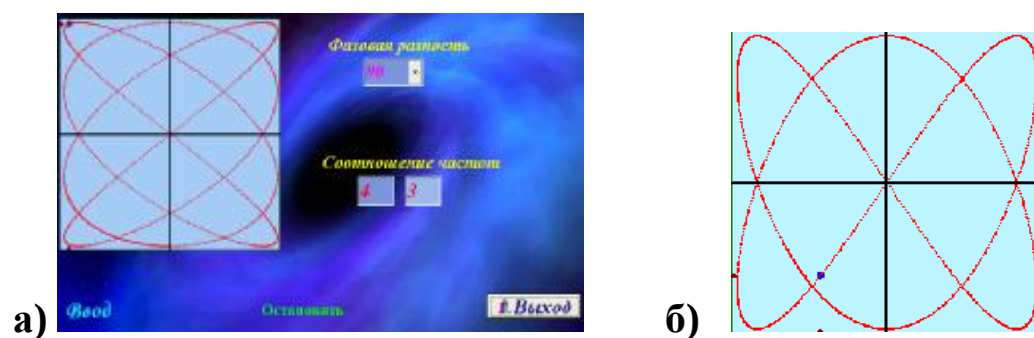

Рис 4. Компьютерная модель «Фигуры Лиссажу»: а) Общий вид. б) Для соотношении 2:3

Рассмотрим следующий пример, ближе к полюсам Земли из-за силы Кориолиса подвешенный маятник меняет плоскость колебания, описывая сложную фигуру (рис.5). На тело постоянно действуют сила тяжести и две силы инерции: центробежная сила инерции $\mathbf{D}$, которая определяется расстоянием от оси вращения R и сила Кориолиса $\mathbf{F}_k$, которая определяется относительной скоростью.

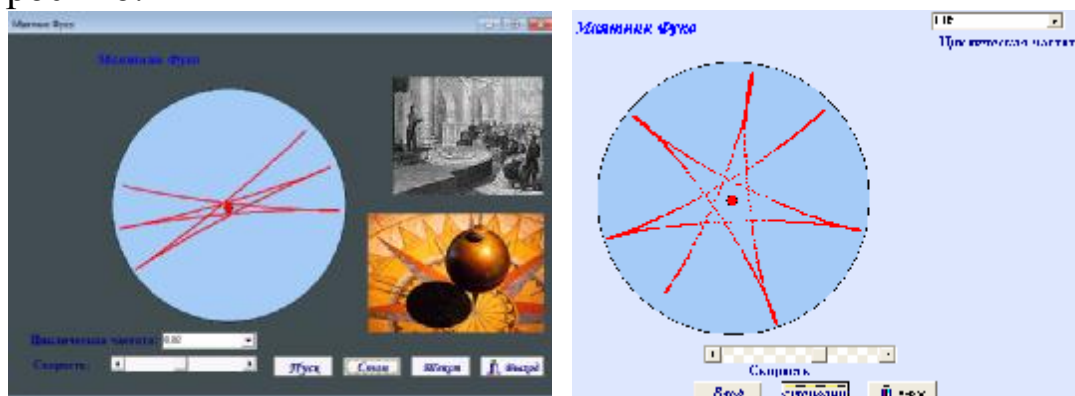

Рис. 5. - Траектория движения маятника Фуко при $\omega=0,02 \text{ c}^{-1}$ и $\omega=0,05 \text{ c}^{-1}$

Самообразование – как одна из форм познавательной деятельности человека возникает под влиянием внешних и внутренних факторов. Внешний стимул должен вызвать адекватный внутренний побудитель – мотив. Интерес у учащихся к самообразованию формируется на основе совокупности различных мотивов, среди которых доминирующую роль, особенно в младших курсах, играет познавательный интерес к определенной области знаний. Познавательный интерес является эффективным мотивом самообразования в силу своих положительных побудительных свойств. Он вызывает определенные эмоциональные состояния, стремление к активному поиску знаний.

Чтобы педагог смог в процессе обучения дать учащимся необходимый уровень знаний и дополнительные интересные факты ему нужно использовать успехи новых методов и учебной технологии. Одновременное использование в объяснении новой темы демонстрационного эксперимента и компьютерной модели, с последующим обучением их моделированию, формирует у учащихся способность к самообразованию во внеклассное время.

Список использованной литературы:

1. Казаренков В.И. Самообразование в системе университетской подготовки специалистов. // Проблемы современного образования. Вып.6. –М.: РУДН, МАНПО, 2007.
2. Сериков Г.Н. Самообразование: совершенствование подготовки студентов. Иркутск: Изд-во Иркутского университета, 1991. 230 с.
3. Прокубовская А.О. Компьютерное моделирование как средство развития самостоятельной познавательной деятельности студентов вуза//Дис. ... канд. пед. наук: Екатеринбург, 2002 164 с.
4. Сырым Ж.С., Нурмағамбетов М.Ш., Жакиев Н.Қ. Жиіліктері жақын электромагниттік тербелістердің қосылуын компьютерде модельдеп, «соққы» графигін алу. Жәңгір хан атындағы БҚАТУ ғылыми-практикалық журналы «Ғылым және білім» №1, 2006. бб. 87-92.
5. Жакиев Н.Қ., Жакиева С.С. Кейбір физикалық үдерістерді сандық модельдеуде комплекс сандардың қасиеттерін пайдалану жолдары//Алматы: «Қазіргі Қазақстандағы инновациялық даму және ғылымның қажеттілігі» Халқ.ғыл.-тәж.конф.матер.жин., ҚР Тұңғыш Презид. қоры- 2009.

Мақалада физикалық мамандығы студенттерінің өз білімін жетілдіруін ұйымдастыруда компьютерлік модельдерді пайдаланудың педагогикалық ерекшеліктері қарастырылады.

В данной статье рассматриваются педагогические особенности использования компьютерных моделей как инструмента при организации самообразования студентов физических специальностей.

ӘОЖ 37.015:394.3:165

Қайырғалиев Т.
*М. Өтемісов атындағы
БҚМУ-дың аға оқытушысы*

ОЙЫН – ДҮНИЕТАНЫМ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ

Адам іс-әрекетінің негізгі түрлерін ойын, оқу және еңбек деп атаймыз. Жеке адамның белсенділігі осы аталған іс-әрекет түрлерінің ағымында біртіндеп қалыптасып отырады. Бұл - дамудың және жетілудің жемісі. Адам дүниені біртіндеп қалыптасатын жеке белсенділігі арқылы таниды. Осындай жеке адамның аса маңызды сапасы болып саналатын қоғамдық белсенділігі мен өз еріктілігін қалыптастырудың ілкі бастауы да осы ойын. Балалық шақта қоршаған орта шындығын игеруге бағытталған іс-әрекет түрі ойын деп аталады.

Ойын – бұл балалар мен жасөспірімдердің өзінше пайда болып өрістейтін еңбегі. Жалпы өмірде ойынның белгілі бір қоғамдық мәні бар. Ойын барысында белгілі бір әрекет жасай отырып, жасөспірім қоғамдық өмірге қатысудың алғашқы үлгісін алады, үлкендермен арадағы қарым-қатынас құрылымын біршама түсінеді. Бала ойын әрекеті арқылы өзі өмір сүріп және дамып отырған белгілі бір әлеуметтік ортадағы норма мен әрекетті қабылдайды.

Балалар іс жүзінде әлі шамасы келмейтін ересектердің іс-әрекеттерін орындауға ұмтылады. Ересектердің әлеуметтік рөлін түсіне отырып, бала адамгершілік нормаларын игеруге де талпынады. Ойын белгілі бір ұстамды тәртіптің көрінісі деуге де болады. Ойын - әлеуметтік қызмет, ол баланың жасына қарай өзін қоршаған ортаны, яғни сол ортадағы шындықты танып, игеріп білуге, оны өзгертуге құштарлығын арттыратын құрал. Ойын әрекетінің психологиялық ерекшелігі басты екі қызметті аңғартады. Бұлар - таным және бағдарлық қызметтер.

Ойынның танымдық қызметі - тануға деген мүдделікті қалыптастыруы. Ол бағдарлық қызметке араласуға ынтасын арттырады. Мәселен, оқушылармен өткізілетін ұжымдық ойында сол ойынның мақсаты, оның мазмұны, ойын түрі, ережесі,

ұжымдық ойындағы қарым-қатынас сипаты және ұстаздық жетекшілік секілді құрылымдық буындар бар.

Ойынның психологиялық мәнінен, ойын барысында баладан не талап етілетініне тек ойнай білуді емес, сондай-ақ оның өзін қоршаған адамдарға да дұрыс қарай білуге үйрету сәтіне баулу, қоғамдық қатынастардың алғашқы көріністерінің белгісі болып табылады.

Мектеп жасына дейінгі ойындар мен жоғарыда аталған жасөспірімдер ойындарының өзіндік сипаты жағынан айырмашылықтары бар. Атап айтсақ, жасөспірім кезеңдегі ойындар көбінесе таным сипатындағы қозғалмалы, спорт және шығармашылық рөлді болып табылады.

Жалпы ойынға қызығу баланың жасына, жынысына, өмір жағдайына байланысты білініп отырады. Ұл балалар мен қыз балалар ойындарының арасында да өзгешеліктер пайда бола бастайды.

Қыз балалар ойында көбінесе шығармашылық рөлді, ал ұл балалар жылжымалы спорт ойындарын ұнататыны байқалады. Жас өскен сайын екі жағының да танымдық ойындарға деген қызығушылықтары күшейеді.

Ойында бала дәл өміріндегідей іс-әрекет жасауға ұмтылады. Ойынның ойдағыдай дамуы берілген не қалаған рөлді белсенді атқаруына байланысты. Өйткені баланың өзі ойын барысындағы оқиғаны өткізіп, біршама оны сезінуге мүмкіндік алады. Оқушының ойындағы орны мен рөлі оның жеке басы мен адамгершілік қасиетіне, өзіндік ұйымдастырушылық бейімділігіне, себебі сол сәттегі жағдайды аңғарып білуінен, сондай-ақ ерік сапасына байланысты анықталады. Осы ретте мектеп өміріндегі ойынды сипаттасақ, әрбір оқушыға сол ойында белгілі бір рөлдің бекітілуі. Онда біреуінің спорттық мүмкіндіктерге деген бейімділігі көрінсе, екіншілерінің ұйымдастырушылық қабілеті не техникалық жағынан шеберлігі байқалады.

Ойын барысындағы оқиғалар әр оқушының тәжірибесін, дүниетанымын, танымын және көзқарасын байытуға жағдай жасайды. Мектепке дейінгі мекемелерде не жалпы орта білім беретін оқу орындарындағы өткізілетін ойындардағы рөлдердің бөлінуіне, әрбір бала не жасөспірім болсын өз құрбы-достарының арасындағы біртіндеп байқалатын беделдері елеулі рөл атқарады. Ойын балалардың достық қарым-қатынасын орнықтырады, бір-біріне деген сенімін, түсіністіктерін арттырады. Ойын – түрлі жас

кезеңіндегі балаларды тәрбиелеудің тиімді жолы дейміз. Олардың жайран, қуанышты дүниетанымын қалыптастыруын қамтамасыз етеді, нақты өмір жағдайында өзіне тапсырылған міндеттерден оқуда, еңбекте не қоршаған ортамен қарым-қатынасына болсын – бәрін дұрыс шешуге жәрдемдеседі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Алдамұратов Ә.Ж. Жалпы психология. А., Ғылым, 1996.
2. Айтпаева А.Қ. Казахские народные игры как средство воспитания младших школьников. Автореферат канд. пед. наук А., 1997.
3. Мухина В.С. Мектеп жасына дейінгі психология. Алматы, 1986.
4. Жарықбаев Қ.Б. Цалиев С. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. Алматы, Мектеп, 1994.
5. Ахметов К., Хайдаров Ж.С. Теория и технология игры. Алматы. Ғылым, 1988.

В статье рассмотрены эффективные пути воспитания детей посредством игровой деятельности, являющейся средством формирования у детей дружеских отношений, повышения взаимного доверия, позитивных межличностных отношений.

Материал статьи имеет ценность для учителей, работающих с детьми младшего школьного возраста.

The article deals with effective ways of children's upbringing with the aid of the game activity which is the means of forming children's friendly relations, mutual confidence, positive interpersonal relations.

The material of the article is important for teachers dealing with junior pupils.

УДК 37.032:378.18:347.168

Мухамедрахимова Г.И.
ст.преподаватель, Кокшетауский
ГУ им. Ш.Уалиханова

**ВЫЯВЛЕНИЕ УСЛОВИЙ ФОРМИРОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ
ОБЩЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА ДЛЯ
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИИ**

Постановка задачи. Учитывая те серьезные реформы, которые в последнее время произошли в сфере образования РК, вносились существенные изменения и в форму, и в программу высшего образования. Вследствие внедрения в высших учебных заведениях РК *кредитной технологии обучения* произошли не только

существенные изменения в содержании обучения, но и существенное сокращение количества часов, отводимых на изучение предметов естественнонаучного цикла: физики и астрономии. В то же время естествознание призвано обеспечивать всестороннее развитие личности молодого человека за время обучения и воспитания как в школе, так и в профессиональных учебных заведениях, а при более углубленном обучении – в высшем учебном заведении. Работая над *национальной моделью образования* Казахстана, перед педагогами непременно поднимают вопрос о коренных преобразованиях социального заказа общества к высшей школе.

1. В настоящее время обучение в вузе ориентировано на формирование у студентов прочных научных знаний через научно-практические информации, много внимания уделяется содержанию и реальным практическим отношениям студента к будущей профессиональной деятельности. Сегодня сложились характерные современному развитию образования вообще, в том числе высшего, проблемы: *недостаточность знаний* в самой физической науке, неумение студента ориентироваться в информациях о современных космических исследованиях в мире и Казахстане в процессе своей деятельности; *недостаточность в образовательной деятельности* самого студента по поводу осознания себя как субъекта профессиональной деятельности; *недостаточность в самоопределении* себя в выбранной профессии, выстраивания собственной профессиональной позиции на основе рефлексии профессиональной деятельности. В связи с этим, с все большей остротой выносятся проблема формирования у каждого гражданина профессиональной инициативы и творчества, умения самостоятельно принимать решения в различных жизненных ситуациях, которые могут возникнуть в профессиональной деятельности молодого человека.

2. Анализ проведенных педагогических исследований показал, что подготовка специалистов биологического направления – это не просто дать знания по узкой специальности будущего специалиста, а кропотливая работа по расширению круга его познания путем введения научно-познавательной информации в курс физики и астрономии на основе экологизации этих предметов: например, будущий специалист-биолог имеет своим объектом биосферу, которая является главным объектом как для экологии, так и для физики, астрономии.

Не добавляя часы в учебную программу или научную информацию в учебный предмет, можно системно и строго, в краткой и лаконичной форме предлагать студентам (в частности, биологам) ту или иную информацию по физике в интеграции с астрономией и экологией. Следовательно, проблема *подготовки будущих специалистов* по физике и астрономии на основе экологизации обучения на современном этапе требует особого внимания.

Наша работа посвящена весьма актуальной и еще малоисследованной проблеме: *формирование и развитие профессиональной компетентности будущего специалиста* в условиях университета, т.к. этот этап становления профессиональной компетентности имеет свою специфику, который осуществляется при совместно-распределенной деятельности как преподавателя, так и обучаемого. А продуктом деятельности студента является *профессиональная компетентность*. Поэтому наши усилия в условиях учебно-познавательной деятельности студента на занятиях физики и астрономии ориентированы на конечный результат – выпуск специалиста, готового теоретически и практически решать профессиональные задачи, умеющего создавать, применять и корректировать систему профессиональной деятельности. Таким образом, готовя учебно-методический комплекс «Экологизированный курс физики и астрономии на основе предметной интеграции» для совершенствования будущей профессии, например, биолога, мы решали весьма непростую задачу: *с одной стороны*, современные требования к специалистам-биологам таковы, что в плане знания идеологии и методологии общей физики и астрономии как фундаментальных дисциплин, они практически не должны уступать требованиям к профессиональным навыкам, иначе не будет фундамента для того, чтобы ту или иную проблему «**увидеть в целом**»; *с другой стороны*, заведомо нет возможности обеспечить естественнонаучную подготовку будущего специалиста-биолога на том уровне, которым должен обладать специалист соответствующего уровня знаний по различным причинам.

Создание условий для более эффективного формирования профессиональной готовности будущих специалистов-биологов означает для нас создание таких условий обучения, чтобы *сформированность* этой профессии была в полной мере

отвечающей современным научным достижениям и природно-экологическим, экономическим требованиям к данной профессии. Как показали наши опытно-экспериментальные работы, на протяжении уже ряда лет (13 лет) такие подходы оказались более эффективными для развития естественнонаучного понимания законов природы при формировании профессии будущего специалиста-биолога.

Б) Немаловажной основой для родства с Природой, а также формирования моральных качеств личности молодого человека, способности мыслить масштабно и предвидеть возможные последствия деятельности человека для ОС, для развития нового взгляда на «Матушку»-Природу и дальнейшей разумной деятельности в природной среде могут быть только глубокие *экологические знания* о Природе. Сегодня в соответствии с мировыми тенденциями непрерывно изменяются требования, которые предъявляются к *экологическому образованию* – в настоящее время уже недостаточно просто уметь диагностировать источник загрязнения или разработать проект промышленного предприятия с учетом экологических факторов. Характер современных экологических процессов и явлений таков, что любая из них будет затрагивать многие стороны человеческой деятельности, а это обязывает молодых людей, получающих высшее образование, понимать суть и источник возникновения таких проблем и знать известные науке пути преодоления экологических причин, опыт по преодолению не только экологических последствий каких-либо производственных деятельности, но и опыт людей по предупреждению таких причин.

Проведенный контент-анализ педагогической литературы показал, что преподавание предметов естественнонаучного цикла испытывает определенные трудности и малую разработанность в преподавании физики и астрономии: в вузовской программе дисциплин для нефизических специальностей астрономические и космологические знания иногда вообще выпадают с поля зрения. Молодые люди подчас вынуждены получать и накапливать знания по астрономии и космологии из случайных (порой сомнительных, то есть ненаучного происхождения) источников.

Преодолеть такую трудность сложно, но не невозможно. По крайней мере, существует прецедент. Одним из путей является интеграция знаний естественных дисциплин – физики, химии, биологии, наук о Земле, Солнце и о Космосе. Этим мы хотели бы

способствовать усилиям некоторых авторов, направленных на то, чтобы вернуть должное уважение людей к древнему предмету – *астрономия*. Причем, проблему возможно решать путем переноса части вопросов астрономии в курс физики, «*растворяя*» его в физике, показать важность интеграции *физики* и *астрономии* в тесной связи с проблемами *экологии*, что бесспорно должно быть *полезным* методом обучения будущих специалистов-биологов. Поэтому важнейшим аспектом современного *экологического образования* мы видим в научной пропаганде и *принципе непрерывности*, что осуществимо путем *интеграции нескольких естественнонаучных предметов*. Но в наше рассмотрение входят вопросы методики *экологического образования* технологического общества с точки зрения таких фундаментальных наук о природе, как *физика* и *астрономия* в высшем учебном заведении. Как уже упоминалось выше, в воспитании и формировании *экологических знаний* необходимо участие всех *естественных наук* без исключения и обособления какого-либо из них, так называемая *интеграция всех компонентов образовательного процесса*.

Ценность экологических факторов в преподавании естественных наук в том, что они дают преподавателю физики отправную точку при изложении порой сложных вопросов о строении Мира и Вселенной *будущему специалисту (биологу)*, который может стать и экспертом-экологом достаточно широкого профиля. Нельзя отрицать, что эти вопросы не рассматриваются преподавателями физики, но рассмотрение экологических факторов носят скорее *случайный* характер. Следует также отметить, что выполнение любых экологических работ в современных условиях, например *эколого-биологической экспертизы* глобального или местного масштаба, оценки риска в конкретном регионе требует от *будущих биологов* хороших знаний не только по физике, но и по астрономии.

Поэтому, целью нашего исследования мы поставили разработку и научно-методическое обоснование методики экологизированного курса физики и астрономии на основе предметной интеграции для совершенствования будущей профессии (к примеру, биолога) и формирования профессиональной компетентности будущего специалиста в условиях кредитной технологии обучения, для улучшения профессиональных качеств студентов в процессе изучения курса физики.

В связи с этим нами был проанализирован и систематизирован изученный материал о современном состоянии системы знаний – явления, процессы и закономерности их протекания, которые являются общими для физики и астрономии с введением вопросов экологии, – путем проведения педэкспериментов; были выявлены и обоснованы структурно-методические особенности курса общей физики, астрономии и экологии для формирования будущих биологов на основе предметной интеграции, определены их содержания и предложены критерий отбора содержания интегративного курса; были определены и разработаны методы и пути формирования и совершенствования профессии биолога на основе экологизации предметов физики и астрономии, на основе чего разработаны и созданы электронные учебно-методические пособия по предмету исследования, как на казахском, так и на русском языках; учебное пособие «Методические основы экологических проблем в естественнонаучных дисциплинах – физике и астрономии» в печатном варианте и на электронном носителе; разработана концептуальная **модель** экологизированного курса физики и астрономии на основе предметной интеграции для совершенствования профессии биолога; были теоретически обоснованы критерии и показатели готовности студентов к работе биолога, осуществлена поэтапная экспериментальная проверка эффективности предлагаемой методики в системе высшей школы; через определение уровня сформированности основных знаний, умений и навыков выявлена и обоснована эффективность созданной концептуальной модели экологизированного курса физики и астрономии на основе предметной интеграции для совершенствования профессии биолога; была рассмотрена тенденция повышения уровня образования студентов биологического направления до современного уровня физической науки с позиции единства трех предметов естественнонаучного цикла – физики, астрономии и экологии, что позволило также изучить психологический уровень восприятия студентами биологических специальностей элементов астрономии и экологии в интеграции с физикой.

Список использованной литературы:

1. Экологический кодекс: паритет интересов // Казахстанская правда от 10.11.2006.
2. Концепция экологической безопасности Республики Казахстан на 2004 - 2015 годы // Казахстанская правда от 10.12.2003.

3. Длимбетова Г.К. Экологизация обучения в вузе (дидактический аспект). Алматы: Ғылым, 2001.
4. Кенжебеков Б.Т. Университет студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориясы мен практикасы. Астана, 2002. – 277.
5. Кенжебеков Б.Т. Методологические подходы к исследованию развития профессиональной компетентности специалиста // Вестник Евразийского университета им. Л.Н.Гумилева. № 6. 2002. – С.78-82.
6. Шайхеслямова Қ.О. Экологическая подготовка преподавателя химии в системе непрерывного образования: Дисс. на соиск.докт. пед. наук. Алматы, 1995, 309 с.
7. Мұхамедрахымова Ғ.И., Шайхеслямова К.О., Мұхамедрахымов Қ.У «Экологиялық жаңаша ойлау» мектеп қабырғасынан бастап тәрбиеленуі тиіс. Қазақстан жоғары мектебі.// Научно-педагогический журнал. Алматы, №6, 2001, с. 77-81.
8. Г.И. Мухамедрахимова, К.О.Шайхеслямова. Экологиялық білім берудің және экологиялық мәдениетті тәрбиелеудің негізгі бағыттары. Вестник Кокшетауского университета. Научный журнал, ч.1, Кокшетау – 2003, с. 253
9. Г.И. Мухамедрахимова Р.Р. Луговая, К.У. Мухамедрахимов. Использование экологических элементов в образовательных процессах при изучении ядерной физики. ВЕСТНИК Кокшетауского университета. Научный журнал, ч.1, Кокшетау – 2003, с. 259

Мақалада студенттердің санасында Әлем туралы жалпы физикалық көріністерді қалыптастырудың негізгі аспектілері қарастырылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – жоғары оқу орнындағы студенттердің оқыту деңгейін ғылым мен технологияның қазіргі деңгейіне дейін жеткізу үшін жаратылыстану циклін құрайтын үш пәннің – физика, астрономия және экологияның – біріктіру жолдары болып табылады. Бұл экологияландыру негізіндегі астрономия элементтерінің физикадағы интеграциялық үрдістерін қабылдаудағы студенттердің психологиялық деңгейін зерттеуге мүмкіндік береді.

Some aspects of the conditions of formation of the general physical picture of the world of students are considered in the article. Scientific novelty of the given research is consideration of the trend of increasing of the level of higher education up to modern level of the science, technology from the position of the unity of three subjects of the natural scientific cycle as physics, astronomy and ecology. It will also help to study the psychological level of the students' perception of elements of astronomy in the integration in physics. moreover on base.of ecologization.

УДК 373.2:613

*Демешева Г.У.
ст. преподаватель АГУ им.Х.Досмухамедова*

ФОРМИРОВАНИЕ ОСНОВ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩЕЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У ДЕТЕЙ ПРЕДШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В основе знаний ребенка о здоровье и здоровом образе жизни должны находиться представления об организме, потому что здоровье - это, прежде всего, здоровый организм.

Под «культурой здоровья ребенка» понимается совокупность трех компонентов: осознанного отношения к здоровью и жизни человека; знаний о здоровье и умений оберегать, поддерживать и сохранять его; валеологической компетентности, позволяющей дошкольнику самостоятельно и эффективно решать задачи ЗОЖ и безопасного поведения, задачи, связанные с оказанием элементарной медицинской, психологической самопомощи и помощи.

В последние годы в педагогике утвердился компетентностный подход. В качестве целевого ориентира, показателя результативности и качества образования детей старшего дошкольного возраста рассматриваются начальные компетентности ребенка – интегративные личностные характеристики, определяющие его способность к решению разнообразных доступных жизненных программ. В системе начальных компетентностей ребенка выделяют начальные ключевые и начальные специальные (допредметные) компетентности.

На наш взгляд приобщение дошкольников, а также учащихся начальных классов к здоровому образу жизни можно представить в следующей последовательности:

ВАЛЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ, ПРАКТИЧЕСКИЕ УМЕНИЯ, ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ

В формировании **здоровьесберегающей компетентности** необходимо обращать внимание на то, чтобы усвоение и использование правил носило осознанный характер, чтобы ребенок понимал необходимость выполнения правил для здоровья, формирование практических умений и мотивов выполнения правил

было окрашено положительными эмоциями, у детей развивался самоконтроль. Для этого могут быть использованы различные варианты организации активного отдыха детей (дни здоровья, спортивные праздники и развлечения), различные виды игр (театрализованные, сюжетно-ролевые, подвижные и спортивные).

Чтобы использование правил носило стойкий и осознанный характер необходимо изменять условия для их выполнения. Также важно, чтобы дошкольники придерживались правил поведения и при отсутствии внешнего контроля со стороны взрослого, на основе сформированных мотивов выполнения правил, для этого ребенок должен накапливать индивидуальный опыт поведения во время режимных моментов, оказания шефской помощи малышам, в игровой, самостоятельной двигательной деятельности.

Специфика формирования слагаемых здорового образа жизни у детей

Применительно к детям дошкольного возраста некоторые слагаемые зорового образа жизни приобретают особую значимость и специфику формирования, обусловленную особенностями здоровья детей дошкольного возраста.

1.Оптимальный режим различных видов деятельности и отдыха. Установлена выраженная корреляционная зависимость между здоровьем детей и режимом их дня. Важным моментом режима для ребенка является достаточный по продолжительности сон. Именно во сне осуществляются все основные метаболические и клеточные перестройки, определяющие вырастание детского скелета. Доля здоровых детей ниже среди недосыпающих, чем среди соблюдающих это требование режима. Пребывание на свежем воздухе способствует повышению обмена веществ. Ультрафиолетовая радиация, высокая степень ионизации воздуха также активизирует обменные процессы. Наиболее интенсивно они протекают в условиях активной двигательной деятельности детей на открытом воздухе. Дети, которые ежедневно проводят на свежем воздухе 1 час и менее, чаще страдают аномалиями рефракции глаза, ревматизмом и нарушениями обмена веществ.

У дошкольников в результате постоянного повторения одних и тех же режимных процессов, формируются прочные привычки. Поэтому важно, чтобы родители и дома старались придерживаться рекомендаций работников ДООУ по их проведению. Для этого педагогам ДООУ важно установить контакт с семьей.

2.Рациональное питание предполагает учет физиологических потребностей растущего организма в белках, жирах, углеводах, воде, минеральных солях и витаминах. Дефицит некоторых пищевых компонентов (витамина «А», цинка, йода) избирательно нарушает процессы роста детей. Обмен веществ и энергии в значительной степени зависит от количественного и качественного состава пищи, поэтому необходимо соблюдать правильное распределение суточного рациона по приемам пищи. Для дошкольников важно умеренное потребление пищи, богатой легкоусвояемыми углеводами - кондитерских изделий, сахара, сладостей. По данным медицинской статистики 70% дошкольников страдает кариесом зубов. Нарушения со стороны органов пищеварения и аллергические проявления являются ведущими в дошкольном возрасте. Поэтому при его организации необходимо соблюдение основных условий питания, индивидуальный подход к детям, хорошее пережевывание пищи. Если при организации питания в ДОО придерживаются этих правил, то в условиях семьи рацион питания детей во многом определяется материальными условиями жизни.

3.Оптимальная двигательная активность и систематические занятия физической культурой. В исследованиях А.Г. Сухарева выявлена тесная корреляционная зависимость между уровнем двигательной активности детей и развитием у них мышечной, сердечно-сосудистой и дыхательной систем, а также степенью сопротивляемости организма. Кроме того, двигательная активность создает ту степень вертикальной и перемежающейся по направлению механической нагрузки на костный скелет, которая является стимулятором остеогенеза и роста хряща. Мышечная работа активизирует и выделение гормонов – стимуляторов роста. Избыточная вертикальная нагрузка, возникающая, например, при переноске тяжестей, обладает обратным эффектом – дает торможение роста. Поэтому педагог должен контролировать двигательный режим ребенка, не допуская ни гипокинезии, ни занятия такими упражнениями или работы, которые могут вредно отразиться на физическом развитии. Рационально построенная система занятий физическими упражнениями, с учетом биологических закономерностей развития организма, позволяет достичь соразмерного и согласованного развития всех форм и функций организма.

Малоподвижный образ жизни наоборот может явиться источником болезней (сердца, опорно-двигательного аппарата, нарушения обмена веществ и др.). Первое место в группе морфофункциональных отклонений в детской популяции занимают отклонения в развитии опорно-двигательного аппарата (уплощение стопы, нарушение осанки, слабость мышц живота). Безусловно, это в наибольшей степени связано со статическими нагрузками во время занятий, длительность и количество которых увеличивается с возрастом, однако, дошкольными работниками не всегда осознается значимость физкультурной работы в профилактике этих нарушений, следствием чего является их увеличение к концу дошкольного возраста. Второе-третье ранговое место занимают отклонения со стороны сердечно-сосудистой системы. По мнению врачей-гигиенистов, столь многочисленные функциональные отклонения со стороны сердечно-сосудистой системы у детей свидетельствуют о недостаточной тренированности аппарата кровообращения в результате неполного удовлетворения жизненно важной потребности в движении.

4. Закаливание является составной частью физического воспитания детей. Под закаливанием понимается комплекс мероприятий, направленных на тренировку защитных сил организма, повышение его устойчивости к воздействию факторов внешней среды. Закаливание влияет на деятельность нервной и эндокринной систем, что отражается на регуляции всех физиологических процессов. Закаливающие процедуры повышают физическую работоспособность, снижают заболеваемость, укрепляют здоровье. «Программой воспитания и обучения в детском саду» закаливание рекомендовано проводить с грудного возраста для защиты от простудных заболеваний, на которые из общей заболеваемости дошкольников приходится 75 % .

5. Соблюдение правил личной и общественной гигиены необходимо для предупреждения попадания инфекций в организм:

- мытье рук перед едой, после посещения туалета, после возвращения с улицы, и по мере необходимости;
- запрет пользоваться питьевой водой из неизвестного источника;
- употребление в пищу мытых овощей и фруктов;
- пользование только личными предметами домашнего обихода (полотенце, расческа, зубная щетка и др.);
- уход за полостью рта и кожей;

- немедленная обработка ссадин и царапин. Осознанное выполнение этих правил ведет к формированию у ребенка навыков, которые доводятся до автоматизма, т.е. для их выполнения не требуется внешнего контроля.

6. Медицинская активность и динамическое слежение за собственным здоровьем. Самоконтроль - это комплекс систематических наблюдений за своим самочувствием, физическим состоянием, работоспособностью. Самоконтроль является I ступенью самосохранения, II-я - врачебный контроль. М.Л. Лазарев впервые привлек детей дошкольного возраста к оценке здоровья на основе самооценки, которая как субъективный психологический показатель определяет готовность ребенка к формированию «комплекса здоровья».

7. **Отказ от вредных для здоровья привычек - курения, употребления спиртных напитков**, т.к. никотин и алкоголь являются ядами, оказывающими сильное влияние на здоровье человека, особенно сердечно-сосудистую и нервную системы. А.Г. Макеева отмечает, что уже в 6-7 лет есть дети, попробовавшие вино за праздничным столом или вместе с приятелями тайком покуривающие в подъезде. Как показывают исследования, около

40 % детей младшего школьного возраста имеют эпизодический опыт курения. Между тем убедительно доказано: чем раньше ребенок знакомится с одурманивающими веществами, тем выше риск того, что в более «зрелом» возрасте у него возникнет пристрастие к алкоголю, курению. В связи с этим важно формировать у ребенка устойчивость к такому влиянию, проводя профилактическую работу, заранее готовя ребенка к возможной встрече с одурманивающими веществами.

Список использованной литературы:

- 1.Анохина И.А. Приобщение дошкольников к здоровому образу жизни: методические рекомендации, «Здоровый ребенок»; 2007.
- 2.Гогоберидзе А.Г. Предшкольное образование: некоторые итоги размышлений (Концепция образования детей старшего дошкольного возраста)/ Управление ДОУ, 2006, № 1.
- 3.Деркунская В.А. Диагностика культуры здоровья дошкольников. Учебное пособие. – М.: Педагогическое общество России, 2005.
- 4.Алямовская В.Г. «Как воспитать здорового ребенка», LINKA PRESS, 1993.
- 5.Авдеева Н., Князева О., Стеркина Р. Основы безопасности детей дошкольного возраста. Программа для ДОУ/ Дошкольное воспитание. – 1997. - № 3, 4.

Бұл мақалада мектепке дейінгі балаларда денсаулықты сақтау құзырлыққа негізгі қалыптастыру мәселелері, оның мазмұндық құрылымы анықталған.

The article considers problems of basic formation of pre-school children public health competence and their substantial structures.

УДК 613+614

*Амельченко Л.Б.
Преподаватель кафедры ТимФВ
ЗКГУ им.М.Утемисова*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Актуальность темы заключается в том, что валеологическое сопровождение учащихся на уроках физической культуры, являющееся частью здоровьесберегающих технологий позволяет превратить спортивный зал в центр здоровья, где интеграция знаний об ученике, выбор его пути развития, при условии устойчивой мотивации достижения успеха, поможет сохранить здоровье, сформировать активную жизненную позицию, что будет способствовать развитию творческих способностей учащихся. Валеологическое сопровождение учащихся - это система общих и частных технологий помощи учащимся и особенностей их применения на каждом этапе, направленных на максимальное развитие каждого ученика при обязательном условии сохранения его здоровья.

Предлагаемая гипотеза: использование здоровьесберегающих технологий, основанное на личностно-ориентированном подходе к учащимся, повысит эффективность уроков физической культуры.

Объектом нашего исследования были в течение двух лет учащиеся 6-7 классов СШ № 9.

Предметом исследования является использование здоровьесберегающих технологий на уроках физической культуры.

Цель исследования заключается в разработке и обосновании эффективности валеологического сопровождения учащихся на уроках физической культуры.

Методы исследования выбирались с учетом поставленных задач и включали теоретический анализ и обобщение литературных источников по проблеме исследования, анкетирование, педагогическое наблюдение, беседы, физиологические эксперименты, методы математической статистики.

Определяющим принципом валеологии следует считать принцип формирования здоровья, его развития. Это требует творческого подхода в направлении собственных усилий человека. Здоровье, как системная, комплексная концепция органически взаимосвязана с качеством жизни человека.

Здоровье на 20% зависит от генетики, на 20% - от экологических влияний (положительных или отрицательных), на 50% -от образа жизни и лишь на 10% – от медицинских услуг. Здоровый образ жизни – это сбалансированный режим труда и отдыха.

При разработке экспериментальной системы формирования физической культуры личности школьника среднего звена мы руководствовались тем, что она должна характеризоваться следующими признаками:

- целенаправленностью на формирование основ физической культуры личности школьников 11-12 лет;
- непрерывностью;
- дифференцированностью, личностно-ориентированной направленностью подхода к формированию основ физической культуры личности школьника;
- комплексным использованием форм и методов физической культуры;
- созданием благоприятного эмоционально-психологического климата в школьном коллективе.

При отслеживании процесса формирования основ физической культуры личности, во-первых, учитывалась специфика поведения школьников среднего звена в процессе учебной деятельности, во-вторых, принималось во внимание поведение и физкультурная деятельность во внеурочное время.

Мы выявили противоречие между необходимостью научно-обоснованной организации работы по развитию физической культуры личности и недостаточной разработанностью педагогических условий ее реализации в общеобразовательной школе.

С учетом этих противоречий были проведены исследования по валеологическому сопровождению учащихся 6-7 классов на уроках физического воспитания [2].

Методика исследования. Исследование проводилось на базе школы № 9

Были подобраны два шестых класса: контрольный и экспериментальный, наиболее сходные по обученности и поведению. Эксперимент длился два года. Для определения уровня валеологической зрелости были проведены следующие исследования:

1. Определение функционального состояние при мышечной нагрузке - индекс Руффье–Диксона, который определял функциональное состояние в условных единицах. В данном эксперименте измерялась ЧСС за 10 секунд до нагрузки, дальше следовало 30 приседаний за 30 секунд, после 2 минут отдыха, снова измеряли ЧСС. Оценивалось от 0 и выше 15 усл.ед.

2. Мы определяли уровень тренированности по коэффициенту бега. При этом учитывался возраст ученика, дистанция бега в километрах, темп бега.

Уровень тренированности учеников оценивали по коэффициенту бега (К)

$$K = \frac{10 + \sqrt{B \times S}}{t}$$

В – возраст учащегося, S-дистанция бега в километрах, t- темп бега,

$t = \frac{T}{S}$, где Т – время пробега дистанции в мин)

Оценивается:

Слабая тренированность	до 2,8
Удовлетворительная тренированность	2,8-3,4
Хорошая тренированность	3,4-4
Отличная тренированность	4

3. Для изучения состояния потребностно-мотивационной сферы учащихся было проведено анкетирование. Учитывая, что влияние значимых взрослых (учителей, родителей) на поведение и развитие школьников 6-7 классов огромно, мы провели анкетирование родителей с целью выяснения их оценки валеологического потенциала уроков физической культуры в школе.

За период эксперимента анкетирование проводилось четыре раза (на предварительном этапе исследования, через полгода, в конце 6 класса, в третьей четверти 7 класса). Было проведено анкетирование среди учащихся и их родителей, посвященное здоровому образу жизни, отношению к физической культуре и

отношению к преподаванию физической культуры. Повторно анкетирование было проведено через полгода, затем в конце первого года исследования (6 класс) и в конце эксперимента (7 класс). Результаты анкетирования суммировались и были распределены на три группы: 1. положительные, 2. индифферентные, 3. нейтральные. Для исследования мы анализировали только положительные ответы на анкеты.

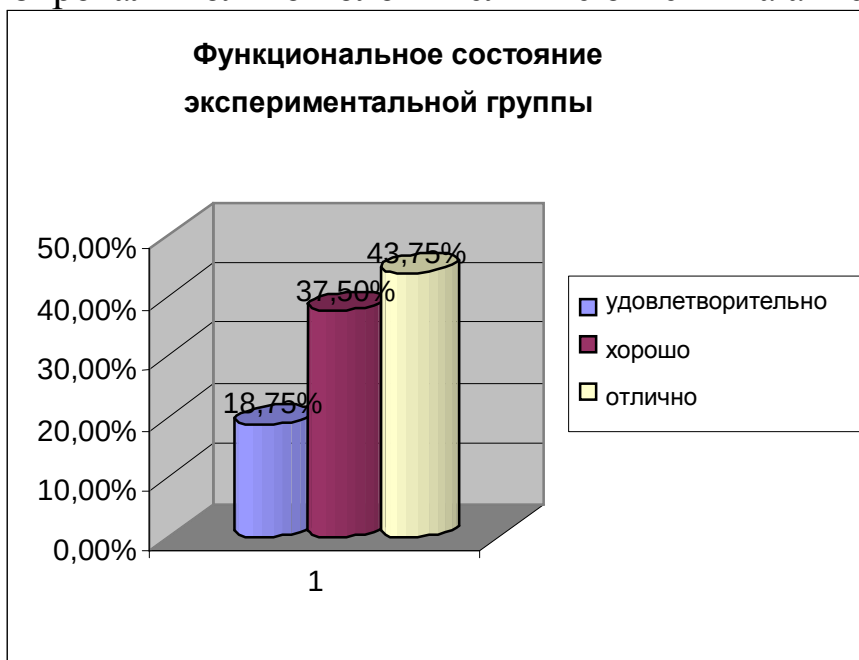

Рис.1

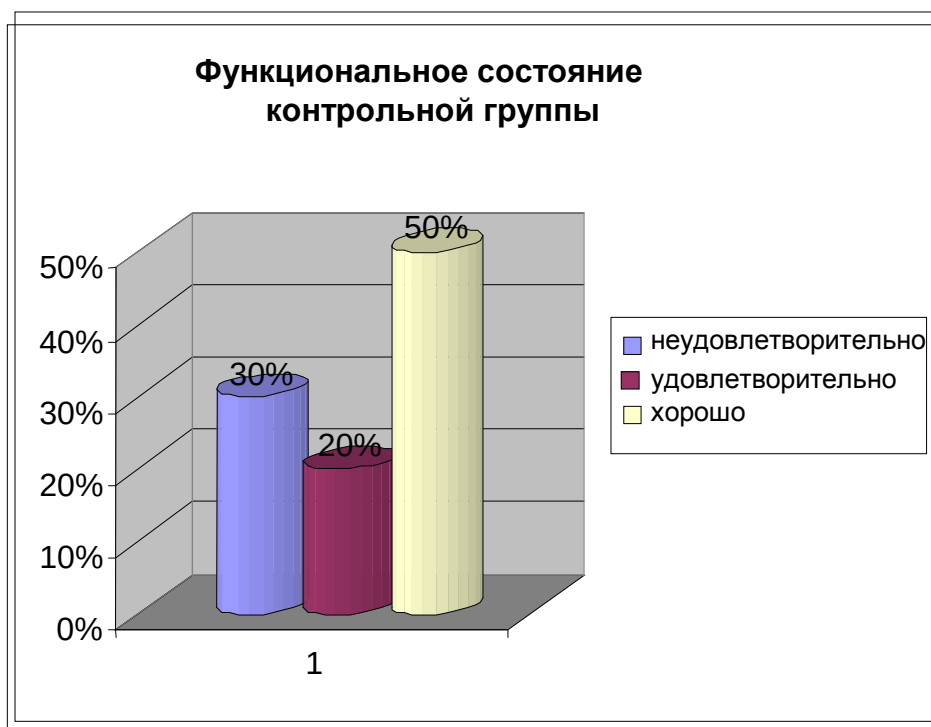

Рис.2

Из полученных данных видно (рис.1, рис.2), что в контрольной группе имеет место оценка «неудовлетворительно», а в экспериментальной группе преобладают оценки «хорошо» и «отлично», меньший процентный показатель имеет оценка «удовлетворительно».

Определение уровня тренированности по коэффициенту бега. Здесь учитывался возраст ученика, дистанция бега в километрах, темп бега.

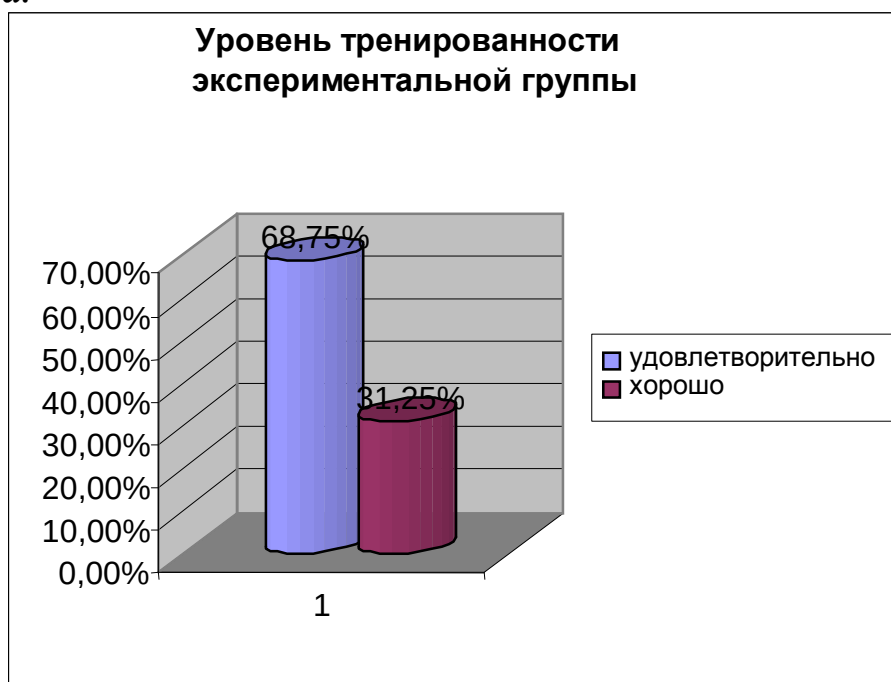

Рис.3

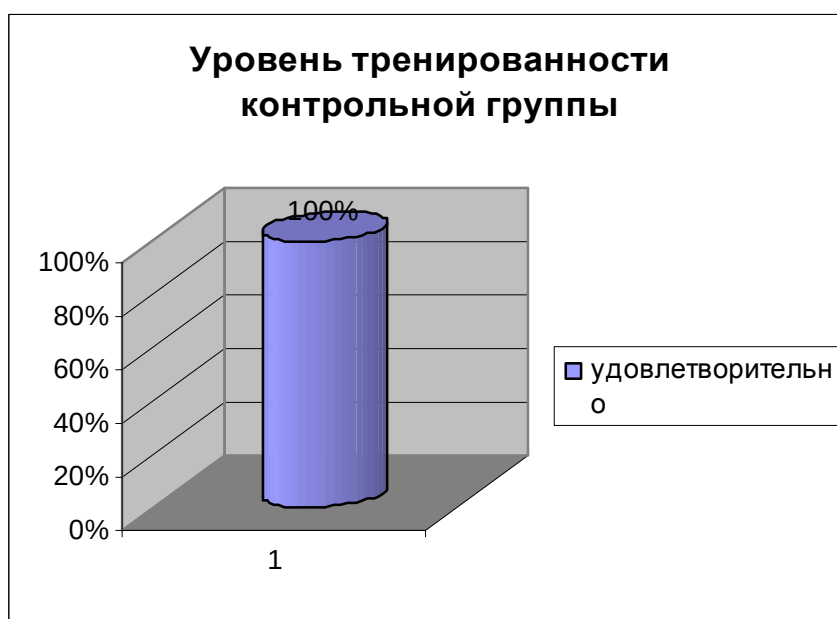

Рис.4

По полученным данным (рис.3, рис.40) можно судить, что учащиеся 11-12 лет имеют низкий уровень тренированности по коэффициенту бега.

Результаты анкетирования школьников и их родителей. В результате предварительного анкетирования выявлено, что рабочими программами по физическому воспитанию не удовлетворены более половины респондентов, так как слабая материальная база, непонимание учащимися и их родителями значимости физических упражнений для укрепления здоровья, несоответствие программных требований уровню физического развития школьников не позволяют достичь предлагаемых программных целей.

Ответы учащихся на поставленные вопросы в процессе анкетирования показали, что большинство опрошенных, несмотря на интерес к физкультурно-спортивной деятельности, совершенно не знают спортивного оборудования, инвентаря, предметов, с которыми можно заниматься и играть, практически не знают подвижных игр. Ни в контрольной, ни в экспериментальной группах высокий уровень познавательного интереса не выявлен.

Анализ результатов диагностики позволяет выделить 4 основных уровня преобладающей мотивации в физкультурно-спортивной деятельности: высокий уровень (учебная активность характеризуется наличием высоких познавательных мотивов, стремлением наиболее успешно выполнять все предъявляемые учителем физической культуры требования, добросовестностью и ответственностью); средний (при ответах на вопросы дети проявляют меньшую зависимость от жестких требований и норм); низкий (физкультурно-спортивная деятельность привлекает больше внеучебными сторонами, познавательные мотивы у таких детей сформированы в меньшей степени и учебные занятия по физической культуре их мало привлекают); критический (свойственен детям, испытывающим проблемы в общении с одноклассниками, во взаимоотношениях с учителем, физкультурно-оздоровительная деятельность воспринимается ими как враждебная среда).

Данное исследование позволяет организовать учебный процесс на уроках физической культуры в школе на основе личностно-ориентированного, а не предметно - ориентированного обучения.

Школьникам на этапе констатирующего эксперимента, с целью выявления характера сложности и творческого уровня выполнения физкультурной деятельности было предложено выполнить творческую работу – придумать подвижную игру или физические упражнения, выполнить рисунок на спортивную тематику.

Четкость выполнения разнообразной физкультурной деятельности определялась путем наблюдений в ходе учебно-воспитательного процесса и вне учебной деятельности.

На практике включенность родителей в физкультурно-спортивную деятельность является одним из путей формирования основ физической культуры школьника и представляет открытую социальную среду, обеспечивающую руководящую роль семьи в ее формировании. К психолого-педагогическим условиям можно отнести коллективную деятельность учащихся среднего звена. Особое значение уделялось ослабленным, малоподвижным детям с избыточным весом. Поэтому учащиеся «средней», «слабой» группы пытались изменить свое место в группе сверстников, утвердить свою позицию в какой-либо иной сфере физкультурной деятельности. Именно клубная деятельность предоставляла им такую возможность, поддерживая любые начинания.

В экспериментальной группе проявился высокий уровень сформированности познавательных интересов школьников, в контрольной группе существенных изменений не произошло.

Динамика четкости выполнения разнообразной физкультурной деятельности, определяемая путем наблюдений в ходе учебно-воспитательного процесса и вне учебной деятельности по итогам промежуточного этапа опытно-экспериментальной работы показали нам необходимость внесения дополнений в программу эксперимента. К учащимся, испытывавшим затруднения в выполнении отдельных упражнений, прикреплялись ребята, с легкостью выполнявшие эти задания. Задания выполнялись учащимися самостоятельно в течение учебного дня, а также во время вне учебной деятельности. Физкультминутки и паузы ребята проводили самостоятельно, устанавливая очередность. Перед проведением их они обязательно консультировались с учителем физической культуры и учителем в классе; на переменах играли в подвижные игры, организаторами которых были сами ребята и старшеклассники, прошедшие предварительное обучение; динамический час обязательно

проводился на воздухе с использованием спортивного инвентаря, подвижных и спортивных игр.

На основе анализа опытно-экспериментальной работы можно сделать вывод о том, что уровень сформированности основ физической культуры личности школьника среднего звена зависит от объема занятий учащихся о задачах, содержании, практическом применении физических упражнений и физической культуры в целом, а также их эмоционального восприятия. Следующим педагогическим условием формирования основ физической культуры личности школьника является личностно-деятельностное условие, обеспечивающее развитие рефлексивных способностей - умение анализировать, оценивать свои двигательные действия и действия одноклассников, осуществлять регулирование своих поступков, общения, самочувствия.

Организация опытно-экспериментальной работы показала, что если организована творческая, увлекательная физкультурная деятельность, то она, несомненно, формирует основы физической культуры школьника среднего звена. В экспериментальной группе уже через полгода проявился высокий уровень сформированности познавательных интересов школьников, в контрольной группе существенных изменений не произошло. Результаты повторного анкетирования, проведенного через полгода, затем в конце первого года исследования - 6 класс и в конце эксперимента - 7 класс показывают, что, по окончании эксперимента, в экспериментальном классе удовлетворенность уроками физической культуры, комфортностью, возможностью проявить себя гораздо выше, чем в контрольном.

Анкетирование родителей в конце эксперимента (7класс) выявило тот факт, что родители, учителя положительно оценили валеологическое сопровождение учащихся на уроках физической культуры в экспериментальном классе. 87,5% учащихся в экспериментальном классе и только 20% в контрольном классе заявили, что они чувствуют себя комфортно на уроках физической культуры, имеют возможность самореализации на уроках физической культуры, признали, что уроки им интересны. 11,2% родителей в экспериментальном классе и 27,1% родителей в контрольном классе имеют мнение, что уроки физической культуры не несут знаний о здоровье и здоровом образе жизни, так как учащиеся на уроках лишь «учатся выполнять разные виды физических упражнений».

Для подтверждения гипотезы в результате проведенного эксперимента были рассчитаны коэффициенты ранговой корреляции :

- 1.Соотношение оценок коэффициента тренированности и функционального состояния.
- 2.Соотношение результатов анкетирования детей и родителей .
3. Соотношение оценок коэффициента тренированности со школьной оценкой.

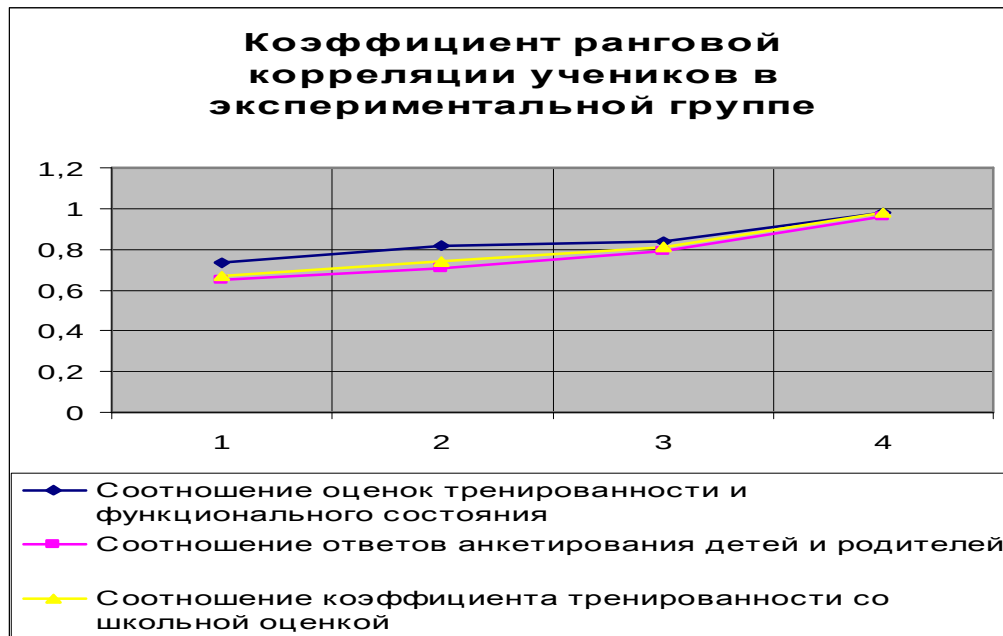

Рис.5

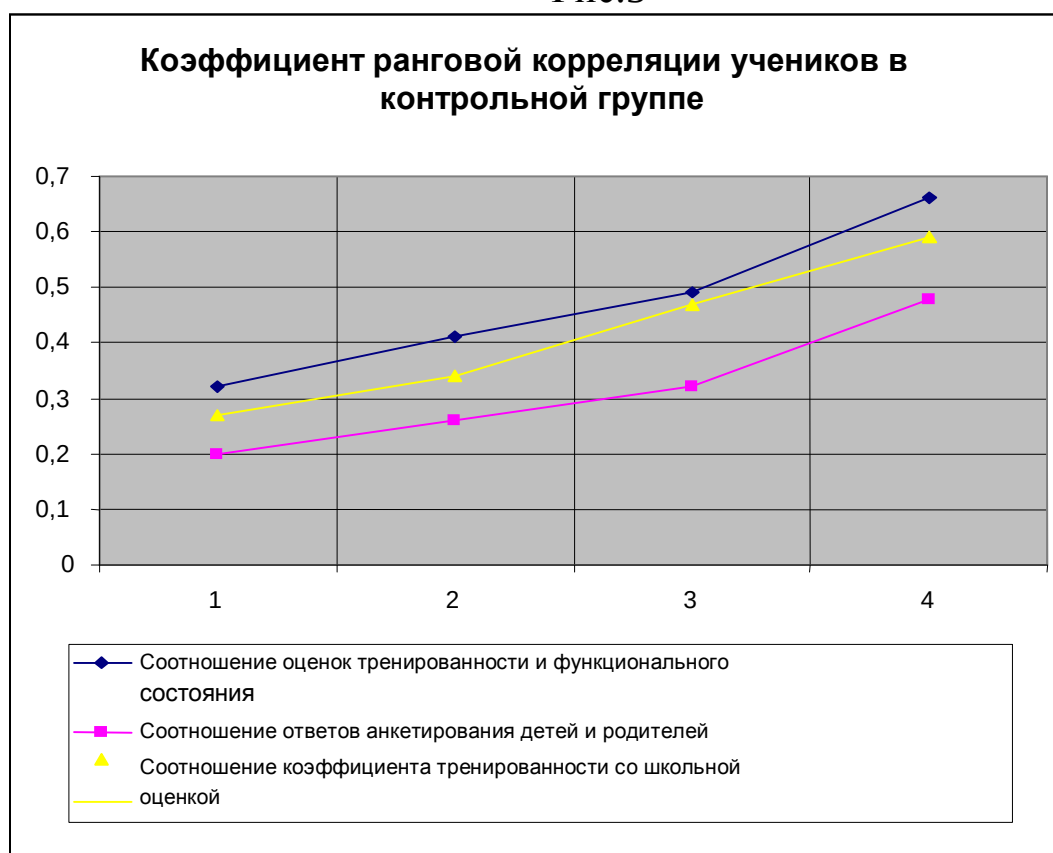

Рис.6

Результаты показали (рис.5, рис.6) очень высокую степень корреляции в экспериментальной группе и среднюю и высокую в контрольной группе.

Анализ посещаемости уроков физической культуры в конце года показал, что количество пропусков в экспериментальном классе резко сократилось.

Заключение. Вышеперечисленные данные подтверждают гипотезу исследования о том, что использование здоровьесберегающих технологий, основанное на личностно-ориентированном подходе к учащимся, повысит эффективность уроков физической культуры.

Список использованной литературы:

- 1.Ким С.В. Валеологические основы воспитательной деятельности в сфере физической культуры.//Проблемы педагогической деятельности в физической культуре и спорте и пути их решения в физкультурном образовании.- Калининград, 2006-157с.
- 2.Курамшин Ю.Ф., Мин Хечжин. Инновационные процессы в теории методов обучения двигательным действиям. //Проблемы педагогической деятельности в физической культуре и спорте и пути их решения в физкультурном образовании. - Калининград, 2006, 157с.
- 3.Колбанов В.В. Валеология: Основные понятия, термины и определения.- СПб.: ДЕАН, 1998.-232 с.
- 4.Лопуга Е.В., Лопуга В.Ф. Здоровье сберегающие подходы к обучению и развитию детей: Методическое пособие.- Барнаул, 2003.
- 5.Макеева А. Валеология, физвоспитание, спорт // Физкультура и здоровье.- 2005.- №11.-с.5

Мақалада автордың дене тәрбиесі сабағында валеологияның сүйемелдеуді өңдеу мен оның тиімділігін мақсат еткен зерттеу жұмыстарының нәтижесі берілген.

Автор оқушыларға жеке бейімделгіштік тұрғыдан негізделген дене тәрбиесі сабағын валеологиялық сүйемелдеу, дене тәрбиесі сабағының тиімділігін арттыру секілді болжамдар ұсынып отыр. Мақалада автор өз болжамдарын нақты, дәйекті деректермен дәлелдеген.

The article is characterized by the use of health saving technology in the classroom physical education to improve the educational process. An analysis of the experiment conducted by the author, who shows loyalty to put forward his hypothesis: the use of health saving technology in the classroom physical culture, based on student-centered approach to students, enhance the efficiency of physical education class.

ТАРИХ

ИСТОРИЯ

УДК 281.9(47+57)Р«18»«19»(574)

Тасмагамбетов А.С.

д.и.н., кафедра «Правовые дисциплины»

БЮРОКРАТИЯ И РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ НА ОКРАИНАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX - НАЧАЛЕ XX ВВ. (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА)

Проблемы бюрократии и бюрократизации нами обычно связываются со светской стороной жизни государства и общества. В то же время, как показывает история, эти проблемы могут напрямую касаться жизни и деятельности религиозных конфессий, а через них и всей духовной сферы жизни общества. Одним из известных примеров в этом отношении может служить «синодальный» период в истории русской церкви. Начало этому периоду было положено в первой четверти XVIII века церковными реформами Петра I, упразднившими патриаршество и подчинившими православную церковь империи Российскому монарху. Охватывая два столетия, данный период продлился до начала XX века.

По отмеченным выше реформам Петра, как известно, наряду с патриаршеством ликвидировалась соборность в управлении русской церковью, а учрежденный им Святейший Синод носил только внешние, не канонические черты соборности. В нем соборное начало подменялось обычной светско-административной коллегиальностью. А данный тип коллегиальности являлся лишь системой внутренней бюрократической организации. В введенном Петром синодальном управлении не было представительства от каждой епархии, да и не было представительства вообще, так как члены Синода назначались правительством и, по сути, он представлял собою не представительство церковное, а государственное бюрократическое учреждение.

В епархиальном управлении были учреждены так называемые консистории, представлявшие собой бюрократические коллегии с

четырьмя – пятью членами из духовенства, назначаемыми Синодом по выбору епископа и светским чиновником-руководителем. Работа же данного органа осуществлялась и определялась обыкновенными светскими чиновниками, которые направляли в нужное русло деятельность несведущих в бюрократических хитросплетениях благочинных.

В полной мере реально руководил Святейшим Синодом и направлял его работу обер-прокурор. Обер-прокурорами Синода за весь период его истории были исключительно светские лица, призванные на практике осуществлять верховенство государства над церковью. На местах же секретарь духовной консистории являлся несомненным хозяином дел в церковной жизни. Хотя по консисторскому уставу он подчинялся непосредственному архиерею, назначал и смещал его с должности только обер-прокурор. Перед обер-прокурором, через голову архиерея, секретарь отчитывался о деятельности духовной консистории. Он владел всей информацией, он мог дать любому делу тот или иной ход, он имел всесильного покровителя в лице обер-прокурора. Немного находилось архиереев, решавшихся конфликтовать со столь могущественным и реально значимым лицом.

Столь существенные изменения в управлении жизнью и деятельностью русской церкви стали приводить к существенным изменениям и сам дух церковной жизни. Деятельность Синода уже в первые годы приняла внешний, бюрократическо-полицейский характер: «разыскивать разные злоупотребления, искоренять суеверие и свободомыслие в разных формах». Предписания Синода епископам состояли по преимуществу из таких же наставлений о средствах розыска и искоренения. Все духовные обязанности членов православной церкви были строго регламентированы и расписаны по статьям и параграфам. Здесь было предусмотрено и подробно предписано как держать себя в храмах, как стоять перед иконами, проводить праздники, ходить на исповедь и следить за твердостью в вере православных. Эти попытки «полицейской регламентации неподдающихся ей предметов и явлений духовной жизни» вносили в церковную сферу «мертвящее веяние сухого бюрократизма».

По упоминаемому «синодальному» периоду, по сути и последствиям церковных реформ Петра I достаточно много написано и исследовано. Существует и определенный разброс мнений по данной проблеме: от прямого осуждения церковных

преобразований Петра до оправдания этих преобразований в силу их якобы объективно-исторической необходимости. Но при этом, безусловно, ясно одно – после данных реформ русская церковь была низведена до уровня простого государственного учреждения, деятельность которого отныне подстраивалась, в первую очередь, под государственные интересы. А церковное управление, действительно, в скором времени превратилось в одну из частей сложной государственной машины – в «ведомство православного исповедания».

Превалирование светско-административных начал в деятельности православной церкви в России через бюрократизацию церковного управления отразилось в ее жизни и на окраинах империи. Данное явление наложило свой отпечаток как на процесс распространения и организационного развития православия на присоединенных к Российской империи территориях в рассматриваемое время, так и на характер православного миссионерства в этих регионах, в частности в Казахстане.

Северо-западные районы Казахстана стали входить в состав обширного Оренбургского края в 40-ые годы XVIII века, когда здесь стала создаваться Оренбургская губерния. В церковно-административном отношении территория Оренбургской губернии до учреждения самостоятельной епархии, то есть до конца XVIII века, была подчинена по своим отдельным частям разным епархиальным центрам.

В конце XVIII века в пределах Оренбургского края учреждается относительно самостоятельная епархия. Но, при общем военно-гражданском единстве, Оренбургский край в церковно-административном отношении по-прежнему представлял собой значительную разрозненность. Это в достаточной степени затрудняло взаимоотношения гражданской и духовной властей. К тому же обширность территории, в связи с увеличением православного населения в крае и умножением церквей, делала весьма затруднительным его управление епархиальным начальством. Отмеченные причины приводят к разделению в 1859 году Оренбургской епархии на две самостоятельные – собственно Оренбургскую и Уфимскую епархии.

Так вот, вопрос об учреждении двух самостоятельных кафедр был в основном инициативой Оренбургского генерал-губернатора Катенина. Первоначально предполагалось учредить собственно

одно викариатство при Оренбургской кафедре, с пребыванием викария в городе Оренбурге, поближе к сосредоточению раскольнического населения. В этом отношении в марте 1858 года даже было отправлено представление в Синод от Оренбургского архиепископа Антония I. Но генерал-губернатор Катенин – инициатор полного разделения епархии на две самостоятельные – личным ходатайством перед обер-прокурором Синода настоял на учреждении в Оренбургском крае полностью самостоятельной епархии с пребыванием епархиальной власти в городе Оренбурге. Синод согласился с предложениями Катенина и представленный им по этому вопросу доклад получил императорское утверждение 21 марта 1859 года.

Отмеченные события позволяют обратить внимание на немаловажную особенность в деятельности официальных православных церковных организаций на окраинах империи в этот период. Так, обращает на себя внимание активное и видное участие и влияние на епархиальные дела русской православной церкви военно-гражданской власти. Вот как комментирует это один из известных дореволюционных исследователей истории православия в Оренбуржье Николай Чернавский: «Объясняется это тем, что Оренбургский край, по условиям его исключительности, как именно окраина и при том недавно присоединенная под скипетр Русской власти, нуждающаяся посему в особых, часто экстренных, мерах по умиротворению его и устройению разноплеменного населения,- находился вплоть до упразднения в 1881 году генерал-губернаторства под гласным управлением лиц с высшими полномочиями военно-гражданской власти и даже с политическими функциями, каковыми и были сначала военные губернаторы, а потом генерал-губернаторы.

По своему положению и отмеченному выше особому статусу эта власть не только оказывала существенное влияния на дела епархиального управления, но, зачастую, по многим важнейшим вопросам церковной жизни мнения военно-гражданских руководителей края имели решающее значение. Это накладывало отпечаток и на непосредственные взаимоотношения между военно-гражданским и духовным начальством края. Вот как пишет об этом Н.Чернавский: «...Даже внешним образом это выражалось в том, что по открытии кафедры в г.Оренбурге представители духовной власти, епископы, делали первыми праздничные визиты генерал-губернатору, который потом отдавал визит епископу». В

подтверждение к сказанному он в качестве примера приводит также события 1854 года, когда по требованию генерал-губернатора Перовского были приостановлены только что начатые миссионерские действия среди местного неправославного населения, и когда Синод, по получении известия об этом, распорядился «и на будущее время в подобных случаях сообразоваться с распоряжениями главного начальника края».

Вообще же власть генерал-губернаторов и военных губернаторов призвана была придавать единство и общее направление административным мероприятиям по разным ведомствам, которые до местной административной реформы 1865 года, проводившей принцип единства и сосредоточения власти, чувствовали себя обособленно и независимо друг от друга. Вследствие этого при отношении с ними по вопросам общего характера епархиальная власть встречала некоторые затруднения при различии взглядов. Так, в Оренбургском крае, помимо управления генерал-губернатора, на правах губернских учреждений были – Оренбургское губернское правление, войсковые правления Оренбургского и Уральского казачьих войск, управление «Оренбургскими киргизами». Кроме того, достаточно весомое значение имела палата государственных имуществ, от усмотрения которой зависели постройка церквей, открытие приходов и содержание причтов в крестьянских селах.

Особую независимость в этом плане чувствовала и придерживалась соответствующей линии Уральская войсковая канцелярия, изначально распоряжавшаяся почти полновластно церковными делами на территории уральских казаков. Поэтому постепенное изъятие этих прав от нее и передача их в консисторию на общих основаниях, с освобождением вообще войсковой канцелярии от вмешательства в дела епархиального ведомства, составило здесь целую историю в административной политике оренбургских епископов по отношению к Уральскому войску, растянувшуюся на десятилетия.

Вот как жаловался по этому поводу Синоду один из руководителей Оренбургской епархии Антоний в 1861 году: «Вмешательство в дела епархиальные вошло здесь в обычай, глубоко укоренившийся. В составе Оренбургской епархии находится управление генерал-губернатора, войсковое правление оренбургского казачьего войска с правлениями полковыми и станичными, Уральская войсковая канцелярия с дистанционными

начальниками. Все эти места и лица, пользуясь прежде отдаленностью от епархиального города Уфы, привыкли распоряжаться не только делами церковными, но и самыми причтами и церковными суммами, из коих последняя и доселе еще считается как бы собственностью войскового начальства»¹. Далее он указывает, что грубо попираются прямые полномочия епархиального руководства: «...Что до духовных лиц, то их, в особенности по войску Уральскому, и определяло даже на места само войсковое начальство. Главные начальники во время своих разъездов по частям своего управления требовали от духовных лиц такого же почета, как и от лиц военных: в некоторых церквях встречаемы были со звоном и святым крестом, и им говоримы были священниками приветственные речи. В делах о постройке церквей казачьи начальства вовсе забывали, что разрешение оных есть дело местного епископа,- и епархиальному начальству сообщали по оным как бы только к сведению. Полковые командиры при обозрении полков требовали подробного отчета и от причтов о состоянии приходов и церковных сумм, проверяли приход и расход оных, делая на книгах свои замечания; самовольно перечисляли отряды и выселки из одного прихода в другой».

Архивные материалы свидетельствуют о том, что при рассмотрении церковных проблем военно-гражданские власти на местах действовали по своему усмотрению и на юге Казахстана, игнорируя при этом духовные официальные инстанции. Так, в предписании управления Оренбургского генерал-губернатора военному губернатору Туркестанской области отмечалось: «...Между тем, до сведения Святейшего Синода дошло, что присланные Преосвященным Варлаамом в область священники: Победононцев (Тимофей), Вознесенский, Егров, Ширяев и Тихомиров, определены по распоряжению Военного губернатора г. генерал-майора Романовского, не в те места, которые им назначены были Епархиальным Начальством, а совсем в другие и что о распоряжении этом Начальство области ни прежде, ни после не сносилось с Преосвященным.

Обер-прокурор Синода, сообщая об этом Оренбургскому генерал-губернатору, просил сделать распоряжение о том, чтобы иерархический порядок, установленный Синодом «в подчинении священников Туркестанской области Оренбургскому Епархиальному Начальству, не был впредь нарушаем со стороны Начальства означенной области».

Учреждение отдельной православной епархии в Туркестанском крае также во многом зависело от местной военно-административной власти. Первоначально само ходатайство об этом на имя обер-прокурора Синода графа Д.А.Толстого в мае 1869 года было подано туркестанским генерал-губернатором К.П.Кауфманом.

Характер и масштабы миссионерской деятельности православной церкви в Казахстане в рассматриваемое время также во многом определялись здешним военно-административным руководством. Более того, местная военно-административная власть иногда даже брала на себя ответственность по вопросам о принятии или непринятии того или иного «инородца» в православие, что приводило к разночтению и неупорядоченности в данном вопросе, особенно в 60 –70 – ые годы XIX века. Так, Туркестанский епископ Софоний в 1873 году обратился к администрации края с просьбой, чтобы «начальствующие лица» не принимали на себя ходатайство о принятии «кого – бы то ни было из иноверцев» в православие, а отсылали к местным священникам. В предписании по этому вопросу Туркестанского генерал-губернатора военному губернатору Сырдарьинской области, в частности, указывалось: «...Принимая во внимание, что почин в деле обращения в православие лежит на обязанности священников, которые должны поступать с прозелитами на основании церковных правил гражданских законоположений и распоряжений местного Епархиального Начальства, и поэтому находя просьбу Преосвященного Софония вполне основательною, имею честь просить распоряжения Вашего Превосходительства о точном исполнении по вверенной Вам области вышеуказанного требования Епископа».

Рассматривая миссионерскую направленность деятельности русской православной церкви в Казахстане в тот период, нужно согласиться с мнением ряда исследователей, что ее нельзя рассматривать как чисто церковную инициативу. Действительно, в значительной степени она направлялась имперским правительством, ставившим перед православной церковью определенные задачи в рамках своей внутренней политики. А подчинение же проповеднической деятельности политическим целям, естественно, не могло вызывать воодушевления у основной части простых священнослужителей.

Так, различные материалы по рассматриваемой проблеме свидетельствуют, что, некоторая часть православного приходского духовенства на окраинах империи, в тот период так и не встала на позиции «самодержавного» миссионерства. Высшие духовные чины в этих регионах нередко жаловались, что местное приходское духовенство «избегает миссионерского подвига, сторонится миссионерского дела». К этому данные чины добавляли: «У наших миссионеров нет сплоченности, единодушия, однообразно выработанных приемов. Отсюда и происходит, что, несмотря на самоотверженную их деятельность, плоды работы не видны». Наряду с этим и некоторые учителя в русско-казахских школах старались избегать миссионерских поручений «верхов», стремясь не вовлекать в это дело учащихся. Среди населения они в основном проводили просветительскую работу, а отдельные, в начале XX века, открыто отстаивали свободу совести и общественно-политический прогресс.

В тот период, при открытии комитетов и отделении ПМО в разных частях империи, старались в первую очередь заручиться поддержкой местной административной власти. Не были исключениями и регионы Казахстана. Так, Туркестанский епископ Аркадий, обращаясь к генерал-губернатору края Духовскому по поводу открытия здесь комитета ПМО, одновременно предлагал: «...Сообщая об этом, имею честь покорнейше просить Ваше Высокопревосходительство, не найдете ли Вы возможным: во 1-х, сами лично принять на себя звание члена Миссионерского Общества и во 2-х, предложить подведомым Вам чинам, не пожелаетли кто-либо из них принять на себя звание члена названного Общества...».

А военно-административный глава края, в связи с намерением епархиального руководства по открытию в Верном епархиального комитета ПМО, в своем письме военному министру отмечает: «...Вместе с тем, я полагал бы полезным, чтобы на будущее время этого рода вопросы, тесно соприкасающиеся с вопросами гражданского управления Края и являющиеся на нашей окраине больше государственно-политическими, чем религиозными, разрешались бы местной духовной властью не иначе, как по предварительному согласию с генерал-губернатором...».

В целом же, объективных предпосылок и объективной потребности в проведении православного миссионерства на территории Казахстана в XIX-начале XX веков не было. Были, в

первую очередь, имперские цели по политической, экономической и культурно-этнической ассимиляции присоединенных к России территорий. Подтверждением этому было то, что крещение среди казахов имело не массовый, а единичный характер.

Говоря о неэффективности работы Православной Миссии среди казахов во второй половине XIX - начале XX веков можно отметить несколько факторов. К ним, в частности, можно отнести: огромную территориальную протяженность, кочевой быт казахов, активную миссионерскую деятельность татарских мулл и представителей средне-азиатского духовенства, традиционно сильное влияние и важную роль суфиев и ишанов, учитывание в отдельные периоды внешнеполитической и внутривполитической ситуации и др. Но все же, одна из главных причин указывается в выдержке из журнала «Сибирские новости» за 1912 год (№ 7-8). В нем по данному поводу подчеркнута: «Долгое запрещение всякого инакомыслия в вопросах веры, преследование уклонявшихся мерами полицейскими поставили представителей господствующей церкви в особое положение. Они образовали духовную администрацию, утратив функцию учительства и оставив себе лишь функции надзора. И когда надо было взяться за учительство, не оказалось действительной силы...».

В данной выдержке совершенно точно замечена суть одной из главных причин неэффективности православного миссионерства среди нерусских народов империи в рассматриваемое время. Злоупотребляя своим господствующим положением и, по сути, действительно, представляя собой «духовную администрацию», русская церковь в этот период в деле миссионерства основной упор сделала не на принципы убеждения и осознанного выбора, а на принципы администрирования.

Таким образом, вся церковная организация официального русского православия была окутана паутиной светской бюрократии, лишавшей ее возможности действовать, во-первых, самостоятельно, во-вторых, в истинно духовном направлении. Церковное управление имело замкнутый канцелярский характер: «духовные пастыри» общались с народом все больше через бумаготворчество. Причем, постоянной преградой в деле живого общения между церковью и народом выступал светский бюрократический элемент.

В начале XX века такое положение дел уже признавали представители высших эшелонов власти российской монархии.

Председатель комитета министров того времени С.Ю. Витте, в частности, констатировал следующее: «...У нас церковь обратилась в мертвое, бюрократическое учреждение, церковные служения – в службы не Богу, а земным богам, всякое православие – в православное язычество. Вот в чем заключается главная опасность для России. Мы постепенно становимся меньше христианами, нежели адепты всех других христианских религий. Мы делаемся постепенно менее всех верующими...».

Соответственно, деятельность столь бюрократизированной церковной организации и на окраинах империи в тот период имела нехарактерные для религиозной сферы особенности и последствия, некоторые из которых и были изложены выше.

Список использованной литературы:

- 1.Левандовский А. Под «железной пятой» // Свободная мысль. – 2000, № 2, с.90
- 2.Витте С.Ю.О современном положении православной церкви//Православная община. – 1998, №1, с.67
- 3.Камзина А.Д. Миссионерская деятельность русской православной церкви среди старообрядцев в Оренбургской епархии в XVIII-первой половине XIX вв.// История православия на Урале: сборник статей.- Екатеринбург, 2005, с.134
- 4.Чернавский Н. К истории Оренбургской епархии. - Казань, 1906, с.4
- 5.Там же, с.5
- 6.Там же, с.8
- 7.Там же, с.8
- 8.Предписание Управления Оренбургского генерал-губернатора военному губернатору Туркестанской области № 776 от 28 января 1867 г.// ЦГА РУ, Ф.1, Оп.1, Д.1370, Л.1об.
- 9.Там же, Л.2
- 10.Яковлев В.А. Из церковной жизни Туркестана. - Верный, 1902, с.9-10
- 11.Предписание Туркестанского генерал-губернатора военному губернатору Сырдарьинской области по делу об обращении иноверцев в православие № 1365 от 29 мая 1873 г.// ЦГА РУ, Ф.1, Оп.22, Д.514, Л.20
- 12.Там же, Л.20об.
- 13.Скворцов В.М. Миссионерский посох. – СПб., 1912.- Выпуск 1, с.3-5
- 14.Миссионерский съезд в Казани. 13-26 июня 1910 г. – Казань, 1910, с.697
- 15.Кудряшов Г.Е. Православное миссионерство в Среднем Поволжье : история и оценка его деятельности // История христианизации народов Среднего Поволжья: Критические суждения и оценка: Межвузовский сборник научных трудов. – Чебоксары, 1988, с.55
- 16.Отношение епископа Туркестанского и Ташкентского Аркадия Туркестанскому генерал-губернатору Духовскому № 99 от 31 мая 1900 г.// ЦГА РУ, Ф.1, Оп.18, Д.56, Л.1об.
- 17.Письмо генерал-губернатора Духовского военному министру от 15 сентября 1900 года за № 481 // ЦГА РУ, Ф.1, Оп.18, д.56, Л.9об.

- 18.Коптев А. Миссионерская деятельность в Сибири // Сибирские вопросы. – 1912, №№ 7-8, с.58
19.Витте С.Ю. Из воспоминаний // Православная община. – 1998, № 1, с.59

Бұл мақалада автор Қазақстанды үлгіге ала отырып, ХІХ ғасырдың басы мен ХХ ғасырдағы Ресей империясының орыс православтық шіркеуі жөніндегі мәселелерді қарастырады.

УДК 339.543.62:(47+57)СНГ

Шинтимирова Б.Г.

*д.и.н., профессор кафедры «История и СГД»,
Западно-Казахстанская гуманитарная академия*

ТАМОЖЕННЫЙ СОЮЗ: В РАМКАХ СНГ И СЕГОДНЯ (1991-2005 гг.)

В любом государстве, входит оно в Таможенный союз или нет, существуют свои, индивидуальные интересы. И нередко эти интересы прямо противоположны интересам других стран-участниц новой интеграционной инициативы.

Новый этап экономической интеграции постсоветских стран связан с созданием Таможенного союза. Действие дезинтеграционной тенденции в СНГ особенно чувствительно проявилось в размытии в 1992-1994 гг. единой таможенной территории и единого денежного пространства СНГ. Это определялось разным уровнем, спецификой развития стран СНГ, особенностями организации и осуществления или отказа от хозяйственных реформ. В результате в странах СНГ образовались значительные перепады в уровнях цен, способствующие спекуляциям и вывозу важнейших материальных ресурсов. Своеобразным звеном между западными рынками, Россией, Казахстаном и другими республиками ЦА стали прибалтийские государства, через которые бесконтрольно перевозились ценные виды сырья, включая медь, цинк, свинец и другие товары РК. Обстановкой бесконтрольности на границах стран СНГ воспользовались группы организованной преступности. В этих условиях страны СНГ были вынуждены создавать на своих границах таможенные структуры, вводить различные ограничения

во внешней торговле, что обрекло на разрушение единое денежное пространство.

По мнению Президента Н.А. Назарбаева, Таможенный союз возник как реакция на недовольство медленными темпами интеграции в СНГ и вместо созданного в 1994 г. Межгосударственного экономического совета СНГ. В 1995 г. возобладала выдвинутая Казахстаном концепция разноскоростной и разноуровневой интеграции [1]. 6 января 1995 г. с подписания Соглашения о Таможенном союзе между РФ и Беларусью, а также Соглашения о Таможенном союзе между РФ, Беларусью и РК от 20 января 1995 г. начало формироваться их объединение в таможенной сфере. КР присоединилась к соглашениям 29 марта 1996 г. Тогда же Беларусь, Казахстан, Киргизия и Россия подписали Договор об углублении интеграции в экономической и гуманитарной областях. 26 февраля 1999 г. к соглашениям о Таможенном союзе и к Договору присоединилась РТ. В соответствии с Договором об углублении интеграции в экономической и гуманитарной областях были учреждены совместные органы управления интеграцией: Межгосударственный Совет, Интеграционный Комитет, Межпарламентский Комитет. Интеграционный Комитет в декабре 1996 г. был наделён также функциями исполнительного органа Таможенного союза.

Договор стал еще одной попыткой активизации процесса экономической интеграции путем создания единого экономического пространства (ЕЭП) в рамках тех государств СНГ, которые заявили о готовности к более тесному взаимодействию, долговременной базой взаимоотношений и носил рамочный характер, как большинство подобного рода документов в СНГ. Провозглашенные в нем цели в сфере экономики, социального и культурного сотрудничества весьма широки, разноплановы и требуют длительного времени для их реализации. Так, создание ЕЭП (ст. 2 Договора), предусматривающего эффективное функционирование общего рынка товаров, услуг, капиталов и рабочей силы, объективно невозможно без последовательного прохождения нескольких этапов в соответствии с объективными условиями и уровнем развития национальной экономики. Формирование Зоны свободной торговли (ЗСТ) - первый шаг в экономической интеграции. Во взаимодействиях с партнерами на территории этой зоны государства постепенно переходят к торговле без применения импортных пошлин, отказу от мер

нетарифного регулирования без изъятий и ограничений во взаимной торговле.

Второй этап - формирование Таможенного союза, при котором не применяются какие-либо внутренние ограничения во взаимной торговле, страны используют общие таможенный тариф, систему преференций и изъятий из нее, единые меры нетарифного регулирования, одинаковую систему применения прямых и косвенных налогов, переходят к установлению общего таможенного тарифа. Следующий этап - создание единого таможенного пространства, обеспечение свободного перемещения товаров в пределах границ общего рынка, проведение единой таможенной политики, обеспечение свободной конкуренции внутри таможенного пространства.

Принятое в рамках СНГ в 1994 г. Соглашение о создании ЗСТ служит правовой основой для ее создания, развития торгового сотрудничества государств Содружества в условиях рыночного реформирования их хозяйственных систем. Решение многих конкретных вопросов на основе соглашения, его практическая реализация требуют специфических подходов в зависимости от степени взаимной заинтересованности государств и их готовности к экономической интеграции, а главное - от реальной оценки ими экономических возможностей, выгод и предполагаемых потерь. Однако до конца XX в. соглашение, даже в рамках отдельных объединений и союзов стран СНГ, в том числе участников Соглашения о Таможенном союзе оставалось нереализованным. Несмотря на подписание в январе 1998 г. ряда соглашений и решений (об общем таможенном тарифе; об унификации акцизной политики; об основных принципах взаимодействия налоговых служб; о формировании Транспортного союза и др.) сохранялись существенные ограничения в режиме свободной торговли, не был согласован перечень изъятий товаров из него, отсутствовали четкая синхронизация в устранении тарифных и нетарифных барьеров, унификация налогообложения внешнеторговых операций. Таким образом, было преждевременно говорить о создании Таможенного союза государств «пятерки».

На 1999 г. члены союза практически не координировали внешнеэкономическую политику и экспортно-импортные операции в отношении стран третьего мира. Оставалось не унифицированным внешнеторговое, таможенное, валютно-финансовое, налоговое и другие виды законодательств.

Нерешенными были и проблемы согласованного вступления участников Таможенного союза ВТО, в рамках которой осуществляется более 90% мировой торговли и участвуют 147 стран, что предполагает либерализацию международной торговли путем устранения нетарифных ограничений доступа на рынок при последовательном сокращении уровня импортных пошлин. Поэтому для государств с еще неустановившейся рыночной экономикой, низкой конкурентоспособностью собственных товаров и услуг нужны достаточно взвешенные и продуманные шаги. Вступление одной из стран-участниц Таможенного союза в ВТО требует пересмотра многих принципов этого союза и может нанести ущерб другим партнерам. В этой связи предполагалось координировать и согласовывать переговоры отдельных государств-участников Таможенного союза о вступлении в ВТО [2].

Объемы товарооборота между участниками Таможенного союза свидетельствуют о приоритетах внутри его, выявляют естественных партнеров на хозяйственном пространстве союза. Например, в торговле Беларуси с государствами СНГ доля Казахстана и Кыргызстана из года в год снижалась и в 1998 г. составила менее 1%. Товарная структура взаимной торговли характеризовалась преобладанием топлива, сырья и продовольствия, однако удельный вес торговли готовыми изделиями был все же выше, чем в экспорте стран СНГ в развитые государства. Из важных товаров, поставляемых на рынки СНГ, следует отметить нефть (РФ, РК), газ (РФ, Туркмения), уголь (РК), черные металлы (Украина, РФ), зерно (РК, Украина), хлопок (ЦА), вина (Молдова). Готовые изделия преобладают только в экспорте Белоруссии. Например, за 1994 – 1995 гг. доля РК в российском импорте зерна выросла на 18% и составила 70%, в то же время в 1994 г. в РК было 140 совместных предприятий с Турцией и лишь 10 с РФ [3].

Экспортно-импортные операции государств Таможенного союза в 1998 г. в % к общему объему экспорта-импорта, приходящегося на государства Содружества [4]:

Государство	Беларусь	Казахстан	Кыргызстан	Россия
Беларусь: экспорт		0.94	0.17	89.19
импорт		0.65	0.16	83.95
Казахстан: экспорт	1.05		3.01	73.48

импорт	3.05		2.42	83.49
Кыргызстан: экспорт	2.03	37.08		36.30
импорт	2.20	17.09		46.31
Россия: экспорт	33.99	14.09	0.97	
импорт	40.36	17.21	1.16	

Развитие Таможенного союза не должно диктоваться временной конъюнктурой и политическими амбициями руководителей отдельных государств, а определяться социально-экономической ситуацией в странах-участниках. Практика показала, что утвержденные темпы формирования Таможенного союза не учитывали степень готовности экономики его членов к полному открытию таможенных границ во взаимной торговле и к жесткому соблюдению тарифного барьера в отношении внешних конкурентов. В итоге его участники в одностороннем порядке меняли согласованные параметры тарифного регулирования не только по отношению к продукции из третьих стран, но и внутри союза, не могли прийти к согласованным принципам взимания налога на добавленную стоимость [5]. Подписанное в СНГ 25 ноября 1998 г. Соглашение о принципах взимания косвенных налогов при экспорте и импорте товаров (работ и услуг) создало правовое поле для решения этих вопросов.

Вместе с тем Соглашение не подписали Казахстан и Россия. В январе 1999 г. РК фактически вышла из Таможенного Союза, приняв меры по ограничению экспорта продовольственных товаров РФ. Это привело к резкому спаду экономического сотрудничества. Между тем, переход к принципу страны назначения при взимании налога на добавленную стоимость позволил бы создать одинаковые и равноправные условия торговли стран-участниц Таможенного союза с государствами третьего мира, а также применять более рациональную, закреплённую европейским опытом, систему налогообложения внешнеторговых операций. Принцип страны назначения при взимании налога на добавленную стоимость означает налогообложение импорта и полное освобождение от налогов экспорта. Таким образом, внутри каждой страны были бы созданы равные условия конкурентоспособности для импортных и отечественных товаров и в то же время обеспечивались бы реальные предпосылки для расширения ее экспорта.

В феврале 2005г. в Алматы прошла конференция руководителей таможенных администраций 42 стран Европейского региона Всемирной таможенной организации. Они дали высокую оценку динамичному развитию таможенной службы РК в модернизации и развитии информационных технологий. Например, руководитель таможенной службы РФ, первый заместитель генерального секретаря ВТО и председатель ее европейского отделения А. Жерехов отметил, что по программе TC-Scan и внедрению электронной таможни российская служба обязательно использует компоненты из казахстанской системы. Проведение конференции дало таможенной службе РК дополнительные возможности по отстаиванию своих национальных интересов в Европе, позволит включиться в единое с европейцами таможенное информационное пространство [6].

Итак, новейший исторический опыт конца XX в. показал, что подписание многочисленных интеграционных соглашений по созданию экономического союза, ЗСТ, таможенных и платежных союзов, общего транспортного, информационного, образовательного пространства вовсе не означает, что они будут в ближайшее время реализованы. В частности, конструктивному сотрудничеству членов Таможенного союза мешали расхождения в законодательствах, несогласованность национальных проектов приватизации взаимосвязанных производств, условий перекрестного акционирования, ограничения по участию нерезидентов в центральных компаниях ТФПГ, непроработанность порядка ведения консолидированного учета, отчетности и бухгалтерского баланса ТФПГ, дефицит инвестиционных ресурсов и квалифицированных кадров, сложная процедура таможенных и пограничных формальностей, отсутствие механизмов создания рискоинвестиционных фондов и пр. В данном контексте особое значение имеет стратегия и тактика РК в экономическом взаимодействии со странами союза и другими международными структурами.

С октября 2000 г. Таможенный союз был преобразован в ЕврАзЭС.

Нынешний год, по мнению аналитиков Евразийского банка развития, может стать периодом качественного углубления региональной экономической интеграции на постсоветском пространстве. Это связано со вступлением в силу Таможенного

союза , началом работы Антикризисного фонда ЕврАзЭС, а также с планами по созданию единого экономического пространства.

Но, на сегодняшний день, если отбросить в сторону политическую составляющую вопроса, никто из экспертов так и не дал объективной оценки процесса объединения. В умах казахстанцев Таможенный союз стал неким предметом торга и проявлением чьих-то политических и экономических амбиций.

Итак, что принесет с собой этот громкий интеграционный проект рядовым казахстанцам?

- Если говорить о выгодах, то, по расчетам Института народно-хозяйственного прогнозирования Российской академии наук, эффект от создания ТС более чем в 400 млрд. в долларовом исчислении для России, и по 16-18 млрд. для Беларуси и Казахстана. Общий объем ВВП трех стран превышает 2 трлн. долларов, его прирост к 2015 году прогнозируется в пределах 15-18 процентов;

- для казахстанцев товары народного потребления и продукты питания, производимые в России и Белоруссии подешевеют. Но нет никакой гарантии, что исключительно все производимые в Белоруссии и России товары обязательно подешевеют. Все это будет зависеть опять же от конкретной ситуации на рынке, а вот товары из других стран, объем которых неизмеримо больше, будут выровнены по тарифной сетке России, а значит, существенно подорожают;

- продукты питания казахстанским предпринимателям теперь станет выгоднее сбывать в Россию, соответственно, будут ощущаться дефицит их на внутреннем рынке, что приведет к повышению цен. Но казахстанское правительство на пять лет вперед оставило пошлины нулевыми по четыремстам позициям, поэтому повышение цен если и произойдет, но постепенно, почти безболезненно для простых граждан страны;

- для многих товаров (например, на нефтепродукты, медицинские препараты) будет существовать индивидуальный подход и рынок, который от ТС зависеть не будет;

- Таможенный союз расширяет отечественный рынок многократно, но успех отечественных бизнесменов зависит от того, насколько конкурентоспособным будет их товар. Перед ними встанут новые вызовы вроде необходимости повышения качества продукции, но и возможности появляются совершенно другого порядка;

- Другие общие выводы таковы: в сферах энергетики, сельского хозяйства и образования уровень интеграции в Центральной Азии выше, чем на постсоветском пространстве в целом. В торговле и миграции наиболее интенсивные взаимосвязи отмечены между странами-соседями.

Таможенный союз – это только первый и очень важный шаг, который будет дополняться созданием единого экономического пространства. Что подразумевает свободное передвижение товаров, капиталов, рабочей силы, унификацию законодательства и правил по ведению бизнеса. Свободный рынок - штука жесткая, сильных он усиливает, слабых ослабляет, богатые становятся богаче, бедные – беднее. А потому таможенная защита менее сильных, по тем или иным причинам, производств или целых экономик от зарубежных конкурентов и допустима, и необходима.

Список использованной литературы:

1 Президент Нурсултан Назарбаев. Стратегия вечной дружбы. Казахстан – Россия. М., 2000. С. 368.

2 См. Протокол о международных торговых переговорах государств-участников Соглашений о Таможенном союзе при вступлении во Всемирную торговую организацию // Бюллетень развития интеграции. Интеграционный Комитет. 1997. № 2(3). С. 6-7.

3 Экономические новости России и Содружества. М., 1996. № 16. Август 1996 г. С. 4; Россия и новые страны Центральной Азии: экономические взаимоотношения (обзор) // Россия и ее соседи. Проблемы интеграции и федерализма в странах СНГ. М., 1998. С. 124.

4 Рассчитано по данным Межгосударственного статистического комитета СНГ. М., 2000.

5 См.: Аналитическая записка «К вопросу исчисления и взимания НДС на производимые и импортируемые товары в государствах-участниках Таможенного союза» // Бюллетень развития интеграции. Интеграционный Комитет. 1997. № 2(3). С. 47-53.

6 Учимся на чужих ошибках // Континент. № 3 (130). 2005. 9-22 февраля.

Кедендік одақтың құрылуы кеңестік кезеңнен кейінгі елдердің экономикалық интеграциясының жаңа сатысымен байланысты. Мақалада Кедендік одақтың ТМД елдері кезіндегісі және бүгінгі уақыттағысы (1991-2005жж.) жайлы ой қозғалады.

УДК 37.01(574.1)"19"-09

Шинтимирова Б.Г.,
д.и.н., профессор ЗКГУ им. М.Утемисова
Адельбаева Н.А.,
к.п.н., доцент ЗКГУ им. М.Утемисова

ТИПОЛОГИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ И ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ СИСТЕМЫ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА XIX В.

В современной историографии существуют различные подходы к изучению исторических документов. Бесспорно, для исторического исследования необходимо стройное, последовательное рассмотрение исторических источников, показ конкретных фактов и интерпретация аргументов. «Задача историка, - писал Л.Февр, - заставить немые вещи рассказать о человеке, обществе, воссоздать при помощи ряда специальных дисциплин сведения, восполняющие проблемы в письменных документах. Историк должен уметь использовать все: слова, знаки, пейзаж и черепицу, формы полеводства и сорняки, экспертизу камня геологом и анализ металла сабли химиком» [1].

Устоявшееся отношение специалистов на узкий круг исторических источников, недостаточные исследовательские контакты со смежными науками в области исследования народного образования, препятствовали иногда более объективной оценке ситуации, событию, расширению документально-информационной основы исследований. Поэтому следует отметить, что когда источниковедческий аспект часто выпадал из поля зрения исследователей, которые занимались проблемой народного образования в различные исторические эпохи, хотя сами работы были написаны на основе статистических данных и делопроизводственной документации, законодательных документов, то в этих работах не были сделаны более менее обобщенных систематизаций и классификаций источников. Основное внимание исследователями уделялось статистическим данным, касающимся, главным образом, количества учебных заведений, численности учащихся, перечень изучаемых дисциплин.

Специальная постановка источниковедческо-методических вопросов истории образования по необходимости является,

опосредованным решением проблемы классификации как «способа научного описания источников». Устоявшаяся ориентация специалистов на узкий круг исторических источников, недостаточные исследовательские контакты в междисциплинарном поле, препятствовали расширению документально-информационной основы исследований.

Поэтому приходится констатировать, что источниковедческий аспект часто выпадал из поля зрения исследователей, занимавшихся проблемой народного образования в дореволюционном Казахстане, хотя сами работы были написаны на основе данных статистики и делопроизводственной документации, а также законодательных документов, но в них не было сделано попытки ни обобщить перечень источников, ни классифицировать источники по своей проблематике. В основном в исторических работах основное внимание уделяется архивным статистическим данным, касающимся, главным образом, количества учебных заведений и численности учащихся, а использование законодательно-нормативных документов, как правило, ограничивалось цитированием учебных программ. В свою очередь работы педагогов ограничены обзором этих же программ без исторической интерпретации.

В нашем исследовании мы впервые представляем классификацию исторических источников, на междисциплинарном уровне в основе которых лежат достижения исторической, социологической и педагогической наук.

Представленная нами классификация составлена на основе существующих исторических источников и научных исследований в этой области С.В.Воронкова, И.Д.Ковальченко, Д.И.Раскин, Г.Р.Наумова и др. которые могут являться базой для научного исследования многих наук. Так, в работе И.Д.Ковальченко классификация источников подразделены на основе методов и форм, что позволяет их объединить в четыре группы: вещественные, письменные, изобразительные и фонетические [2]. На наш взгляд, данная классификация имеет определенную условность, что возможна только при первичной фиксации информации.

Наиболее конкретное исследовательское значение имеет видовая классификация, на наш взгляд она в большей степени выявляет прагматический аспект информации. Видовая классификация имеет особое значение при исследовании

письменных источников. Так, письменные источники делятся по родам: документальные и повествовательные, опубликованные и неопубликованные (архивные).

Так, в работе Д.И.Раскина можно встретить предложенную им классификацию письменных документальных источников по следующим видам: 1) актовые, 2) делопроизводственные, 3) статистические, 4) картографические [3]. На наш взгляд эти виды можно подразделить на подвиды, основываясь на специальном сборе материалов. Так, среди актовых источников выделяются:

- 1) законодательные акты - документы, исходящие от верховной власти, фиксирующие ту или иную законодательную норму;
- 2) судебные акты - документы различных судов;
- 3) имущественные акты - документы, раскрывающие материальную изученность учебных заведений (покупка или уступка зданий, участков, завещания в пользу учебных заведений капиталов);
- 4) акты гражданского состояния - метрики, свидетельства о браке, патенты на чин, грамоты на султанов, указы об отставке;
- 5) акты, удостоверяющие образовательный ценз - дипломы, аттестаты и другие свидетельства об окончании учебных заведений, присвоении ученых степеней, получение прав на различные льготы и преимущества образования.

Следующая крупная группа источников - делопроизводственные, которая имеет сложную иерархическую структуру:

1. Документация государственных учреждений:
 - документация высших и центральных органов власти;
 - документация чрезвычайных, временных учреждений (сенаторские ревизии, межведомственные особые совещания, комитеты, комиссии);
 - документация местных органов.
2. Документация частных хозяйств, предприятий, банков, объединений
 - делопроизводственная документация предприятий, банков, объединений.

Нужно отметить, что Джангир хан уделял большое внимание материалам позволяющим показать состояние своего ханства, о чем свидетельствуют достаточный обширный архивные документы по

Букеевской орде, это статистические данные по всем направлениям жизнедеятельности казахского народа, личная переписка хана. Среди статистических документов можно выделить следующие подвиды: повествовательные источники: 1) личные: а) письма; б) дневники; в) мемуары. Так, в нашем исследовании мы опираемся на письма, которые велись между Джангир ханом с различными органами управления: (От 11 февраля, 1801 г., Письмо председателя Ханского совета Младшего жуза султана Букея Нуралиханова командирующей Кавказской линией и инспектору Кавказской пехоты генерал-лейтенанту К.Ф.Кноррингу с просьбой о принятии в российское подданство и предоставлении постоянных кочевий в междуречье Урала и Волги; № 1183 от 30 апреля, 1833 г. Письмо хана Джангира председателю Оренбургской пограничной комиссии Г.Ф.Генсу об отправке детей султанов и старшин Внутренней орды на учебу в Неплюевское военное училище) [3].

2) Художественно-публицистические: а) очерки; б) романы, рассказы, повести, лирика, драма; в) периодическая печать (государственная, общественная, частная): - журналы (общие и отраслевые); - газеты.

3) Исторические: а) исторические повести; б) хронографы; в) летописи.

4) Научные: а) исторические труды; б) педагогические труды; в) философско-социологические труды; географические описания и т.д.

5) Картографические источники: а) карты; б) схемы размещения учебных заведений; в) картограммы распространения образования в различных регионах.

В группе исторических источников выделяются собственно педагогические источники, которые могут быть использованы и в исторической науке. К ним относят:

- 1) учебники, руководства, учебные пособия;
- 2) учебные планы, программы, расписания, планы уроков;
- 3) протоколы педсоветов, классные журналы, отчеты, записи преподавателей, связанные с учебным процессом;
- 4) учебные тетради, конспекты, сочинения и др.

Среди актовых источников по нашей теме необходимо выделить законодательные акты - указы, законы, распоряжения, постановления Министерства Народного Просвещения в области образования. Эти источники, как правило, являются опубликованными. Большую возможность для исследователей

представляют тематические сборники законов, касающихся системы образования. (1801 г., марта 11. Указ императора Павла I командующему Кавказской линией К.Ф.Кноррингу о принятии султана Букея с подвластными казахами в российское подданство и отводе земель между Уралом и Волгой для кочевий; 1842 г. октября 29. Предписание оренбургского военного губернатора генерал-лейтенанта В.А.Обручева председателю Оренбургской пограничной комиссии Г.Ф.Генсу о ходатайстве хана Джангира об утверждении муллы Садриддина Аминова преподавателем училища в Ханской ставке. № 1061; 1844 г. февраля 28. Донесение ординарного профессора Казанского университета А.К.Казембека попечителю Казанского учебного округа М.Н.Мусину-Пушкину о просьбе хана Джангира об издании восточной рукописи по мусульманскому законоведению) [4].

Следующим историческим источником являются имущественные акты - купчие, закладные, завещания, раскрывающие материальную обеспеченность учебных заведений (покупка или уступка зданий, участков земли, завещания в пользу учебных заведений капиталов) в архивных источниках представлены в небольшом количестве.

Важным для исследования в области народного образования считаются акты гражданского состояния, которые проливают свет о состоянии личных дел учителей и учеников. Акты, удостоверяющие образовательный статус преподавателей, также позволяют определить состояние процесса обучения.

Делопроизводственная документация является самой многочисленной и разнообразной и делится на документацию государственных учреждений (министерства, учебного округа, губернских, уездных, городских органов управления), частных хозяйств и общественных организаций. В этом направлении по теме нашего исследования, в области развития системы образования в западном Казахстане в XIX в. обширный архивный материал находится в Государственном Областном архиве г. Оренбурга (ГООА).

К делопроизводственной нормативно-распорядительной документации относятся Уставы гимназий, Положения и Правила о начальных училищах, так нами в исследовании было обращено внимание на следующие нормативные документы: Уставы гимназий 1803, 1828, 1864, 1871 г.г. и Дополнения к ним; Устав реальных училищ 1872 г.; Уставы приходских училищ 1828 и 1874

г.г.; Устав духовных училищ 1867 г.; Положение о народных училищах 1804 г.; Положение о городских училищах 1872 г.; Правила о школах грамоты 1891 г. Устав о Сибирских киргизах, Устав о Сибирских инородцах [5].

Протокольная документация по нашей теме представлена журналами Оренбургского учебного округа и выдержками из протокола дирекцией училищ, протоколами заседаний Попечительских советов учебных заведений.

Одной из многочисленных подгрупп является делопроизводственная инициативно-исполнительная документация, которые представляют собой группу отчетов-обзоров. В частности в работе мы представляем краткий отчет о состоянии Уральского войскового реального училища, который был издан в нескольких книгах. Этот отчет дает сведения об истории и состоянии школьного дела в западном регионе, а также ежегодные обзоры учебного округа. Ежегодные обзоры губернии по освещаемому кругу вопросов уступают отчету-обзору, но ввиду своей регулярного появления дают возможность проследить за развитием системы образования в целом Казахстане и в частности в западном регионе.

Годовые отчеты представлены отчетами учебных заведений, Дирекции народных училищ Оренбургского учебного округа, годовыми отчетами губернских, уездных и городских органов управления, а также отчетами общественных организаций. (1845 г. ноября 13. Джангирское училище; 1834 г. августа 14. Ведомость о количестве населения и скота во Внутренней орде; 1845 г. октября 18. Записка советника Оренбургской пограничной комиссии И.М.Бикмаева «О образовании юношества между киргизами Внутренней Букеевской орды») [6].

Отчеты написаны в специальных журналах, изданных типографским способом и предназначенных для отчетов городских училищ Оренбургского учебного округа. Основные вопросы, которые отражены в отчетах, были: средства училища, его доходы и расходы, общее число учащихся, число учащихся - по сословиям и вероисповеданию, успеваемость учащихся, данные о переведенных в старшие классы или окончивших курс, об оставленных на второй год, число выбывших, число учителей, их образование. В каждом отчете указывается число учащихся, обучающихся на казахском и русском языках, а также плата за обучение. Необходимо также

отметить, что внутри каждого общего отчета содержались специальные отчеты о проведенной за год внешкольной работе.

Особое место в нашем исследовании уделяется такому источнику, как переписка - большой блок делопроизводственной документации. Служебная переписка вышестоящих учреждений с подчиненными достаточно разнообразна. Это приказы, предписания, распоряжения, циркуляры, запросы - направлявшиеся из Министерства Народного Просвещения, Попечительского совета. Канцелярии по учреждениям империи, Дирекции народных училищ Оренбургского учебного округа. (1830 г., марта 12 Предложение начальника штаба Отдельного Оренбургского корпуса генерал-майора П.А.Чуйкевича хану Джангиру о направлении молодых казахов для обучения оспопрививанию. № 417; 1833 г. сентября 3. Отношение управляющего Уральским казачьим войском полковника В.О.Покатилова хану Джангиру о запрещении строительства мечети и училища на казачьих землях. № 85 Крепость Калмыковская).

Значительное место в исследовании занимают поток документации, направлявшейся по иерархии вверх. Это рапорты, донесения, представления, прошения, жалобы, ходатайства, которые поступали от разного рода государственных учреждений (распорядительных и исполнительных губернских, уездных, городских органов управления, органов управления образовательными учреждениями и непосредственно от самих учебных заведений).

Таким образом, достаточно высокая устойчивость формы и внутренней структуры основных групп делопроизводственных материалов об учебных заведениях дает в целом равномерный и качественный информативный обзор, позволяет существенно исследовать вопрос о постановке и развитии образования в целом в Казахстане и в частности западном регионе. Базируясь на таких основополагающих параметрах, как количество учебных заведений, численность в них учащихся, система финансирования и содержания учебных заведений, объем и система преподавания учебного материала, преподававшегося в училищах можно определить уровень развития системы образования.

Следующий вид делопроизводственной документации - списки. Примерами таких документов являются списки учащихся по классам, списки учеников, освобожденных от платы за обучение, списки учеников для получения денежных и вещевых пособий.

Таким образом, в нашем исследовании мы опирались на всевозможные источники, которые позволили нам раскрыть проблему развития системы образования в Казахстане с XIX и до начало XX вв. (архивные материалы, постановления, циркуляры, инструкции, положения о школах, воспоминания и письма ученых, теоретико-методологические работы современников, статистические данные и прочие).

Список использованной литературы:

1. Философия и методология истории. – М.: «Прогресс», 1977. 334 с.
2. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М.: «Наука», 1975. 282 с.
3. ЦГА РК ф. 4. оп. 1. д. 310. л. 15.
4. НАРТ. Ф. 9. оп. 1. д. 5592. л. 2-3
5. Фальборк Г.А., Чарнолуский В.И. Народные училища по Положению 25 мая 1874 г.. Систем. свод законов, распоряжений, правил, инструкций. СПб, 1903., Сборник документов и статей по вопросу народного образования. СПб, 1889 г., Журнал Министерства Внутренних дел, ч. XI, 1852.
6. ЦГА РК ф. и-4. оп. 1. д. 5442. 3-5.

Мақалада Батыс Қазақстан халықтық білімінің оқып-үйрену мәселелерін, оларды классификациялау ерекшеліктері қарастырылады.

The author of the article reveals the problems of methodology of historical research, in particular regarded the classification of historical sources in the study of problems of public education.

УДК 373(574.1) «18»37.01

Адельбаева Н.А.

к.п.н., доцент ЗКГУ им. М.Утемисова

**ИЗ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ШКОЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ В XIX ВВ**

Ушедший в историю прошедших столетий, школы Джангир хана явились событием перемен в сознании казахского народа. Первая светская школа в западном регионе появилась во Внутренней Орде (Букеевское ханство) в 1841 г. Внутренняя орда (Букеевское ханство) образовалась в начале XIX века между реками Урал и Волга. На территории ханства в основном проживали казахи, которые относились к Младшему жузу. 17 июля

1808 г. царским указом было установлено двойное подчинение Букеевской орды, которое в какой-то мере усложняло внутреннее устройство ханства. Подчиняясь Астраханскому военному губернатору и Оренбургской пограничной комиссии (специальному органу по Управлению казахами Младшего жуза), Букеевское ханство испытывало колониальное давление со стороны царского правительства.

Но, тем не менее, географическое и обособленное положение Внутренней орды, в отличие от других регионов Казахстана, а также тесное общение местного населения с русскими, накладывало отпечаток на развитие экономики и культуры ханства. Такое положение не могло не сказаться и на развитии светской системы народного образования.

Определенного подъема в своем развитии Букеевское ханство добилось в период правления Джангира хана, годы правления которого приходилось на 1824-1845 гг. Благодаря деятельности хана Джангира многие дети казахов получили начальное, среднее и высшее образование в Оренбурге, Казани, Санкт-Петербурге.

Культурные связи между Букеевским ханством и Россией повлияло на просвещение данного региона. Тесные связи с Россией, связанные с управлением ханства, усилением внешних связей ханства с метрополией в экономических и политических вопросах повлекло за собой подготовку грамотных людей, умеющих вести делопроизводство, вести переговоры.

Букеевская орда стала как бы центром распространения просвещения – сюда правителем Дангир-ханом приглашались муллы из Казани и Оренбурга, в свою очередь детей местной знати направляли на обучение в духовные школы медресе – в Казань, Уфу, Оренбург и Астрахань. Приезжим муллам поручалось содержание мечетей в орде. Джангир хан очень ревностно относился к деятельности местных школ и мулл: собирались средства на строительство мечетей, при которых открывались мектебы, создавалась комиссия, экзаменующая направляемых на места мулл. Прозорливость хана было в том, что он со временем намеревался заменить всех татарских, бухарских мулл при местных мечетях подготовленными муллами казахами.

Анализ архивных источников показывает, что в середине XIX в. в Букеевской орде было немало первоначальных школ во главе с муллами, в которых преподавался наравне с Кораном и русский язык. Прогрессивность отношения к образованию было настолько,

что почти у каждого богатого и влиятельного в орде человека открывались домашние школы, в них обучались от 10 до 70 человек. Стараясь перейти к новой системе, организаторы старались приглашать русских учителей. В своей работе И.Ф.Бларамберг отмечал, что в Букеевском ханстве «грамотность и изучение русского языка начинают распространяться ежегодно с большим успехом».

Однако, эти школы организованные знатью и распространенные по родовым отделениям и урочищам давали всего лишь первоначальное знание и самое первичное представление о русской грамоте. Молодые люди, проучившись в таких школах 5-7 лет, практически не были пригодны для системы местной администрации и продолжения учебы в школах российских губерний, тем более в специальных училищах.

Это послужило предпосылкой для открытия дальновидным, ханом Джангиром центральной школы в Ханской ставке. В 1841 году в Ханской Ставке Джангир ханом была организована первая казахская школа, в течение нескольких лет школа содержалась за счет хана, а затем после его смерти, с 1848 года, перешла на содержание правительства. Школа была рассчитана на 20 пансионеров, но в результате ряда причин (материальное положение, отдаленность от места проживания и др.) постоянно в ней был недобор учащихся. Так, в различные годы в школе обучалось всего лишь до 10 детей. Школа должна была готовить казахских детей к поступлению в Оренбургский кадетский корпус и другие учебные заведения. Впоследствии она была реорганизована в двухклассное училище.

Две цели которые ставил Джангир-хан были практически осуществлены, во-первых школа должна была готовить юношей к поступлению в российские специальные учебные заведения, в том числе на подготовительные курсы университетов и кадетское военное училище, во-вторых, выпускники школ должны были нести канцелярскую службу в местной и ханской администрации.

Строительство новой школы в Ханской ставке, а затем пополнение ее учениками проходило очень тяжело. Обострялось это тем, что во-первых, здание школы строилось на средства, поступающие от сборов с населения, во-вторых знать отказывалась отдавать своих детей в эту школу. И открытая в 1841 г. школа набрала всего лишь 12 учеников на 30-40 мест вакансий. И только через два года школа смогла заполнить эти места. Большие усилия

приложил сам Джангир-хан, для того чтобы знать отпустила своих детей в новую школу, личные письма родственникам, султанам и родоправителям позволило улучшить ситуацию. В одной из своих писем, адресованном родоправителю и родственнику Чуке Нуралиеву от 10 апреля 1841 года Джангир писал: «Я уверен, что вы употребите надлежащие старания и вразумления родных и друзей ваших и всех, кого следует, что если и ныне науки приносят столь великую пользу, то внукам нашим и хорошо жить без них нельзя будет, что впредь безграмотных и по-русски не знающих вовсе не будут определять в родоначальники и другие должности, что нам весьма полезно и выгодно иметь лекарей из киргизов, что всякое старание, всякая издержка денежная принесут во сто раз более плода, если они будут употреблены на обучение юношества, нежели на всякое другое доброе и даже милостивое дело, что лучше употребить денег нельзя, как на то, чтобы приобрести знания закона божьего и правды его и через развитие в науках благородной честно служить Великому Государю Русскому и Народу». Все действия которые использовал Джангир-хан дали положительный результат, и в середине 50-х годов в Центральной школе обучалось 30 человек и это было не предел, желающих учиться в школах с каждым годом увеличивалось. В начале школу содержали за счет ханских доходов, а с отменой ханской власти в орде школа содержалась за счет сборов с населения.

Обучение в школе было наиболее организованной и системной. Занятия начинались в начале октября и продолжались до мая. Организовывались экзамены учащимся с целью демонстрации полученных знаний, где присутствовали отцы и родственники. Обычно на смотре участвовал и сам хан. Это было необычное событие, в Ханской ставке собиралась знать, устраивались приемы, увеселительные мероприятия. В школе преподавали арабский, татарский и русский языки, начальные правила арифметики и грамматики, географию, историю и совсем необычный предмет – правила оспопрививания.

Наиболее организованная была двухклассная Ханское-Ставочное училище, которое заменяло собой учительскую школу, где в основном готовили педагогические кадры для всех низших казахских учебных заведений. Уровень подготовки педагогических кадров в этом училище безусловно не соответствовало всем требованиям, специалисты выходили малограмотными, они не только плохо владели русским языком, но и были слабы в области

других дисциплин: арифметики, естественных наук. Тому свидетельством являются архивные материалы инспектора Внутренней Киргизской Орды, которые подтверждают факт слабой подготовки выпускников Ставочного училища.

Следующий тип учебного заведения, которые открывались повсеместно были участковые одноклассные школы, которые отличались своими особенностями. Они находились в бюджете государственного казначейства, как и двухклассные училища, являлись центральными школами, имели свои землянки – интернаты. Выпускники, имели право продолжить обучение, и в основном поступали во второй класс Ставочного училища, которое не имело первого класса. Участковые училища в системе народного образования занимали особое место, но тем не менее правительство не уделяло должного внимания для организации этой школы в результате чего многие из них страшно бедствовали. Училища 1903 гг. действовали на основе нормативных документов, и государственных средствах определенные еще в начале реформ 1867-1868 гг. В связи с этим условия жизни в интернатах не обеспечивали возможности полноценного получения образования. Казахским детям на ежедневное питание отпускалось 10 коп., за целый год учитель с семьей получал всего лишь 120 рублей. По свидетельству третьего инспектора Астраханской губернии А. А. Воскресенского, ученики проживающие в интернате жили впроголодь, а вокруг них царили грязь и холод [1]. Увеличение ассигнований стал одним из главных вопросов чиновников местного уровня. Так, 16-го мая 1903 года инспектором было сделано заявление директору народных училищ добиться увеличения ассигнований или снизить число воспитанников в интернате с 20-ти до 10-ти учащихся. Таким образом за почти 40 лет своего существования первые школы не подвергались преобразованию, ни в хозяйственной части, ни в совершенствовании процесса обучения. Только лишь изменилось срок обучения с 2 лет было преобразовано в 4 года. На раннем этапе участковые школы принимали совершенно не обученных детей, теперь к ним приходили выпускники старшинских школ, которые неохотно шли в участковые. Разумеется этот вопрос волновал и учителей, так учительница Калмыцкой участковой русско-казахской школы в ноябре 1903 г. пишет инспектору Воскресенскому, что «из старшинских школ не одного желающего поступить ученика не было» и что она поэтому организовала прием

детей в подготовительное отделение [2]. Такие письма в органы народного образования поступали постоянно. В своем извещении учитель султан Ажгиреев из Камыш-Самарской участковой школы от 20-го ноября сетует, что кроме Миндалиева никто из старшинских... не явился для поступления в школу [3]. В Таловскую школу в тот год поступило 2 человека, а в Нарынскую 6.

Старшинские школы, были одной из разновидностью аульных школ. По уровню организации они были чуть выше последних. Старшинские школы содержались на средства местных казахских обществ. Основное количество детей обучались именно в этой школе. В период с 1896 по 1903 гг. число их оставалась неизменной около 14-ти. И только в 1904 г. количество их выросло до 19-ти. Будучи кочевыми, большинство из них не имело даже своих землянок, а занималось в наемных помещениях. Заботясь об увеличении грамотности среди казахского населения летом 1903 г. председатель Временного Совета по управлению Внутренней Киргизской Орды предложил к существующим 14-ти старшинским школам добавить еще 14 и довести контингент учащихся в каждой до 50-ти. Понимая, что первым долгом следовало бы улучшить положение тех школ, которые не имели своих собственных зданий, инспектор Воскресенский возражал против открытия новых. По его мнению, учреждение школы без собственных помещений было бесполезным делом и потому предложил строить по два дома в год с таким расчетом, чтобы «годов через семь или даже пять, можно было бы обеспечить существующие старшинские школы собственными зданиями» [4]. Мнение инспектора было одобрено, но к сожалению этот более чем скромный план не был выполнен. Не имея постоянного и удобного места пребывания, школы переезжали из одного урочища в другое, и инспектор порою не знал, где они находятся. Были и такие случаи, когда приехавший по назначению учитель не мог организовать обучение из-за отсутствия желающих учиться.

Другой источник «Астраханский вестник», свидетельствует, что в Букеевской орде на 1 января 1899 года было 60 мектебов и медресе, в которых обучалось 1679 учащихся, в том числе мальчиков - 1436 и девочек - 243. Есть сведения о том, что девочек «обучали» жены мулл (их было 27). Сокращение числа мусульманских мектебов и медресе, а также учащихся в них к концу XIX в., произошло главным образом в результате

увеличения русско-казахских школ Министерства Народного Просвещения. Открытие старшинских школ в различных частях Внутренней орды так же способствовало увеличению числа обучающихся и повышению уровня грамотности среди простого населения.

Открытие в 1883 г. в Ханской Ставке одноклассного женского училища стало важным событием, которое позволило по-новому взглянуть на женское образование в регионе. Ряд школ были открыты к концу XIX в.: 1893 г. в селе Большое Ганюшкино начала работать второе двухклассное училище, в 1894 г. была открыта в Ханской Ставке частная школа Хусни Нуралихановой, в 1895 г. в Баскунчаке открылось русско-казахское училище, а в 1895-1896 гг. в различных частях Букеевской Орды – 14 старшинских школ.

Таким образом, к концу XIX в. в Букеевской орде были открыты 24 русско-казахских школ, в том числе двухклассных училищ – 2, одноклассных сельских училищ – 6, старшинских – 14, частных – 2, при медресе и мектебах существовали 2 русских класса. Всего в них обучалось 708 учащихся. Из них: казахов 629, русских – 64, татар – 15, девочек 35 [5].

Сегодня, школа Джангир хана, как и 168 лет назад представляет собой культурную ценность западного Казахстана, вобравшего в себя историю народа. До сих пор в стенах школы проводится обучение и воспитание молодого поколения. Прикасаясь с историей, молодые люди хочется верить, становятся духовно и культурно богаче, умея ценить достояние своего края. Большим событием для Букеевской орды (ранее Урдинский район) было открытие музея Джангир хана, посвященного к 200 летию образования Букеевского ханства.

Список использованной литературы:

1. ЦГА ф. 59, оп. 1, св. 4, д. 149, л. 15.
2. ЦГА ф. 59, оп. 1, д. 149, л. 28
3. Там же д. 155, л. 3
4. ЦГА ф. 59, оп. 1, св. 4, д. 149, л. 16
5. У.Куспанов, Т.Махимов Школы Жангира – начало познания. Орал, 2000 г. 114 с.

Бұл еңбекте автор Жәңгір ханның қазақ балаларының сауатын ашу үшін мектеп ашып, оларды оқуға тартқаны, XIX ғасырдың Батыс Қазақстандағы мектептік білім тарихының келелі мәселелерін сөз етеді.

ӘОЖ 94(574)

Жолдасов С.

*т.ғ.д., А.Яссауи атындағы халықаралық
қазақ-түрік университетінің профессоры*

ЕДІЛ ҚАЛМАҚТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖОҢҒАРИЯҒА ҚОНЫС АУДАРУЫНЫҢ СӘТСІЗДІГІ

XVII және XVIII ғасырдың бірінші жартысында қазақ халқы өзінің басынан небір дүрбелең кезеңді кешірді. Расында да, қаншама жылдарға созылған қазақ-жоңғар соғыстары бейбітшілікті сүйетін ел басына небір орны толмас зардаптарын әкелген. Сол жылдары шығыстан жоңғарлар немесе "құба қалмақтар" мен батыстан, кезінде сол жаққа көшіп барған олардың тарихта "еділ қалмақтары" деп аталып кеткен бауырлары бір тыным берген емес.

Бұл күні жоңғарлар халық ретінде жер бетінен жойылса, батыстағыларының бір бөлігі ғана аман қалып, "қалмақ" деген атын сақтап қалды. Егер, олар шығысқа қарай қайта көшпегенде, "Шаңды жорық" жорық болмағанда олар қазақ халқына өздерінің шапқыншылық жасауын одан әрі жалғастыра берер ме еді, кім білсін. "Шаңды жорық" қазақ жасақтарының соңғы соққылар беруімен айқындалады.

"Шаңды жорық" жөнінде қазақ халқының тарихында қаншама аңыздар айтылады. Ол жөнінде жырлар айтылған. Тіпті, Абылайдың осы оқиғаға арнап шығарған "Шаңды жорық" күйінің өзі, бұл оқиғаның халқымыздың тарихында өзіндік рөл атқаратынын көрсетіп отырғаны белгілі.

Өткен тарихымызға тағы бір көз салатын болсақ, жоңғарлардың қазақ жеріне деген жорықтары XVII ғасырдың басынан бірте-бірте күшейе бастағаны белгілі. 1635 жылы Жоңғария хандығы құрылды. Бұдан бір жыл бұрын бұл хандықтың қонтайшысы болып Хара-Хұла батырдың баласы Баатур, қонтайшы сайланған. Бірақ, XVII ғасырдың басында-ақ, яғни Жоңғария хандығы құрылғанға дейін Ойрат тайпаларының билеушілері арасында өзара келіспеушіліктер болып жатты. Торғауыттың Хо-Орлок сияқты көсемі торғауыт және дүрбіт, хошут тайпаларының біразына билік жүргізетін. Сібірде орыс бекіністері, шығыста - халқа моңғолдары, оңтүстікте қазақтар қыспаққа алғаннан кейін, 1618 жылы ол қарамағындағы жоңғарлармен батысқа жылжыды. 50 мың үйден тұратын көш

алғашқыда Хара-Хұлаға білдірмей, Сібір жаққа жайлап қоныс аударды. Ақыры қонысын тастап, батысқа қоныс аударуды ойластыра бастады. Есіл мен Тобыл өзендеріне, одан кейін Ресейдің қол астындағы Тобыл, Түмен қалаларының төңірегіне барды.

Жоңғарлар бұл жерлерде жергілікті халықпен, орыс әскерлерімен қақтығыстарға барды. Сөйтіп, Сібірде орныға алмай, жаңа қоныс іздеді. Бірақ мұны елден жасырды. Ақыры ол батысқа қарай жылжыды. Башқұрттар жерінің оңтүстігіне жетті. Жайық, Сақмар, Елек, Ор, Қиыл, Тоғызақ, т.б. өзендердің бойына қарай жүріп, башқұрттар қарсылығына тап болды. Орыс үкіметі өз қол астындағы башқұрттарды қолдады. Қалмақ тайпаларының қайтадан кейін шегінуін талап етті.

Олардың арнайы бөлінген барлаушылары тыныш жатпай, жаңа қоныс үшін бос жерлерді іздей бастады. Жайық пен Жем өзендері аралығына орналасып алғаннан кейін ноғайларға тағы да кезекті соққы беру үшін дайындалып, 1628 жылы Үлкен Ноғай Ордасына басып кіріп, күйрете соққы берді. Қырық мыңдық ноғайлар қалмақтарға бағынды.

Жоңғарлар осымен тынбай, енді Жем өзеніне жетіп, одан әрі ақыры Еділ-Жайық арасында қоныс тебуді ойлады. Содан Жайықтан өтіп, шамасы 1630 жылы Еділ өзенінің төменгі жағына келіп, осы өңірді мекен етіп, көшіп-қонды. Олардың батысқа жылжуы отыз жылдай уақытқа созылған екен. Олардың ұрыс алаңына 30000-ға дейін жақсы қаруланған атты әскер шығаратын мүмкіндігі болған. Сөйтіп, Хо-Орлок бастаған жоңғарлар шығыстағы ойраттардан біржола бөлініп, осы жерге тұрақтай бастады. Әрине жоңғарлардың батысқа қарай қоныс аударуы осымен тоқтаған жоқ, Хо-Орлоктың үлкен көшінің артынан басқа жоңғарлар ауылдары ілесіп келе жатты. Көштің соңы ұзын еді. Жоңғарлардың батысқа қарай қоныс аударуының себептері жөнінде көптеген пікірлер бар. Бұл жөнінде біз бұдан бұрын да жазғанбыз. Дегенмен, тағы да айтар болсақ, соның бірі -Н.Я.Бичурин (Иакинф), торғауыттардың және дүрбіттердің бір бөлігінің Жайық, Еділ бойына баруы ойраттардың қазақтарды "тылынан қоршау мақсатын" қойған қулық әрекет еді,- десе, И.Я.Златкин ойраттардың Жайық пен Еділге дейін жетіп, сонда орналасуын феодалдардың билік үшін, жайылым жер үшін болған күрестердің нәтижесі,- екенін айтады.

1632 жылы Еділ жағасында қалмақ билеушісінің ордасы тігіліп, 1633-1634 жылдары ноғайлар Кавказдың солтүстігі мен Қырым түбегіне қарай көшті. Бұрынғы қоныстарында қалмақтарға бағынышты болған кейбір ноғай рулары ғана қалып қойды. Олар Еділ бойына орналасқаннан кейін-ақ басқа да көрші халықтарға жасағанындай бүкіл XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың бірінші ширегінде де қазақ жеріне деген шапқыншылығын тоқтатқан емес. 1723 жылға "Ақтабан шұбырынды" жылдарында шығыстағы, Жоңғарияда қалған бауырларына көмектесіп бақты.

Қазақ билеушілері ес жинап, жоңғар езгісінен құтылудың жолын іздестіруі тиіс болды. 1724 жылы Еділ бойындағы қалмақтардың билеушісі, 1670 жылдан бастап елу төрт жыл басқарған, беделді хан Аюке өліп, орнына Церен Дондок хан болды. Ол 1724-1735 жылдар ел билеген кезінде Аюкенің кезіндегі елдің халық ретіндегі беделі біржола түсіп тынды.

Цзуан Рабдан өлгеннен кейін ел ішінде бірлік кетіп, өзара тартыстар орын алып, XVIII ғасырдың 50-жылдарынан бастап Жоңғария әлсіреді. Цин үкіметі кезінде тыныштық бермеген оған әскерін аттандырды. Ойрат әскерлері бір орталыққа біріге алмады. Цин әскерлері үшін бөлшектенген жоңғар әскерлерін бірінен соң бірін талқандау қиынға соққан жоқ. Тіпті, кезінде Абылай қолдап, көмек көрсеткен Амурсана әскерлері атылатын қарулары мол циндік қаптаған қалың әскердің алдында қарсы тұруға шамасы келмеді. Қаншама адамынан айырылған ол өзіне сенімді 200 адамымен тағы да қазақ жеріне қашты. Абылай Амурсананы пайдалана отырып, кезінде қазақтың жоңғарларға кеткен жерлерін біржола қайтарып алуды мақсат етті.

Пекин Абылайдың жоңғар ісінде белгілі рөл атқаратынын түсініп, 1755 жылдың жазында оның ордасына алғашқы елшілерін жіберді. Олар қазақтарға императордың жіберген манифесін тапсырды. Цин командованиясіне Әмірсананың қай жерде екені белгілі болған кезде Абылайға жаңа елшілік келді. Елшілік Әмірсананы беруді, өйтпеген жағдайда қазақтарға қарсы соғыс ашатындығын айтты. Абылай Амурсананы бермейтіндігін айтып, үзілді-кесілді жауап берді. Бұл Цин әскерлерінің қазақ жеріне қарай жылжу қаупін туғызды. Ақыры Циндік әскерлермен қазақ жасақтарының арасында кескілескен шайқас болды.

1756 жылдың күзінде Амурсана Орта жүзден Алтай ұранғайларының қасына барып, сонда тұрды. Сол жылдың қыркүйегінде Солтүстік Моңғолияда антициндік көтеріліс

болып, ауа райының суытуына байланысты Цин әскерлері Қазақстаннан шегіне бастады. Циндердің Халкадағы және Қазақстан даласындағы сәтсіздіктері Жоңғарияның азаттық қозғалысына әсер етті. Осы кезде қазақ жасақтарының цин әскерлеріне кейбір соққылар беруіне жағдай жасалды. Қазақтар біраз шығынға ұшырағанымен Орталық Азиядағы халықтардың антициндік қозғалысынан бас тартпады, Амурсананы бермеді.

1757 маусымында қытай әскерлері жоңғар жеріне келді. Жоңғариядағы көтерілісшілер қаптаған жазалаушы отряд күшімен біржола талқандалды. Аман қалғандар көрші елдерге қашты. Жоңғария даласындағы қытай әскерлері жүріп өткен жер адам өліктеріне толып кетті. Дала қан сасыды. Осы кезде Абылай Амурсананың Жоңғариядан Ресейге қашып кеткенін естіді.

1758 жылы Цин империясы жоңғарларды тағы да тас-талқан етті. Олар жолындағыларын аямай, балаларды да, қарттарды да қырып салды. Жоңғария мемлекет ретінде жойылды. Алайда, Жоңғариядағы жаппай қырғынға ұшыратқан соғыс тек 1759 жылы, Юлдуз тауларындағы ойраттардың азаттық қозғалысының соңғы орталығын жойғаннан кейін ғана аяқталды. Дегенмен, аты жойылған бұл халықтың ұрпақтарының жадында Ойрат хан туралы аңыз сақталып қалды. Ол аңыздарға қарағанда Жоңғар мемлекетінің басшысы, ол өлген жоқ, күндердің күні бұ дүниеге қайтып келіп, Ұлы Жоңғар мемлекетін қайтадан қалпына келтірмек...

Еділ бойындағы қалмақтарға келетін болсақ, Ресей мемлекеті XVIII ғасырдың басынан-ақ олардың жерін отарлауды ойластыра бастаған. 1731-1732 жылдары Дон казактарының мыңнан астам отбасы Еділ мен Иловлей өзендерінің аралығына келіп қоныстанады. Осыдан кейін көп уақыт өтпей-ақ Жайық өзенінің бойында да казак станицалары бой көтеріп, қалмақтар қоныстанған өңірдің солтүстігіне немістер келіп қоныс тепті.

Бір кездері кең жайылым іздеп келген қалмақ билеушілері енді қонысы тарылып, жан-жағынан қысымды сезе бастады. Бұл жағдайға шыдай алмаған торғауыт ханы Убаши 60-шы жылдардың ортасында-ақ Астрахан губернаторы Н.А.Бекетовке келіп, өздерінің жағдайларының барған сайын ауырлап бара жатқандықтары туралы екі рет шағым жасады. Осыдан кейін патша үкіметінің тиісті адамдары даулы аудандарды картаға түсіріп, қалмақтардың қоныстарының шекарасын межелегуге шешім қабылдады. Бірақ, бұл шаралар

бірден іс жүзіне асырылмады. Казактар қалмақтарға күш көрсетіп, жерлерін тартып ала бастады.

Цин империясы тас-талқан еткен жоңғарлар халық ретінде өшкеннен кейін осы жағдайды естіген Еділ бойындағы қалмақтар енді Жоңғарияға оралмақ болды. 1770 жылдың күзінде барлық қалмақтардың түре көтеріліп Жоңғарияға көшу керектігі жөнінде үгіт жүргізе бастады. Ақыры, жақсы өмірден біржола күдерін үзген, болашақта күтіп тұрған бұлдыр күндердің елесіне сенген қалмақтардың барлығы да ата-бабаларының жеріне қайтуға шешім қабылдады. 1770 жылдың соңғы айларында торғауыттар Еділден көшуге алдын ала қам жасап, соның дайындығына жасырын түрде кіріскенде, осы істің барша құпиясын білетін Цебек-Доржи, Бамбар секілді Убаши төңірегіндегі санаулы ақсүйектердің қатарында болған.

Бұл кезде қалмақтардың басым көпшілігін құрайтын торғауыттар Еділдің сол жағасын, яғни шығыс бетін қоныстанатын. Дүрбіттер мен хошауттар болса, өзеннің арғы бетінде болатын. Ата-жұртқа көшу жөніндегі құпия әңгіменің шығуынан бастап қалмақтар өздерінің әрбір қадамына дейін үнемі аңдып отырған Ресей өкілдерін әртүрлі сылтаумен алдарқатып, жайлап өзеннің шығыс жағына өте бастайды. Барлығы бірдей өтіп кетсе орыстар сезіктенуі мүмкін деп біразы өтпей, аттанатын күнді күтті.

Жоңғарияға көшудің басталуы 1771 жылдың қаңтарының бас кезі болып белгіленді. Белгіленген күн де жетті. Қаңтардың 5-жұлдызында түнделетіп көшіп, таң атқанға дейін орыстардан қарасын үзіп кетуі тиіс болатын. Бірақ Еділ үстіндегі қалың мұз қатты аяздан жарылып, мұз үстінен қызыл су жүрді. Арғы беттегі қалмақтардың 11.198 шаңырағының бергі бетке өту мүмкіндігі болмады. Үлкен көш сонау қиырдағы Жоңғарияға бет алды.

"Шаңды жорық" оқиғасының қалай басталғанына келетін болсақ, дарияның бергі бетіне қоныс тепкендер мен өтіп үлгергендердің барлығы 30.909 шаңырақ екен. Адамдардың саны шамамен 170-180 мың болған. Жолда әлдеқандай жағдайлар болып қалу мүмкіндігін ескергендіктен, 40 мың адамнан жасақ құрды. Орыс үкіметі Еділ қалмақтарының негізгі бөлігінің ауа көшкені туралы хабарды естіген бойда кері қайтару мәселесін ойластырды. Алайда кезінде өздерімен бірге жүріп шайқасқан, қарулары бар қалмақтарға қарсы шығуға батпады.

Хабар Кіші жүз ханы Нұралыға жетіп, олардың кері қайтуын талап етеді. Маусым айының аяқ шенінде Балқашқа жақындағанда оларды Абылай жасақтары қоршады. Абылайға елші жіберді. "Ақ үй береміз, айып-албан төлейміз. Боданың кіреміз. Біздің барар жер, басар тауымыз жоқ, көшіп қонатын қоныс бер, барлық қалмақ жұрты бір ұлысың ретінде сенің билігіңді таниды"- дейді. Абылай бұл ұсынысты толық қабылдау жағында болды. Бірақ әскербасыларының үлкен тобы түк қалдырмай шабу керек деседі. Абылай Жоңғария талқандалса, қазақ-қытай шекарасы ашылып қалатынын білген.

Ақырында қазақтарға сенімсіздікпен қараған қалмақтар келісімнің ақырын күтпей, қоршауды бұзып өткен. Ойламаған жерден болған оқиғаға қазақтар не істерін білмей, қалың қалмақ Балқаш көлінің оңтүстігіндегі тұщы сулы батыс жиегін жағалай келіп, Іле өзенін жоғары өрлеп, олар Жоңғарияға қарай өтіп кетуді ойлайды. Ал қазақ жасақтары болса, оларды Балқашқа қарай жібермеуге тырысты, Ілеге келгенде тағы да алдын орағытады. Күннің ыстығы мен шөл қысқаннан қаншасы қиналып өліп, жаралылары қансырап көз жұмды. Көздері шаңға толып, кең даланың аңызак желінен азап шегіп, бір ұрттам суға зар болған қалың тобыр әбден титықтап, сонда да әлдебір үмітпен алға қарай тоқтаусыз жылжи берді. Шамасы келмей қалып қойғандар саны біртіндеп көбейе бастады. Күн сайын жүздеген адамдар тұтқынға түсіп, қатары селдіреп, шаң бората шұбырған қалмақтардың ішінде қарулы, қайратты бір бөлігі ғана Қастек, Қаскелеңді басып, Кеген, Нарынқолдан асып, көп қиындықты бастан кешірген олар Жоңғария жеріне жетті. Бірақ, олар Еділ-Жайық өңіріндегілердің шағын бір бөлігі ғана еді.

Қалмақтардың қазақтың қалың қоршауын бұзып өткен Мойынтыда барлығы бір-бірімен хабарласа алмаса керек, түнгі қарбаласта қалмақтардың бір тобы ұлы шеруден бөлініп, тасада қалған екен. Ақырында, Тәнжі тайшы бастаған бұл көш Балқаштың терістік жағасымен жүріп, көп ұзамай олар да қазақтардың шабуылына ұшырап көштің оннан бір бөлігі ғана Ілені өрлеп, Қытай шегіне өліп-талып жеткен екен.

Кезінде қазақ халқына қаншама қырғын жасаған қалмақтардың ұрпақтары өзге халыққа жасаған ата-бабаларының қиянаты үшін жауапты болды. Осыншама қанды кешуден өтіп, тірі шыққан жұрттың өзін ежелгі ата-бабаларының жерінде оларды бостандық емес, бұғау күтіп тұрды. Цин әкімшілігі қаншама

уақыттан бері азып-тозып жеткен екен,- деп есіркеген жоқ, бір кездері өздерінің шекарасына үнемі қауіп төндіріп, бір маза бермеген жоңғарларды шашыратып, жеке-жеке ауыл етіп қондырып, бәрін де бодан деп жариялады. Бостандық іздеп келген жаңғалдардың ұрпағы оған жете алмады. Жетуі де мүмкін емес еді.

Сонымен, жоңғарлар мемлекетінің құрылғанынан кейінгі қазақтар мен қалмақтардың араларындағы ұзақ жылдарға созылған соғыстың соңғы кезеңі қазақ жұртының санасында "Шаңды жорық" деген атпен белгілі. Қаншама жылдар халқымызға бір тыныштық бермеген, кезінде қаншама адамдардың қанын мойнына жүктеген жоңғарлардың қиянатының себебінен соңғы ұрпақтарының қандары судай ақты.

"Шаңды жорық" қандай да бір халық болсын, жаулау ешкімге де бақыт әкелмейтінін көрсетті. Еділ бойынан Жоңғарияға дейінгі неше мың шақырым жолда алты ай бойы жүргізілген үздіксіз соғыстың нәтижесінде ойрат-қалмақ жұртының ең соңғы ұйытқы ошағы жойылды. Екінші сөзбен айтқанда, 1771 жылдың басында ескі ата-бабасының қонысына жол тартқан 170-180 мың адамнан 20 мыңдайы ғана жетті. Ұлы шерудің алғашқы күні Еділ өзенінің өту бермеуінен қалып қойған 11 мың түтін, немесе, 60 мыңдай адам кездейсоқтықтан аман қалып қойды. Он үш мыңға жуық қалмақтардың отбасы Астрахан губерниясының басқармасының қарамағына өтті.

Ақырында айтарымыз, қаншама мақалаларымызда атап көрсеткеніміздей, бір кездері Қытай мен Ресей сияқты ірі елдердің өзіне бір маза бермеген, Қазақ хандығын шайқалтқан Жоңғария мемлекеті осындай, ауыр жайды басынан кешірді. Жоңғарияның біржола жер бетінен жойылуынан кейін қазақтардың жоңғар басқыншыларына қарсы күреске толы дәуірі тоқтады. Дегенмен, Жоңғария қазақ халқының тарихында ауыр із қалдырды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Бұлұтай М. Дін және ұлт. Алматы: Арыс. 2006.
2. Бичурин Н.Я Историческое обозрение ойратов или калмыков с ХУ столетия до настоящего времени. СПб. 1834.
3. Григорьев В.В. Русская политика в отношении к Средней Азии // Сборник государственных знаний. Т.І.СПб., 1889.
4. Златкин И.Я. История джунгарского ханства. 1635-1758 гг. Москва: Наука. 1993.
5. Кузнецов В.С. Цинская империя на рубеже Центральной Азии (вторая половина ХУШ-первая половина ХІХ века). Новосибирск. 1983.
6. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. Деректі толғам. Алматы:

Қазақстан. 1995.

7. Очерки истории Калмыцкой АССР. Дооктябрьский период. Москва. 1967.

8. Пальмов Н.Н. Очерк истории калмыцкого народа за время его пребывания в пределах России. Элита: Калмыцкое книжное издательства. 1992.

9. Сулейменов Р.Б., Мойсеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века. (О внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата: Наука.1988.

В данной статье рассмотрена попытка калмыков возвратиться на восток, т.е. на пустующую после разгрома Циньской империей территорию Джунгарии, но по пути назад калмыки были атакованы объединенными войсками хана младшего жуза Ералы и Абылая, что в итоге были разбиты и на родину с трудом возвратилась лишь одна десятая часть калмыков.

The given article is devoted to the historical review of Kalmyk's returning to the East, i.e. to the territory of Zungariya after the Tsyn Empire devastation. On their way they were attacked by the united forces of senior dzuise Khan Eraly and Abylay. In the result they were defeated and only one tenth of Kalmyk's army hardly reached their native land.

ӘОЖ 94(47)084.3

Ахметова Ұ.Т.

т.ғ.к.,

Х.Досмұхамедов атындағы АМУ

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ ЖӘНЕ МҰРАҒАТТЫҚ КОМИССИЯ

Тарихи деректің анықталар тұсының бірі - мұрағат құжаттары. Қазір де мұрағаттық мекемелер тарихының тарихы - тарих ғылымындағы қызықтырар тақырыптың бірі. Бұл жөнінде тарихшы З.Алдамжар былайша өз пікірін білдірген екен: «Архивтік жүйеде жинақталған мұрағат пен тарих ғылымының ара байланыстылығына келсек, онда бұл байланыстылықтың болмыстық ауқымы да ғылыми заңдылық негізде дер едім. Осы ғылыми заңдылық та, болмыстық сәйкестік те ұлттық төл тарихымызды зерттеудің, ұлттық тарихи санамыздың қалыптасып бой түзеуінің негізінде жатыр дер едім ».

Қазір де мемлекетіміздің нық қалыптасуы үшін ғылымның, оның ішінде тарих ғылымының дамуы өзекті мәселелердің санатынан табылып отыр. Сондықтан да Орынбор ғылыми

мұрағаттық комиссиясы жинақтаған қазақ тарихына қатысты құнды мұрағат құжаттары қазірде қазақстандық тарихшы ғалымдар еңбектерінде толықтай ғылыми айналымға қосуда. Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының Ресейдің өзге губерниялық ғылыми мұрағаттық комиссияларының қызметіне қарағанда сәл өзгешелігі болды. Орынбор комиссиясы патшалы Ресей мемлекетінің кең отарлаған аумағының бірнеше тарихи құжатын қамтыған Орынбор генерал-губернаторлығы басқармасының мұрағатын реттеп, жергілікті орталықтанған тарихи мұрағатқа жинақтап орналастырды.

1734 жылдан 1917 жылдар аралығындағы бұрынғы Орынбор генерал-губернаторы басқармасының, одан кейінгі Орынбор губерниясының құрамында болған қазақтар тарихы туралы тарихи деректерді осы мұрағат парақтарын ақтарып таба аламыз. Сол үшін де Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының практикалық қызметінің тарихы біз үшін маңызды. Бұл мұрағаттан бұрынғы Орынбор өлкесінің жалпы мәліметі, географиялық орналасуы, қазба байлықтары: темір, мыс, тас тұз, қара, тас көмірі, алтын өндірісі, климаты, гидрографиялық шолу, Орынбор өлкесіндегі халықтар орналасуы, тарихы, т.б. ақпараттардың барлығын жергілікті тарихи мұрағатқа жинақтады [2,-1п].

Комиссия қызметінің алғашқы жылдары жұмысы баяу жүргізілген. 1888 жылдың қаңтарында Н.А.Маслаковец Ішкі Істер министрлігіне хат жолдап, Орынбордан орталық тарихи мұрағат ашуға мүмкіндік сұрайды. Бұл сауалына Ішкі Істер министрлігі алдымен мұрағат ашу үшін қандай мүмкіндігі бар екендігін анықтап алу қажеттігін хабарлайды. Орынбор губернаторы Н.А.Маслаковец болашақ құрғалы отырған Орынбор тарихи мұрағаты жұмысының жобасын былайша көрсеткен: «Орынбор тарихи мұрағатын құрудың мәні өлкенің көне тарихи ескерткіштерінің бәрі дерлік бұрынғы Орынбор әскери генерал-губернаторының канцеляриясының мұрағатында жатыр деп есептейміз. Сондықтан бұл мұрағатты шашпай, тарихи дерек ретінде сақтап пайдалану үшін, алдымен мұрағатқа лайықты ғимарат керек. 1856 жылы Перовский арнайы мұрағат істерін жинау үшін салдыртқан ғимаратта қазірде жергілікте гаупвахта орналасқан. Бұл ғимаратта арнайы мұрағат істері тұруға лайықтап 6 бөлме салдыртқан» [3,-12-12артқы п].

Бұл жобада болашақ құрылғалы отырған мұрағатқа аса маңызды тарихи құндылығы бар бұрынғы Орынбор генерал-губернаторлығының мемлекеттік мекемелерінде сақталған іс-

құжаттар кіретіндігін атасақ, бұрынғы Орынбор генерал-губернаторлығы басқармасы канцеляриясының бұрынғы шекаралық комиссиялар мұрағаты өлкенің өзге ұлттарының тарихи, тұрмыс-тіршілігі туралы түрлі адамдардың губернаторға тапсырған жеке жазбалары, зерттеулері азаматтық және қылмыстық сот істерінің 10 жылдан асқан өлке үшін тарихи құндылығы бар іс-құжаттары, т.б. кіреді. Әзірге бұрынғы Орынбор генерал-губернаторлығына қараған мекемелерден 21194 жуық іс-құжаттар жиналып тұр. Осы тарихи мұрағаттың негізін құрайды деп көрсетеді [4,-6п].

Құрылған жылдан бастап ғылыми мұрағаттық комиссияға орталық мұрағатты жасақтауға іс-құжаттарды қоятын меншікті ғимараты болмады. Комиссия бірден кезінде губернатор Перовский мұрағатқа арнап салдырған қазіргі бас гаупвахта орналасқан ғимаратты сұрап, орталыққа ұсыныс білдірген. Комиссия ғимаратсыз 1887-1896 жылға дейін көшпелі күй кешкен. Алдымен, бұрынғы генерал-губернаторлығының канцеляриясында, одан соң бақылау палатасында, сәл кейін қазыналық палатаның дымқыл тартқан антресолында, ал бұл жерде жөндеу жұмысын жүргізген кезеңде сырттағы қалалық қонақ ауласындағы 4 қараңғы дүңгіршектерге бөлініп орналастырылды.

Сонымен, комиссия алғашқы жылдарындағы басты қызметі бұрынғы генерал-губернаторлық басқармасының мұрағатын реттеп, аяқтау ісімен айналысқан. Алғашқы онжылдықта қанша талпынғанымен, бұл істі аяқтап бітіре алмағандығын байқаймыз, яғни, комиссия өз қызметін жүргізе алмауына бірнеше фактор себеп болған.

1906 жылғы комиссия төрағасы А.В.Попов комиссияның өткен мәжілістерін түгендеп, іздестіру мәселесін алға қойды. Алғашқы онжылдық мәжілістерінің хаттамаларының өзі - біз жетпеген тек жергілікті газет беттеріндегі хабарлама, баяндама түрінде жарияланған материалдар арқылы қайта жазылған. Комиссия төрағасы П.Н.Роспоповқа 1888 жылдың 26 қазанында жазған хатында комиссияға мүшелікке келісім берген [5,-9п]. Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясы бұрынғы Орынбор генерал-губернаторлығы басқармасының мұрағатындағы құжаттарды алты бөлімге бөлді: жалпы азаматтық, құпия бөлімге, шекаралық істер бөлімі, казактар, башқұрттар, қазыналық істер бөлімі. Осы 6 бөлімді тізімдеп, істер карточкалық жүйе бойынша арнайы беттерде хронологиялық тәртібін сақтай отыра құрастырылды [5,-14п].

Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының алғашқы жиынынан-ақ сол бұрынғы генерал-губернаторлық мұрағатын реттеу мәселесі сөз болды. Комиссияның алғашқы жылдары комиссия төрағасы П.Н.Роспопов мұрағат реттеу жұмысын өз қолына алды. Мұрағат құжаттарын сақтау, жою, істерді тақырыптарға топтастыру, тізім жасау, аса маңызды құжаттарды тақырыпшаның, не тізімнің басында атап көрсету, тіпті кейбір тарихи маңызы бар құжаттарды жергілікті «Оренбургский листок», «Губернская ведомостей» газеттеріне беріп жариялап отырған. Алғашқы комиссияның 10 жылдық жұмысы жергілікті баспасөздерге жариялау арқасында тарихын сақтап қалған 55 ғылыми реферат мұрағат материалдары арқылы жасалса, соның көпшілігі жергілікті баспасөзде жарияланған .

Комиссия генерал-губернаторының мұрағатын көрсеткіш алфавиттік арқылы құраған. 1888 жылғы комиссия шешімі бойынша Г.Иванов пен П.С.Словохотовтың өздеріне бекітілген жұмыс мұрағат құжаттарын алфавиттік көрсеткіш бойынша құраған.

1889 жылы комиссия мүшесі А.Н.Игнатович Орск қалалық Думасының мұрағатын реттеген. Ал мүше С.Н.Севастьянов Орынбор казак әскерилер мұрағатының құжаттарын жинастырумен айналысқан.

Комиссия жұмысының алғашқы жылдарында мұрағат құжаттарын баспасөздерге, жалпы жариялауға тыйым салынбаған. Ал мұрағат құжаттарын реттеу ісіне Орынбор қаласындағы сауатты, жинастыруға қатысам деген мұғалім, дәрігер, т.б. мамандықтағы адамдардың барлығына қатысуына мүмкіндігі болған.

1889 жылдың 28 наурызындағы кезекті мәжілісі бұрынғы Орынбор генерал-губернаторлығының мұрағат құжаттарын реттеуде формулярлық тізімдерді, аттестаттарды, жарлық, грамота, рескрипті, яғни, құқықтық маңызы бар құжаттарды ерекше тізімге іліктіріп және жоюға жібермеуге шешім қабылдады.

Осы жылдан бастап, мұрағат дерегін пайдаланып жазылған ғылыми жазбаларын «Еңбектерге» топтастырып шығаруға шешім қабылдады. 1889 жылы «Оренбургский листоктың» №109 санының қосымшасында комиссия мүшесі А.В.Игнатович баяндамасы жарық көрген. Онда автор Торғай облыстық басқармасының құжатын реттеген. А.В.Игнатьевич баяндамасынан байқағанымыздай, алты тізбеден, 1835 жылдан басталған көптеген құжаттарды жоюға жіберген. «Қолапайсыз қолдың» әрекетімен құнды-құнды тарихы бар материалдар жойылған. Автор баяндауынша патша үкіметінің

саясаты, «қырғыз жабайыларына» қарсы қолданған шаралардың әлсіздігі көп жағдайда оларды жазалай алмағандығы, олардың башқұрт, орыстар қоныстанған шекаралық шепке дейін келіп-кетіп жүргендігі, қазақтар олардың малын, адамдарды айдап алып кеткендігі, Хиуа мен Бұхара базарларына сатып жіберетіндігін айтады және нақты деректер келтіре кетеді.

Игнатьевич Торғай облыстық басқармасы мұрағатының тізбелерін баяндай отыра көптеген құны бар мұрағат деректерін жоюға жібергендігі, сонымен қатар тарихи құны жоқ жоюға жіберетін біраз құжаттар барын атап өтеді. Оның үстіне бұрмаланған ешбір тізімге кірмеген іс-құжаттардың барлығы, өзге мұрағаттарға кеткен, жеке қолға кетіп қайтпағанда іс-құжаттардың баршылық екендігін баса айтады. Одан автор мынадай пікір білдіреді, бұрынғы Орынбор генерал-губернаторлығы басқармасы канцеляриясының мұрағаттарын жинап тауыса алмай жатқанда, Орал және Торғай облыстық басқармасы мұрағаттарының құжаттарын жинаймыз деуіміз ақылға сыйымсыз әрекет деп атап көрсетеді. Одан соң өзі тізімдеген Торғай облыстық басқармасының мұрағатының іс-құжаттарын ұсынады.

1889 жылдың мәжілісінде комиссия мүшесі Королев-Антошечкин Ішкі Бөкей Ордасының қырғыз училищесінің инспекторы Орынбор өлкесін зерттеуші А.Е.Алекторовты мүшелікке ұсынады [6,-с.62]. Одан әрі ол А.Е.Алекторовтың Орынбор қалалық училищесінің оқытушысы бола жүре, генерал-губернатор мұрағатында жұмыс жасап, өлкенің тарихы, этнографиясы және географиясы туралы хабарлама, статьялар жазумен айналысқандығы оның «Орынбор губерниясының тарихы» (Оренб.лист., 1882), «Орынбор губерниясының географиялық очеркі (1889)», «Башқұрттар тарихи очерк» (1885), «Қалмақтар тарихи очерк» (1886), «Қазақтар тарихи очерк» (1876), «Генерал Перовскийдің Хиуаға жасаған экспедициясының қызықты оқиғалары» (1884), «Қоқан бекінісі, Ақмешітті басып алуы» (1887), т.б. еңбектері мұрағат деректерімен, кейбір мақалалары жеке өзінің зерттеулері арқасында жазылған. Академик А.Е.Алекторовты өзгелерден ерекшелігі тиянақты, білімге деген талпынысы, Орынбор өлкесінің тарихын білуге деген қызығушылығы, көптеген ғылыми тұрғыдан қарағанда оның еңбектері ғылымға көп пайда әкелері сөзсіз деп бағалаған. Сонымен комиссияның мүшелігіне бірауыздан қабылданады. А.Е.Алекторов Астрахан Петровский қоғамына мүше болған. Ішкі Бөкей Ордасында 8 жылдай қызмет жасаған кезеңде

700 статья мен хабарламалар, жергілікті баспасөзде жарық көрген [6,-с.101.]. Орынборлық тарихшы Ю.Е.Зобов А.Е.Алехторовтың тарихшы ретінде оқиғаны шынайы баяндайтындығын айта келе, еңбектерінде кейбір оқиғалар туралы дұрыс емес ақпараттар жібергендігін атап өтеді [6,-с.98.]. Комиссия төрағасы мұрағат қорын жинақтаумен қатар өлкеде археологиялық, этнографиялық зерттеулерді қатар жүргізуді ұсынады. Комиссия мүшелеріне комиссияның алғашқы жинағын үлестіріп берген.

Комиссия мүшелері Орынбор генерал-губернатор мұрағатын жиыстырумен айналысқан. Сонымен қатар өзге де ғылыми қоғамдармен хат алмасқан. Оны мұрағатта сақталған мына құжаттардан көруге болады: 1891 жылы 30 наурызда Орынборға Калуга ғылыми мұрағаттық комиссиясы өз мәжілістерінің журналын жіберген. Кейін 1891 жылдың 10 мамырында 1891 жылдан ашылған Калуга ғылыми мұрағаттық комиссиясы өз мәжілістерінің хаттамаларын, баспа материалдарын жіберіп, хат алмасуларын өтінген [7,-23п.].

1890 жылдың 6 қазанында Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының атынан кеңесші Червецкий 1887 жылы алған 2 делоны: Бұрынғы Орынбор генерал-губернатор басқармасына Торғай әскери губернатор есепті баяндамасының көшірмесі және 1878-1879 жж. қосымшалармен жіберген іс-қағаздарының алған-алмағандығы жөнінде хабарлауын өтінеді [8,-8п.].

Торғай облыстық басқармасына 1890 жылдың 7 қарашасында комиссия атынан П.П.Бирк құжаттарды алғандығын хабарлайды .

1895-96 жылдары комиссия өз жұмысын одан әрі жалғастырды. Комиссия құрамында Орынбор губернаторы В.И.Ершов құрметті мүшесі Орынбор оқу округінің жасырын кеңесшісі И.Я.Ростовцев, ал басқару құрамында төрағасы П.П.Бирк, төраға көмекшісі – А.В.Соколов, іс-жүргізушісі И.И.Евфимовский-Мировецкий, қазынашы Н.Г.Иванов, мұрағаттық комиссия үйінің меңгерушісі А.В.Попов және 66 мүшесі болды. Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының төрағасының 1893 жылы 5 ақпандағы археологиялық институтының директоры А.Труворовқа №474 қатынас қағазынан байқағанымыздай, Әскери кеңес шешімімен Орынбор казак әскерилерінің Әскери басқармасының Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясына Орынбордағы Орал өзені жағасындағы екі этажды тас үйді 1500 рубқа 5 жыл төлейтін қылып осы жылдан комиссия меншігіне берген [9,-13п.].

1895 жылдың қысынан 1896 жылында мұрағат құжаттарын көшірген. 1896 жылдан бастап генерал-губернатор мұрағаты іс-құжаттары хронологиялық бөлімдер бойынша реттелген. Сонымен қатар төраға П.П.Бирк мұрағат жанына жергілікті тарихи-этнографиялық мұрағат ашумен айналыса бастады. 1895-1896 жылдары 12 мәжіліс өткізіп, 1896 жылдың 16 желтоқсандағы комиссияның жылдық жиналысы алғаш рет қоғамдық залда ашық түрде өткізіліп, жиналыста Н.Г.Иванов пен Н.Н.Ардашев есеп рефераттарын баяндаған.

Дей тұрғанмен, комиссияның өзінің ғимараты болуы комиссия мүшелеріне сәл де болса, мұрағатты жинастыруға деген мүмкіндік сезімін оятты деп айтуымызға болады. Себебі, 1897 жылғы мұрағаттық комиссияның қызметінің жандана түскенін байқауымызға болады. Комиссия төрағасы П.П.Бирк мұрағат құжаттарын хронологиялық жолмен реттеуді және жинастырған құжаттарды ғылыми жұмыстарға пайдалануға ұсыныстар жасады. Комиссия мүшелерінің қызметін жандандыру үшін және жұмыстың сапалы орындалуы үшін әрбірінен қолхат алып, жеке жауапкершіліктеріне сеніп, мұрағат құжаттарын үйге берген. Комиссия мүшелері қажырлы тегін еңбек еткен. Оның үстіне ғылыми мұрағаттық комиссияға ай сайын жан-жақтан сақтауға және жоюға жіберілген бірнеше мыңдаған құжаттарды тексертуге келіп жатты. Тіпті, 1896 жылғы 8 қаңтардағы жалпы жиналысында комиссия мүшелерінің мүшелік жарнасын 1 жылға 3 сомнан жинауға бекіткен. Төраға көп кешіктірмей жарналарын комиссия қазынасына өткізуді өтінген.

А.В.Попов 1903 жылдан ғылыми комиссияның төрағасы қызметін атқарған. Ол бірнеше ғылым саласына өз еңбегін арнаған. Бірнеше археологиялық зерттеулерге қатынасқан. А.В.Поповтың айтулы монографиясы - «Орынбор губерниясындағы 1829-1833жж. оба эпидемиясы» атты еңбегі. Бұл еңбегі туралы А.Ц.Попов еңбек тұтастай бұрынғы таратылған Орынбор генерал-губернаторлығы канцеляриясының мұрағат құжаттары негізінде жазылған. Біраз мұрағат деректерін Торғай облыстық басқармасынан (бұрынғы шекаралық комиссия), Орал әскери басқармасынан, Уфа губерниялық басқармасы және Орынбор қалалық мұрағаттарынан алынған деп көрсетеді. Ол Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының төрағасы ретінде тарихи мұрағатқа құжаттарды орналастыруда, ғылыми мұрағаттық қызмет деңгейін көтеруде, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде, көне ескерткіштерді

жинақтауда өлкеде мұражай ісін құруда, кітапхана, баспасөз және оқу-ағарту, медицина қызметінде өзін маман, басшы, ұйымдастырушы ретінде көрсете білді.

1897 жылы 28 қаңтардағы бірінші мәжілісінде мұрағат бойынша үш баяндама тыңдалған. Біріншісі, С.Н.Севастьяновтың «Орынбордағы И.И.Неплюев ескерткішінің бастамасы, Неплюев училищесінің қазіргі Неплюев кадет корпусының негізін салушы Орынбор әскери губернаторы князь Г.С.Волконский, екіншісі Ц.П.Водопьяновтің «1803 жылғы поручик Я.Гавердовскийдің Бұхараға жасаған елшілігі», үшіншісі С.Н.Севастьяновтың Орынбор көпшілік кітапханасынан ізденген: «Орынбор губерниялық ведомоствосы газетінің ресми емес бөлімінің көрсеткіштерінің алғашқы басылымдары» атты баяндамаларынан Орынбор өлкесі туралы бірнеше қызықты статьялар жарық көрген .

Сонымен жазғы демалыстарынан кейін И.С.Шукшинцевтің баяндауынша 1897 жылдың 5 маусымынан 1 тамызға дейін комиссия мүшелері Орынбор генерал-губернаторлығы канцеляриясының 4.202 құжатын, қарап, сақтауға 1218 іс және жоюға 2984 істі жіберген.

1897 жылы 18 маусымда мұрағаттық комиссия мүшелері М.Л.Юдин және И.С.Шукшинцев бұрынғы Орынбор генерал-губернаторлығы канцеляриясының 1878 жылғы 5 іс-құжаттың 13-ін сақтауға, анықтамалық сақтауға 4 іс, жоюға 78 іс-құжатты жіберген.

1898 жылғы 17 сәуірдегі мәжілісінде комиссия жиналысына қатысушылардың жоғарғы мұрағат орналасқан жерге рұқсатсыз кіруіне байланысты, тіке 2-ші қабатқа көтерілетін баспалдақ пен есікті қондыруды талап етті. Бұл жылы комиссия бұрын Орынбор генерал-губернаторлығы канцеляриясының азаматтық бөлімінің 7469 ісін, ал төраға осы канцелярияның құпия бөлімінің барлық құжаттарын реттеген. Азаматтық бөлімнен сақтауға 2011 іс-құжаттар, ал жоюға 5453 іс-құжаттар бас-аяғы -18.450 іс-құжаттар реттелген. Осы жылы мұрағатта: П.П.Бирк, А.В.Соколов, М.Л.Юдин, И.С.Шукшинцев реттеген.

1899 жылы да бұрынғы Орынбор генерал-губернаторлығы канцеляриясы мұрағатын реттеу одан әрі жүргізілді. Мұрағат құжаты 1789 жылдан бастау алады. Жыл сайынғы мұрағат құжатын реттеуде комиссия мүшелерінің өзі бірнеше іс-құжатты жоюға жіберіп отырды. 1899 жылдың алғашқы 6 айлығында азаматтық және шекаралық істер бөлімдерінен 5069 құжат, оның ішінде сақтауға 1014 және жоюға 4055 құжат жіберілген. Осы жылы да

құжаттарды жинауға И.А.Губачев, А.В.Попов, М.Л.Юдин, И.С.Шукшинцев қатынасқан. Комиссияның ұсынысымен бұрынғы Орынбор, Челябинск діни басқармасының және Введенск шіркеуінің мұрағаттары реттелді. Тізбеленген құжаттарының саны 25000-ға жеткен.

XI археологиялық съезд шешімі бойынша жоюға немесе сақтауға бөлінбей, құжаттардың барлығына бірдей валовой хронологиялық тізімі бойынша жиналатын болған. Енді құжаттар жылы, айы, күні бойынша реттелетін болды. Осы жылы генерал-губернаторлығы мұрағатының азаматтық және құпия бөлімдерін жинауды аяқтаған И.С.Шукшинцев 1779, 1781, 1784, 1786, 1788, 1789, 1790, 1791 азаматтық бөлім іс-құжаттарын реттеген.

1900 жылы комиссияға Уфа қазыналық палатасы Орынбор губернаторлығы Уфа мүліктік мемлекеттік басқармасы, Ташкент қазыналық палатасы, Ырғыз және Торғай уездік полиция басқармаларының құжаттары түскен. 1899 жылы комиссия мұрағаттық қызметінде бірнеше мекемелер мұрағатындағы құжат тізбелерін тексеруге жіберген. Мысалы, Уфа қазыналық палатасы, Уфа губерниялық басқармасы (15 және 16 томдары), Уфа ерлер гимназиясы, И.С.Шукшинцев Уфа губерниялық басқармасы, Уфа ерлер гимназиясы, Дмитриев болыстық басқармасы іс-құжаттарын тексерген.

1900 жылы бұрынғы Орынбор генерал-губернатор басқармасының мұрағат реттеу жұмысы одан әрі жүргізілді. Мол мұрағаттың азаматтық бөлімі мен шекаралық істер бөлімінің бір бөлігі ғана реттелді. Тізбеленген құжаттар саны 25000 тізбені құраған.

1901 жылы азаматтық, шекаралық және казактар бөлімдерінің құжаттарын реттеу аяқтала келді. Башқұрт бөлімі қалған. Орал уездік съезі, Уфа, Түркістан қазыналық палатасының және Түркістан уездік съезінің 355 құжатын Шукшинцев қараған. Түркістан қазыналық палатасын топ мүшесі И.П.Кречетович, Уфа қазыналық палатасы мұрағатын А.И.Гра қараған.

1902 жылғы жылдың есебінде комиссияның мұрағаты жоғарғы қабатта ағаш сөреде жылдарға бөлініп, буылып 100 мыңға жуық іс орналастырылған. Мұрағат құжаттары хронологиялық тізбемен орналастырды және 19 ірі томнан тұрды. Сипаттамасын іс атқарушы И.С.Шукшинцев барлық XVIII ғасырдың, XIX ғасырдың 1805 жылына дейін, түсініктеме беріп жазған.

1903 жылдары бұрынғы Орынбор генерал-губернатор Басқармасының мұрағатын реттеуден гөрі, мұрағат деректерін ғылыми айналымға қосуға үлкен мән берді. Мысалы, 1903 жылы 21 мамырдағы кезекті мәжілісінде Д.Н.Соколовтың «О башкирских тамгах» баяндамасы тыңдалды. Кейін комиссия Еңбектерінің тұтас XIII басылымын арнаған "Башқұрттар таңбалары туралы" атты көлемді еңбек болып жарық көрді.

Бұл еңбегін жазарда автор Орынбор генерал-губернаторлығының мұрағатын, Тимашевтар жеке мұрағатын, өзінің атасы мен әкесінің отбасылық мұрағатын, этнографиялық экспедициялар материалдарын және өзінің байқауларын жинақтап қазіргі башқұрт таңбаларының шығу тарихы және пайдалануын анықтаған. Әрбір рулы елдің, әрбір жанұяның өзіндік белгісі болғандығын айтады. Д.Н.Соколов алдымен башқұрттар таңбаларын талдамастан бұрын, өзінің заманында орыстар атап жүрген мешеряктар, тептярлар, татарлар деп аталған халық башқұрттар екендігін айтады. Башқұрттардың тайпаға, руға бөлінетіндігін, орыс деректерінде туба, яғни, төбеге бөлінетінін келтірген. Автор еңбегінде өзіне дейінгі Д.П. Никольскийдің, Н.А. Аристовтың, П.И. Рычковтың, П.С.Назаровтың, В.В. Вельяминов-Зерновтың, Н.Ф. Катановтың, Г.Н. Потаниннің, М.Н. Харузиннің, т.б. еңбектерін пайдаланған. Еңбек бес бөлімнен тұрады. Қосымша қазақтардың таңбаларын берген және башқұрттардың көне таңбалары орналасқан таблица берілген. Оған қоса үшінші қосымшада Орхон, Енисей белгілерін башқұрт таңбаларымен қатар берген Башқұрт деген атаумен тұтас халық болғандығын, олардың шығу тегін түсіндіргісі келген.

Сонымен, Н.Соколов еңбегінде башқұрт халқының тайпалық, рулық белгілеріне тоқталып, шығу тегіне, тарихына бойлаған. Еңбегінде автор рулардың шығу тегі туралы жаңсақтықтарға жол берсе де, өзіне дейінгі башқұрттар туралы жазған ғалымдар зерттеулерін пайдалана башқұрт халқының қалыптасу тарихын зерттеуге ұмтылыс жасаған еңбек деп айта аламыз. Бұл жерде комиссия мүшелері мұрағат құжаттарын пайдаланғанымен, көп жағдайда сілтеме жасалынбаған. Таңдаған тақырыптарына байланысты мұрағат материалдарын алып тізбелеген.

1905 жылы 7 қазандағы кезекті мәжілісінде: комиссия төрағасы А.В.Попов қатысушы мүшелерін келесі құжаттармен таныстырды:

1.Мұрағаттық комиссия мүшелері құраған құжаттар тізбесімен;

2.Бұрынғы Орынбор генерал-губернатор канцеляриясының мұрағатының мұрағатқа тапсырылған құжаттар тізбесі;

3.Археологиялық институттарда реттеуге жіберілген құжаттардың тізімі;

4.Генерал-губернаторлық және канцеляриясының мұрағатының комиссияға реттеп сақтауға жіберілген құжаттардың каталогтық карточкасымен таныстырды.

Комиссия алдындағы келесі шешуін күтіп тұрған мәселе:

- 1) Тапсырылған мұрағат тізбелерін тәртіптеу және жариялау,
- 2) Археологиялық институтқа жіберілген іс-құжаттар мәселесін анықтау,
- 3) Мұрағаттық комиссия тізімдерін алдыңғы тізімдермен салыстыру, мұрағатты ұстау қаражаты мен құжаттар шығынын есептеу.

Төраға айтуынша, әлі де реттелмеген 50 бума іс-құжат, қағаз, газет пен 200 карта мен жоспарлар бар екендігі белгілі болды.

1909 жылы комиссия мұрағатына сақтауға ешқандай іс түспеген, нақтырақ айтсақ, орын тарлығынан құжаттар қабылдауға жағдайлары көтермеген. Тек ғылыми еңбектеріне Н.Т.Лобов, И.С.Шукшинцев, Н.Т.Петухов, А.П.Гра казак бөлімі іс-құжатының тізімін жазу үшін пайдаланған.

И.С.Шукшинцев 1645 істі Торғай облыстық Басқармасының жоюға жіберілген делоларын қарап, сақтауға 138 іс-құжат шығарған.

1914 жылы да комиссия мұрағаты мен мұражай тар жерде Жайық өзенінің жағасындағы ғимаратта тұрды. Оны кеңейту мәселесін 1913 жылдан қолға алғанда 1914ж. II дүниежүзілік соғыс басталып, кейінге қалған.

1914 жылдың 16 қаңтарындағы комиссия мәжілісінде 29 мәселесі бойынша төраға А.В.Попов ұсынысымен құрметті мүшелікке атақты Орынбор оқу округінің хатшысы Тихомиров пен Ғылым Академиясының хатшысы, шығыстанушы С.Ф.Ольденбургті сайлаған.

1917 жыл Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясы 1917 жылы бұрынғы Орынбор өлкесінің атасақ, Торғай, Орал облыстық басқармасының, Түркістан облыстық басқармасының Орынбор губерниялық тағы да өзге патшалы Ресей үкіметінің бірнеше таратылған мекемелерінің жоюға, сақтауға жіберілген 3 000 000-ға жуық құжаттардың жинақтауымен орталық мұрағатты құрады. 1918 жылдың сәуір, мамыр айларында Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының мұрағатында 3 000 000-нан аса іс-құжат жинақталды [10,-19п].

Комиссия мүшелерінің қызметі қоғамдағы жаңа жойқын өзгерулердің бірінен кейін бірі келуіне байланысты тоқтады.

1887 жылдан 1917 жылға дейінгі комиссияның басты қызметі бұрынғы Орынбор генерал-губернаторлығының басқармасы канцеляриясының мұрағатын реттеу толық аяқталды деуге болмады. Алайда, Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясы Орынбор қаласында орталық тарихи мұрағаттың негізін қалады. Қазір де бұл мұрағат - Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты деген атаумен белгілі. Мұрағаттық комиссия құраған осы мұрағатта казак тарихына байланысты мол құнды құжаттардың біразы сақтаулы тұр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мұрағат деректері – халық қазынасы. Алматы: Асем-Систем, 2004-274б.
2. Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты. (РФ ОрОММ)-96-қ, 1-т, 1-іс, 1-п.
3. ОрОММ 96-қ, 1-т, 69-іс, 12-12об п.п.
4. ОрОММ 96-қ, 2-т, 47-іс, 6п.
5. ОрОММ 96-қ, 1-т, 6-іс, 14п, 9п.
6. Зобов Ю.С. Истории Южного Урала. Вторая половина XIX- начало XX в // Учебное пособие. – Оренбург, 1991- 128с.
7. ОрОММ 96-қ, 1-т, 5-іс, 23п.
8. ОрОММ 96-қ, 2-т, 17-іс,
9. ОрОММ 96-қ, 1-т, 13-іс, 3п.
10. ОрОММ 96-қ, 1-т, 124-іс, 19п.

В статье исследуется роль Оренбургской ученой архивной комиссии в создании архивов Казахстана, а также о сохранении ценных архивных источников.

In clause is investigated the role of the Orenburg scientific archival commission in creation of archives of Kazakhstan, and also about preservation of valuable archival sources.

УДК 94(574)"19"

Исмағұлов Ұ.Ш.

т.ғ.к.,доцент,

Қ.Жұбанов атындағы АМУ

**КЕҢЕСТІК ҚОНЫСТАНДЫРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТӨҢІРЕГІНДЕГІ
ТАРТЫСТАР (XX ғ. 20-30 ЖЫЛДАРЫ)**

Жалпы, Қазақстан мен Орталық арасында республика аумағына сырттан және іштен қоныстандыру мәселесі төңірегінде тартыс

жүреді. Бастапқы кезден-ақ өршіген өз бетімен қоныс аударушылық Орталық тарапынан қолдауға ие болды. Кейін, Кеңес үкіметі қазақ жеріне сырттан қоныстандыруды заңдастырып берді. Сөйтіп, қазақтардың жерге орналасу тілектері тағы да тізгінделді.

Кеңестік тарихнамада осы мәселенің қайшылық жақтары айтылмай, бірыңғай дәріптелгені белгілі. Тәуелсіздік алған кезден кейінгі зерттеулерде мәселеге объективті бағасын беруге қол жетіп отыр. Дегенмен, қоныстандыру саясатына байланысты тартыстар барысы әлі де болса кеңінен қарастырылып жатқан жоқ.

ҚазАКСР өкілдері кеңестік қоныстандыруды да бұрынғы патшалық қоныстандыру саясатының жалғасы ретінде көреді. Өз пікірлерінде оны ашық та айта алды. Сол әрекет барысында жерге орналасуы тиіс келімсектердің қазақ өлкесіне қай кезден бастап келгендеріне жер беру мәселесі үлкен қайшылық туғызады, мерзім жиі-жиі өзгереді. Бұл жөнінде БОАК жанындағы Қазақстан өкілі міндетін атқарушы Көшербаев «орналастыру үшін өз бетімен келушілердің келу мерзімінің шегін жиі-жиі өзгерту өз бетімен қоныстануды заңдастыру, бұрынғы биліктің отаршыл саясатын жалғастыру, келімсектер толқынының одан әрі өршуіне ықпал ету және Автономиялық республикалардың байырғы тұрғындарының бірінші кезекте жерге орналасу құқықтарын жою болып табылады»-дейді [1,10-п.].

БОАК Президиумының 1926 жылы 30 шілдедегі қаулысына байланысты БҚК (Бүкілодақтық Қоныстандыру Басқармасы) Одақтың халқы тығыз орналасқан бөліктерінен тұрғындарды қоныстандыру мақсатында ҚазАКСР бос жер қорын анықтау жұмысы тапсырылады. Міне, осы шараны жүзеге асыру үшін одақтас және Автономиялық республикаларға өз жер қорларын анықтау арқылы қоныстандыру жоспарларын жасақтауға нұсқау беріледі. Бірақ ҚазАКСР бұл іспен айналысудан бас тартады. Сол себепті де БҚК бүкілодақтық қоныстандыру жоспарын құруды кешіктірмеуді желеу етіп, Қазақстандағы жер қорын анықтау әрекетіне өз бетімен кірісіп кетеді [2,55-56-пп.].

1927 жылдың 5-6 шілдесінде өткен БҚК 3-пленумы ҚазАКСР 1928 жылдан бастап, бүкілодақтық дәрежедегі маңызы бар қоныстандыру ісіне қор дайындау жөнінде шешім шығарады.

КСРО ХКК 1928 жылдың 3 сәуіріндегі қаулысы РКФСР үкіметі мен БҚК ағымдағы жылдың 6 айы ішінде қоныстандыруға мүмкіндік бар-жоғын анықтау үшін ҚазАКСР территориясында зерттеу жүргізуді міндеттейді [3,34-п.].

РКФСР ХКК өзінің 1928 жыл 27 сәуірдегі мәжілісінде (№25 хаттама) «БҚК баяндамасы бойынша қабылданған КСРО ХКК қаулысынан туындаған директиваларды орындау шаралары» жайындағы мәселені тыңдап, РКФСР Мемлекеттік жоспарлау мекемесіне 3 күн ішінде қоныстандыруға жер бөлуге мүмкіндігі бар және тез арада астық-бидай шаруашылығын құруға жарамды аудандарды анықтау мақсатында ҚазАКСР жер қорларын зерттеуді ұйымдастыру мәселесін жасақтауды тапсыру жөніндегі мазмұнда қаулы қабылдайды.

РКФСР ХКК осы және КСРО ХКК 1928 жыл 3 сәуірдегі қаулыларын Қазақстанды егін шарушылығы арқылы жайланудың алғашқы баспалдағы ретінде қарастыра отырып, ҚазАКСР Орталықтағы өкілі атынан орынбасары Ромин және хатшы Жантеміровтің қол қоюымен 1928 жыл 8 мамырда (№2317) БОАК Президиумына мәлімдеме жіберіліп, сол қаулылардың Қазақстан мүддесін бұзып отырғандығы және БОАК мен РКФСР ХКК күні бүгінге шейін келе жатқан заңдарына, заңдық актілеріне қайшы екендігі, сол себепті төмендегі негіздемелер аясында қайта қарауға жататындығы келтіріледі:

1. 1924 жылы 17 сәуірде ҚазАКСР Жер Кодексінің 142, 168 баптарында және 141, 168, 170, 194- баптарының қосымшаларында белгіленген талаптарды орындау, сондай-ақ жерді жергілікті жағдайға бейімдеп дұрыс және орнықты пайдалануды қамтамасыз ету мақсатында БОАК мен РКФСР ХКК «Көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшылыққа өтіп жатқан тұрғындарды жерге орналастыру» Ережесін бекітеді.

Осы Ереженің I бабына сәйкес «жерге орналастыру мекемелерінің бастамасымен жүргізілетін жерге орналастыру жаппай және міндетті сипатта болады және ол қазіргі таңда көшпелілерге, жартылай көшпелілерге арналған жазғы, басқа да маусымдық жайылымдары, оларға тиісілі көш жолдары жоқ отырықшы-егіншілік аудандардан басқа ҚазАКСР барлық аудандарын қамтиды».

Ереженің 3-бабы бойынша «Жер Кодексінің 155-бабына сәйкес, арнайы қажеттіліктерге бөлінгеннен қалған жерлер 3-бап негізінде жерге орналастыру қоры»- деп белгіленеді.

Ереженің 6-бабында «Ережеге сәйкес жерге орналастыру жұмысы барысында барлық жерге орналасушыларға қажетті жер мөлшерін ақырына шейін анықтап болмайынша, ҚазАКСР

территориясындағы бос жерлерді пайдалануға жол берілмейді»-деп көрсетіледі.

Кейінгі кездері Қазақстанға КСРО басқа аудандарынан өз бетімен қоныс аударушылық байқалуына байланысты БОАК Президиумы 1925 жылы 14 қыркүйекте (№20 хаттама) басқа республикалар, губерниялар және облыстардан Қазақстанға және Қырғыз автономиялық облысына қоныс аударуға тыйым салынуы жөнінде қаулы қабылдайды.

1927 жылдың 28 ақпанында БОАК Президиумы төмендегі мазмұнда қаулы шығарады: «ҚазАКСР көшпелі және жартылай көшпелі аудандарындағы мемлекеттік жаппай жерге орналастыру жыл сайын мемлекеттік бюджеттен сол жоспарды жүзеге асыруға қаржы бөліп отыруды көрсететін Мемлекеттік Жоспарлау мекемесінің 1925 жыл 4 шілдедегі жоспарына ыңғайластырылып жүргізілуі керек».

Жоғарыда келтірілген РКФСР ХКК мен БОАК қаулыларының үзінділерінен байқағанымыздай, Қазақстанның бұратана тұрғындарын жерге орналастыру ісіне шындығында үлкен мән берілген және осындай көзқарас аясында Қазақстанда 1924/25 жылдан бастап жаппай міндетті жерге орналастыру жүргізіліп келеді. Бұл жұмыс БОАК Президиумының 1926 жыл 30 тамыздағы (№69 хаттама) қаулысы бойынша 1936 жылы аяқталуы керек болады.

РКФСР ХКК 1928 жыл 27 сәуірдегі қаулысына сәйкес сырттан қоныстандыруға артық жер анықтау бағытында ҚазАКСР жер қорларын зерттеу жұмысын ұйымдастыру жоғарыда атап көрсетілген БОАК мен РКФСР ХКК қаулыларына қайшы келеді және БОАК 1924 жыл 17 сәуірдегі Ережесі бойынша жүргізіліп жатқан жерге орналастыру жұмыстарының қалыпты жүрісі мен қарқынын тежейді.

II. Қазақстан территориясы өзінің табиғи-тарихи жаратылысы, климаттық, топырақтық-ботаникалық және гидрологиялық жағдайы жағынан жер шаруашылығына келмейді, олай болса егіншілік қоныстануға жарамсыз болып табылады. Сондықтан, ол жерлерді экстенсивті жайылымдық мал шаруашылығына пайдалану тиімді болар еді. Қазақстанның солтүстік жағындағы қара топырақты, қоңырқай қызғылт топырақты, жылдық жауын-шашын түсімі 250-300 мм. болатын кішігірім бөлігі егіншілікке келуі мүмкін. Бірақ, бұл бөлікте де жылдың бір мезгілдерінде жауын-шашын түсімі аз, орташа жылдық температурасының жоғары

болатыны жиі кездеседі. Сондықтан, мұнда астық-бидай шаруашылығы тұрақты, берік дамыды деп айтуға болмайды. Бұған бұл аудандардың кей жылдардағы бидай өнімінің орташа көрсеткіші жөніндегі статистикалық мәліметтері дәлел бола алады.

Айтылған пікірге тағы бір дәлелдеме ретінде мынадай жағдайды айтып өткен жөн: революцияға дейін пайда болған бірқатар қоныстанушылар өнімділіктің төмендігіне, жер қабаттарының тез тозатындығына байланысты өз учаскелерін мүлдем тастап кетуге немесе егіншіліктен мал шаруашылығына көшуге мәжбүр болды.

Осы көрсетілген жағдайлар әлі күнге шейін Мемлекеттік Жоспарлау мекемесі тарапынан да, басқа да билік орындары тарапынан да (БҚК басқа) келіспейтіндігін білдірген дау-дамай туған жоқ, қайта РКФСР ХКК 1927 жыл 2 наурыздағы арнайы қаулысымен расталды. Қаулыда былай деп көрсетілді: «Қазақстанның табиғи-тарихи жаратылысы халық шаруашылығының негізгі саласы болып табылатын мал шаруашылығын дамытуға ыңғайлы екендігі ескеріле отырып, Қазақстан Одақтың халық шаруашылығы жүйесінде мал шаруашылығы ауданы болып танылсын».

Міне, осылар тез арада астық-бидай шаруашылығын құру мақсатында артық бос жер табуға бағытталған РКФСР ХКК 1928 жыл 27 сәуірдегі қаулысының дұрыс еместігін және оны қайта қарауды қажет ететіндігін көрсетеді.

Жоғарыдағы айтылғандар негізінде БОАК жанындағы ҚазАКСР өкілдігі БОАК Президиумынан РКФСР ХКК 1928 жыл 27 сәуірдегі қаулысын бұзуды және КСРО БОАК Президиумынан КСРО ХКК Қазақстанда егіншілік қоныстандыру үшін артық жер анықтау жөніндегі мәселеге қатысты 3 сәуірдегі қаулысының жойылуына ықпал етуін сұрайды.

Ескерте кетер жай, БОАК жанындағы ҚазАКСР өкілдігі жоғарыда аталып өткен қаулыларды қабылдаған РКФСР ХКК және КСРО ХКК бірде бір отырысына шақырылған жоқ» [4,43-45-пп.].

Алайда БОАК 1928 жыл 14 мамырдағы отырысында ҚазАКСР өкілдігінің КСРО ХКК 3 сәуірдегі қоныстандыру үшін Қазақстанда артық жер анықтау жөніндегі қаулысын жою керектігіне байланысты ұсынысы қабылданбайды, керісінше, сол артық бос жерлерді анықтауға экспедиция жіберу мәселесі мақұлданады [5,9-п.].

Ал РКФСР ХКК 1928 жылы 22 мамырда ҚазАКСР жер қорларын зерттеуді ұйымдастыру мәселесіне байланысты КСРО ХКК 1928

жыл 3 сәуірдегі қаулысының 5-тармағын жүзеге асыру бағытында шешім қабылдайды. Онда: «ҚазАКСР жер қорларын зерттеу жұмысы ерекше экспедицияға жүктелсін. Бірінші кезекте Орал губерниясының және Түркіб темір жолы бойына тартылатын аудандар зерттелсін»-деп көрсетіледі [6,12-п.].

Зерттеуге жоғарыда аталған аймақтармен қатар, Елек, Ақтөбе, Петропавл, Көкшетау, Атбасар, Ақмола, Павлодар, Семей, Өскемен, Лепсі, Талдықорған, Алматы уездері және Қостанай округі тартылады [7,34-35-пп.].

Орталықтың қоныстандыру шарасында ұлттық республика мүддесімен санаспай, мәселені кез келген уақытта өз дегеніне бұра салатын әрекеті жөнінде тағы бір мысалды Орал губерниясындағы жағдайдан көруге болады.

БОАК Президиумы өзінің 1928 жыл 2 қаңтарындағы отырысында жері аз губерниялардан қоныс аударған 48 отбасына ҚазАКСР Орал губерниясы Орал уезіне қарасты Рубежинск болысындағы Победимов, Чайниковский елді-мекендерінен жер бөлу жөніндегі жекелей мәселені қарастыру барысында қаулы қабылдайды. Ол қаулы мазмұны мынадай: «Орал губерниясында тұрғындарының саны аздығы және сол губерния шаруашылығын тез арада қалпына келтіріп, өнімділігін арттыру қажеттілігі ескеріліп, БОАК Президиумының 1925 жыл 14 қыркүйектегі (№20 хаттаманың 9а пункті) «осы күннен бастап (14 қыркүйек, 1925 ж.) Қазақстанға сырттан қоныс аударудың барлық түріне тыйым салынады»-деген жолдағы мерзім 1927 жылдың 14 қыркүйегіне ауыстырылсын»[8,3-п.]. Ал, БОАК Президиумының 1927 жылдың 14 қыркүйегіндегі қаулысында «Қазақстан мен Қырғыз автономиялық облысына басқа республикалар, облыстар және губерниялардан БОАК Президиумының жаңа нұсқауына дейін қоныс аударуға тыйым салынсын»-деп көрсетілген еді. Олай болса, БОАК Президиумы сол 2 қаңтардағы қаулысымен кезінде өзі қабылдаған қаулыларын елемей, 14.IX.25-14.IX.27жж. аралығында қоныс аударған келімсектер әрекетін заңдастырған болып шығады және Қазақстан үкіметінің оны заңсыз, ал қоныстанушыларды өз бетімен келгендер деп санауы дұрыс болып табылар еді.

Осы жағдайдағы негізгі мәселе - Қазақстанға сырттан қоныс аудару мәселесінің нақты да анық болуына күмән туғызуы ешкімді шошытпасы айқын. Шынымен де, БОАК Президиумының жыл өткен сайын қоныс аударушылардың Қазақстанға келуі мерзімін өзгертіп отырмайтынына ешкім кепілдік бере алмайтын жағдай

қалыптасқан еді. Ал БОАК заңдық актілерінде сол нақтылықтың, анықтылықтың болуы Қазақстандағы жаппай мемлекеттік жерге орналастыру жұмысында әбден керек екені айтпаса да түсінікті

Осы жағдайларға байланысты БОАК жанындағы ҚазАКСР өкілдігі БОАК Президиумына және Ұлттар ісі жөніндегі бөлімге арнайы наразылық хатын түсіреді. Онда жоғарыда аталған мәселелерді келтіре отырып, наразылықтарының мазмұнын былай береді: «Біздің БОАК Президиумының 2 қаңтардағы қаулысына қарсы болуымызға түрткі болған тағы бір жағдай, ол 1927 жылдың 29 тамызында жергілікті орындардағы жерге орналастыру, жерді пайдалану мәселелерін зерттеу және ұлттық топтар арасындағы қарым-қатынасты реттеу мақсатында құрылған арнайы комиссияның баяндамасы мен ұсыныстарын талқылауға жиналған (12 желтоқсан, 1927 жыл) БОАК Президиумы өзінің 1925 жылдың 14 қыркүйектегі қаулысын жоймай, ҚазАКСР ОАК 1928 жылдың 1 сәуіріне дейін 1925 жылдың 1 қыркүйегінен кейін Қазақстанға қанша шаруашылық өз бетімен қоныстанғанын анықтауды ұсынумен шектеледі. БОАК Президиумы мынадай мәселелерді, яғни 1) өз бетімен қоныс аударушылар санын; 2) олардың орналасқан аудандарын; 3) сол аудандарда бұрыннан тұрып жатқандардың жер пайдалануы сипаты мен ауқымын анықтап, қандай шара қолданатынын ойластыруы мүмкін.

Ақырында, 2 қаңтардағы қаулыға қарсылығымыздың үшінші себебі және де басты себебі жанама түрде болса да қоныс аудару әрекетіне қолдау көрсетілуінде жатыр. Қаулының 3-бабында өз бетімен қоныс аударушылардың жерді жалдық шартпен алуға құқықтары бар екендігі айтылады. Бұл жағдай өз бетімен қоныс аударушылардың санының жылма-жыл өсіп отыруына әкеп соқтырады және нәтижесінде, БОАК бекіткен 1924 жыл 17 сәуірдегі «Ережені» жүзеге асыру мүмкін болмай қалады.

Міне, осындай жағдайларды ескере келіп, БОАК жанындағы ҚазАКСР өкілдігі БОАК Президиумының 1928 жыл 2 қаңтардағы Қазақстанға келімсектердің келуіне тыйым салатын мерзімді 1927 жылдың 14 қыркүйегіне өзгерту жөніндегі қаулысын бұзуды сұрайды»[9,4-п.]. Алайда, өтініш қабылданбай қалады.

Қоныстандыру ісі жөніндегі қабылданған БОАК мен ХКК 1929 жылғы наурыз айындағы қаулысына байланысты және КСРО ОАК мен ХКК осы іс жайындағы 1929 жыл 18 қаңтардағы қаулысына сәйкес БОАК мен РКФСР ХКК ҚазАКСР анықталған қорларға қоныстанушылар орналастыру шарасын жүргізу үшін ҚазАКСР

ЕХК жанынан ҚБ (Қоныстандыру Басқармасын) құру жөнінде қаулы қабылдайды [10,8-п.].

Қазақ өлкелік партия комитеті бюросының 1929 жыл 13 ақпандағы отырысында осы қоныстандыру және ҚазАКСР ҚБ құру мәселелері қаралады. Отырыста ЕҚК (СТО) 1929 жыл 18 қаңтардағы ҚазАКСР қоныстандыруға ашу жөніндегі қаулысы негізінде және астықты совхоздар мен қоныстандыру ісін ұйымдастыруға бос жер қорларын анықтау үшін байырғы және жергілікті тұрғындарды жерге орналастыруды жеделдету мақсатында республикада аудандық ҚБ құрылуына қарсылық білдірілмейді және олар ағымдағы жылы 10 мың келімсек орналастыруға бос жер анықтау жұмысын жүргізуі тиіс болады.

Республика басшылығы Орталықтың сол қоныстандыру шарасын көтеруіне, аймақтарда Қоныстандыру Басқармаларын құру нұсқауларына қарсылық көрсете алмағанмен, осы істе өздерінің талаптарын қоя алды. Оны жоғарыда аталған отырыс қаулыларынан көруге болады. Онда жоспарсыз өз бетімен қоныстануға жол беруге болмайтындығы, сондықтан осы әрекетті қуаттайтын ЕҚК (СТО) қаулысының жедел жойылуы керектігі, қоныстандыру бірыңғай жоспарлы түрде және жергілікті тұрғындарды жерге орналастыру жұмысымен байланыста жүргізілуі тиістігі, Қоныстандыру Басқармасы БҚК құзырында болғанымен, оның жұмысы ҚазАКСР ЕХК келісіліп жүргізілуі және қоныстандыру қоры байырғы және жергілікті тұрғындар жерге орналасып болғаннан кейін қалған бос жерлерден жасақталуы қажеттігі келтіріледі. Отырыста ҚазАКСР қоныстандыру мәселесін ЕҚК (СТО) республика басшылығының қатысуынсыз БҚК баяндамасы негізінде шешкеніне наразылық білдіріледі [11,1-3-пп.]. Шындығына келгенде, осы басқосу Орталықтың өктем іс-әрекетіне кішкене де болса қарсылық білдіре алған соңғы талпыныстардың бірі еді деп айтуға болады. Аталмыш мәселе төңірегінде қызу талқылау болып, жиналған жолдастар пікірлерін білдіреді.

ЕХК басшысы Тоқтабаев жалпы, қоныстандыру жұмыстарынан бас тартпау керектігін айта отырып, Еңбек және Қорғаныс Кеңесі қаулысындағы өз бетінше рұқсатсыз келген келімсектерді орналастыру шарасы келтірілген екінші бөліміне үзілді-кесілді қарсылық білдіру керектігін, бұл әрекеттің қоныстануды ретсіз рәсімдеу болып шығатынын, оның жоспарлы түрде жүзеге асырылуы қажеттігін ескертеді.

Сөз алған А.Асылбеков жалпы, Орталықтың осы мәселедегі ұстанымына наразылық көңілін білдіреді. Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің шешімі дұрыс еместігін, қоныс аудару ісінің қолға алынғаны Қазақстанға хабарланбағанын, оны Қазақстан үкімет орындары газеттен білгенін, бұған жайбарақат қарауға болмайтындығын, өйткені бұл жер мемлекеттік болғанымен, онда әзірше өздерінің тұрып жатқандығын ескертеді.

Қоныстандыру мәселесінде ол оны жергілікті тұрғындарды жерге орналастырумен бір мезгілде жүргізу керектігін, қазақтарды орналастырып алмайынша қоныстандыруға жол беруге болмайтындығын, әйтпесе түрлі шырғалаң туғызатынын, сондықтан, ЕХК алдына артық жер анықтау және жерге орналастыру жұмыстарының қарқынын күшейту мәселесін қою қажеттігін айтады.

А.Асылбеков Түрксіб ауданына келімсек орналастыруға қарсылық білдірмейді, бірақ мәселе оның қай бөлігінде жүзеге асырылатындығында екендігін, әйтпесе Павлодар округіндегі тұрғындар үшін Луговая бекетінен бастап, Түрксіб ауданында жерге орналастыру жұмыстары келімсек ендіруге жүргізіліп жатқандай көрінетіндігін келтіреді.

Келімсектер орналастырудың пайдалылығы не пайдасыздығы төңірегінде пікірін былай жеткізеді: «Кей жолдастар айтып өткендей, тек келімсектер орналастыру ғана астық проблемасын шешер ме еді? Бізде егіншіліктің қыр-сырын білетін қазақтар да жеткілікті, бірақ бұл арада совхоздар ұйымдастыру жөнінде айту керек. Қайталаймын, қоныстандыруға жол беруге болады, бірақ тек қана бір басшылық - қазақстандық партия және кеңестік органдар басшылығы болуы тиіс. Айту керек, Қоныстандыру Басқармасы мәселелерді шешуде Қазақстан өкілдерін шақырмайды және өз жұмыстарын қазақстандық органдармен келіспей жүргізеді» [12,128-129 pp].

Сафарбеков басқа да жолдастардың артық жер анықтау жерге орналастыру жұмысының қарқынына байланысты екендігі жөніндегі пікірлерін қуаттай отырып, 4 жыл ішінде қолға алынған орналастыру жұмыстарының ешқайсысы аяқталмағанын білдіреді. Ол сондай-ақ, Қоныстандыру Басқармасының тапсырмасымен округтерде зерттеу жұмыстарын жүргізген экспедиция мүшелерінің көңілінде Қазақстанда бос жерлер көп, аздап суландыру шарасын жүргізсе жұмақ болады деген жалған ұғым туындағанын, оны Қоныстандыру Басқармасы қызметкерлеріне «жұқтырғанын», ал

олар өз кезегінде Белоруссия және Украинадағы жер тапшылығын шешу мақсатында ешкіммен кеңеспей, санаспай, келіспей осы жылдың өзінде-ақ Қазақстанға келімсек жіберу керек деп шешкенін айтады.

Сафарбеков те Қоныстандыру Басқармасының құрылуына қарсылық білдірмейді, бірақ оның жұмысы ЕХК жұмысымен байланыста болуы, бақылау құқығы Қазақстандағы барлық шаруашылық мәселелерге жауапты болғандықтан, ЕХК қалдырылуы керектігін ескертеді. Ал, Түрксіб ауданындағы жұмыс бағыты жөнінде өз пікірін былай жеткізеді: «Түрксіб бойындағы... артық жер анықтаудың үлкен перспективалары жоқтың қасы. Бұл аудандарға келімсек отырғызып, одан белгілі бір дәрежеде қарымдылық күту, суландыру, мелиорация, т.б қосымша жұмыстар жүргізуге байланысты. Қаржы бөлмей, дайындық жұмыстарын жүргізбей бұл учаскелер тек жартылай көшпелі және көшпелі шарушылыққа ғана жарамды болады» [13,130-п].

М.Тәтімов қазіргі таңда жерге орналастыру жұмысын жүргізу керектігін, егер артық жер шықса оған ең алдымен қазақтарды немесе жергілікті орыс тұрғындарын орналастыруды, қалған жерге ғана келімсектерді жайғастыруды айтады.

Богданов Қоныстандыру Басқармасының негізгі қателігі оның ЕХК байланысы болмағандығында екендігін, бұл мәселедегі басты міндет жер учаскелерін жергілікті қазақ тұрғындары мен Қазақстанда тұрып жатқан басқа ұлт өкілдерін орналастыру үшін сақтау керектігін, ЕХК жер кесудегі құқығының міндетті түрде сақталуын, учаске бөлуде ЕХК келісіліп, содан кейін ғана жердің келімсектерге ұсынылуы тиістігін айтып өтеді [14,131-п].

Сонымен, республика мен Орталық арасында қоныстандыру мәселесіне байланысты тартыс жүреді. Республика өкілдерінің наразылық бағыттағы мәлімдемелері жоғарғы жақтан қабылданбайды. Қазақстан жері қоныстандыру шарасына заңды түрде ашылып, «қызылдар отарлауына» тартылып кете барды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ресей Федерациясының Мемлекеттік Мұрағаты (РФММ), 3260-қ., 5-т., 52-іс.
2. РФММ., 3260-қ., 7-т., 29-іс.
3. РФ ММ., 262-қ., 1-т., 2536-іс.
4. РФ ММ., 1235-қ., 120-т., 170-іс.
5. РФ ММ., 1235-қ., 120-т., 170-іс.
6. РФ ММ., 1235-қ., 120-т., 170-іс.
7. РФ ММ., 1235-қ., 120-т., 170-іс.
8. РФММ., 1235-қ., 122-т., 319-іс.
9. РФММ., 1235-қ., 122-т., 319-іс.

10. РФММ.,3260-қ.,9-т.,28-іс
11. РФММ.,1235-қ.,141-т.,245-іс.
12. Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты (ҚРПМ), 141-қор, 1-тізбе, 2306- іс.
13. ҚРПМ., 141-қор, 1- тізбе, 2306- іс.
14. ҚРПМ., 141-қор, 1- тізбе, 2306- іс.

В статье на основе новых архивных материалов рассматривается ход разногласия между республикой и Центром по вопросу переселения в Казахстан извне.

In the article on the basis of new archival material the disagreement course between republic and the Centre concerning migration in Kazakhstan from outside is considered.

ӘОЖ 929:070.4

Сүндетұлы Қ.

т.ғ.к.,

Х.Досмұхамедов атындағы АМУ

РЕДАКТОР Т.Б.ӨТЕУЛИЕВТІҢ ТАҒДЫРЫ

Республика баспасөзінің дамуында қолтаңбасы қалған, кейін сталиндік қуғын-сүргіннің жазықсыз құрбаны болған Төлепкерей Бисұлтанұлы Өтеулиевтің есімі құрметпен аталады. Ол 1889 жылы Орал губерниесі Жымпиты уезіндегі (қазіргі Сырым Датұлы) ауданындағы Тұздыкөл болысы, № 4 ауылда кедей отбасында дүниеге келеді, алайда ата-анасынан ерте айырылып жетімдіктің ащы дәмін татуға мәжбүр болады. Қайырымды жандар 12 жастағы Төлепкерейді Матшенскі біржылдық училищесіне оқуға береді. Оқуды бітірген жас алдымен 2 жылдық Илецкі училищесіне түседі, бірақ сондағы 2 жылдық педагогикалық училищеге ауысып 1910 жылы аяқтайды. Ағайындарынан қамқорсыз қалған Төлепкерей оқудан қол үзбей бір үзім нан табу үшін еңбекке араласады, Фокин атты байдың ұн тартатын диірменінде жұмыс істейді. Училищені бітіргеннен кейін Торғай облысында 1910-1914 жылдары ауыл мектебінде мұғалім болып еңбек етеді. Туған жерге деген ыстық ықыласы оны 1914 жылдың күзінде Жымпиты 2 жылдық училищесіне оқытушылыққа алып келеді. «Жымпитыда Алашорда үкіметі орнағаннан кейін қаржы болмағандықтан біздің мектеп жабылды. Көп ұзамай мен жергілікті еріктілер отрядына

қабылдандым, бірақ солшыл саяси көзқарасыма сенімсіздік білдірген Досмұхамедов одан босатты. Сөйтіп, күнкөрістің жолын іздеп мектепте бірге оқыған Асанов деген досымның шақыруымен Алаш Орда армиясы қатарына жұмысқа тұрып, әу баста регистратор, кейін есепші қызметін атқарды», - деп жазады Т.Б. Өтеулиев өзінің өмірбаянында [1].

Алашордашылардан Жымпитыны Қызыл Армия тазартқаннан кейін 1919 жылы 18 қаңтарда Төлепкерей Революциялық комитетке жұмысқа тұрып, алғашқыда есепші, көп ұзамай уездік қаржы бөлімінің бастығы болады. Т.Б.Өтеулиевтің ендігі өмірі мен қызметі қазақ халқының болашағы үшін коммунистік партиямен және кеңес үкіметінің жаңа қоғам орнату жолындағы күресімен ұштасады.

1919 жылдың күзінде уезкомның шешімімен акказактарға қарсы отряд командирлігіне тағайындалып, Ащысай аймағындағы майданға шайқаста жауынгерлерін жеңіске бастайды. Партияның тапсырмасын орындаудағы еңбегі жоғары бағаланып 6 айлық Мәскеу қаласындағы Свердлов атындағы университетте маркстік білімін жетілдіруге мүмкіндік алады. Курсты үздік бітірген жасқа зор сенім көрсетіліп, Шығыс Еңбекшілері университетінің үгітшілер бөліміне ауыстырылады. Саяси білімі жоғары, әрі Қызыл Армияның сапында ұрыс даласынан тәжірибесі бар Т.Б.Өтеулиевті жоғары басшылар Мәскеудегі ерекше отряд құрамына тартады, сөйтіп ол ел тыныштығын сақтауға кіріседі, солардың сапында Кронштад оқиғасына қатысады.

1921 жылы 1 мамырда Жымпитыға еңбек демалысына келген Төлепкерей уездегі бандыларға қарсы шайқасқа кіріседі, сөйтіп Мәскеуге оралу арманы жүзеге аспай қалады. Уездік комитетте алдымен насихат бөлімінің меңгерушісі, кейін 15 қыркүйектен бастап хатшылыққа сайланады. Бұл қызметті 1923 жылдың наурызының басына дейін атқарады.

РКП(б) Орал губерниелік комитетінің хатшысы ж.Никитиннің Т.Б.Өтеулиевтің партиялық қызметіне берген мінездемесінде мынадай жолдар бар: «Уездік комитет хатшысы ретінде партия жұмысында практикалық іс-тәжірибесі мол. Барлық жұмысты ерекше ынтамен атқарады. Өзі таңдаған партия қызметкерлеріне шебер жетекші. Маркстік біліммен жеткілікті қаруланған, Свердлов атындағы университетті аяқтаған. Әр істің теориялық және практикалық ұйытқысы. Уездік деңгейден төмен жұмысқа пайдалануға болмайды. Газеттерге қазақ тілінде тұрақты мақала

жазып отырады. Саяси ұстамды, өзге топтарға қосылу ниеті болған емес. Жігерлі. Қабылдаған шешімдерге ұстамды. Айтылған сын-ескертпелерді мойындайды, әрі оны жоюдың жолдарын табады. Ұйымдастырушылық және әкімшілік басқару қабілеттілігі жоғары» [1, 1-п.].

1923 жылы наурыз айының басында РКП(б) Гурьев уездік хатшылығына тағайындалып, бұл жұмысты 1924 жылдың қыркүйегіне дейін атқарады. Азамат соғысында қираған кәсіпшіліктерді қалпына келтіріп, халық шаруашылығын өркендету ісін тездетуге бел шеше кіріседі. Гурьевте мұнай, балық кәсіпшілігін дамытуға қоғамдық ұйымдардың күшін жұмылдырады. Ауылдардағы Қосшы одағының жұмысын жандандырып, еңбекшілердің сауатын ашу, денсаулығын жақсарту, оқу үйлерінің жұмысын күшейтуге басшылық жасайды. Сол жылдардағы Уездік комитеттің бюро мәжілістері хаттамаларында Гурьевтің саяси және шаруашылық өмірінің ең маңызды мәселелері талқыланғанын мұрағат құжаттарынан анық көресің. Халықты отырықшылыққа үйретуде, жаңа экономикалық саясаттың уезде толық жүзеге асуына шешімді шаралар қабылдайды.

Іскер басшы Т.Б.Өтеулиевтің уездегі еңбекшілердің саяси белсенділігін көтеріп, оларды жаңа қоғамды орнату жолында мерзімді баспасөздің ерекше рөліне арқа сүйеді. Сөйтіп, кезінде Жымпитыда жарық көрген «Ерік» газетінің баспаханасындағы араб әріптерін өзімен бірге ала келеді. 1923 жылы 3 наурыз күні болған РКП(б) Гурьев уездік комитетінің №11 бюросы мәжілісі төмендегідей қаулы қабылдайды (түпнұсқа):

Тыңдалды: 3. «Трудовая Правда» газетіне редактор тағайындау және қазақ тілінде газет шығару.

Қаулы етеді: Екі газетке редакторлық ету С.Мәмбетовке жүктелсін, қазақ тіліндегі газетке «Ерік» атауы берілсін және техникалық редактор табу міндеттелсін. Уездік партия комитетінің хатшысы Т.Өтеулиев» деп қол қояды [2].

Газеттің қазақ тіліндегі алғашқы санын шығару үлкен қиыншылықтармен жүріп жатты. Қазақша әріптер әзірлеу және оны теретін мамандарды табу, газетке мазмұнды материалдар іздеп табудың барлығы С.Мәмбетовке жүктелді. Алайда 1923 жылы 1 сәуір күні жарық көрген тұңғыш ана тіліндегі «Ерік» газетіне редактор ретінде қол қою оның маңдайына жазылмады. Күндіз-түні тыным таппай еңбек еткендіктен, денсаулығы сыр береді. Көктем айында білінетін созылмалы өкпе дерті онан сайын қатты асқынып

кетіп, кейін оның төсекте жатып емделуіне тура келеді. Сөйтіп, 1923 жылы 29 наурыз күні өткен Гурьев уездік партия ұйымы бюросының №13 мәжілісі төмендегідей мазмұнда қаулы қабылдайды:

«1. С.Мәмбетовтың денсаулығына байланысты берген арызы қанағаттандырылып, ол кез келген жұмыстан босатылсын.

а) Үгіт-насихат бөлімінің меңгерушілігіне уақытша ж.Сахаров, ал оның орнына ұйымдастыру бөлімінің нұсқаушысы ж.Григорьев тағайындалсын.

б) «Трудовая Правда» мен «Ерік» газеттеріне жауапты редакторлық ету Т.Өтеулиевке міндеттелсін» [3].

Т.Б.Өтеулиевтің редакторлығымен өлкемізде тұңғыш ана тіліндегі «Ерік» (қазіргі «Атырау» - Қ.С.) газеті 1923 жылдың 1 сәуірінде 500 данамен жарық көріп, оқырмандарға тегін таратылады. Газеттің алғашқы санындағы «Тірлік осымен табылады» деген бас мақаланы уезком хатшысы Т.Б.Өтеулиев жазып, басылымның ұстанымын былайша баяндайды: «Әркімге мағлұм, қазақ халқы - өнер-білімнен құр қалған надан. Патша заманындағы оған өнер-білім үйретіп, қатарға кіргізейін деген хұқметтің де, басқалардың да ниеті болған жоқ. Неғұрлым надан қалдырып, Россиядағы жалмауыздарға жем қылып қоюға қарай саясат тұтынды. Патша хұқметінің өзге саясатын былай қойып, школ жайын алайық. Патша хұқметі қазақ ортасына школдар салып, бала оқытты. Қазақтар балаларымыз оқып жүр деп мәз болып жүрді. Патша хұқметі қазақтың баласы надан қалар, ағартайын деп оқытқан жоқ. Қазақтың жастарын орысша оқытып, уақ шенеуніктер шығарып, жалбина беріп еліктіріп, өздерінің кім екендіктерін ұмыттырып, есінен шығарып, қазақты жүндеуге қол қабыс қылып алуға оқытты. Ал, школдарда болса қазақша оқыттырмады, бірен-саран шығарса, оны бақташыларына бақтырып қойды.

Кеңестер хұқметі өз тілінде школ аш, газет-журнал шығар, кітап-құрал шығар, мәкәма түзе деп бұйрық шығарып шашты. Ол әлі орнына келтірілген жоқ. ...Тірлік осымен табылады. Әйтпесе жер үстінде саған орын жоқ. Т.Өтеулиев» [4, 8-9 б.].

Уездік партия ұйымының жетекшілігінде жүрген Төлепкерей Бисұлтанұлы қазақ тіліндегі «Ерік» газетінің қалыптасуына да уақыт таба білді. Газеттің босатылған қызметкері болмауы себепті, басылымды уақытылы шығару, таралымын төмендетпеу, мақала ұйымдастыру ісіне басшылық жасап отырды. Уездік партия және

атқару комитеттерінің жауапты қызметкерлері Сейдмұхамед Мәмбетов, Шамсон Типеев, Ажырғали Сұлтанғалиев, Ғатау Махамбетовтерді газет жұмысына тартты. 1924 жыл 27 сәуірде өткен РКП (б) Гурьев уездік комитетінің бюро мәжілісіне төрағалық жасаған Т.Өтеулиев мәжілісте «Ерік» газетінің 1.03-26.04 аралығындағы сандарында жарық көрген материалдарды талқылай келе, газет жұмысының сапасын жақсарту үшін Орал губерниелік партия комитетінен 1 редактор және 1 әдеби қызметкер сұрауға шешім қабылдаған [5].

1924-1925 жылдары аралығында жоғары партия басшылары Т.Б.Өтеулиевті Орал қалалық партия ұйымында ұйымдастыру бөліміне нұсқаушы, есеп-қаржы бөлімінің меңгерушісі, 1926 жылы Семейдегі губерниелік партия ұйымының ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі, 1926 жылдың желтоқсанынан 1927 жылдың 23 наурызына дейін Семейдегі «Қазақ тілі» газетінің редакторы, 1927 жылдың 20 сәуірінде Қызылордаға Қазақ Өлкелік партия комитетіне нұсқаушылыққа, 1928 жыл 7 мамыры мен 1929 жылдың 26 қаңтары аралығында Ойыл аудандық партия комитетінің жауапты хатшылығына тағайындайды.

Міне, осы тұста Төлепкерейдің «Кіші октябрьдің» көсемі Ф.И.Голощекиннің саясатына қарсы көзқарасы қалыптасады. Ел арасында жүргізген әкімшілік теріс саясаттың, қазақ зиялыларының көшбасшыларын қудалаудың нәтижесінде жазықсыз жандар түрмеге қамалды, НКВД құрсауында отырды. Т.Б.Өтеулиевтің Адай округтік партия комитетінің жауапты хатшысы болып жүрген кезінде 1929 жыл 26 қаңтарында Ф.И.Голощекинге жазған хатынан үзінді келтіре кетсек орынды:

«Құпия

Құрметті Филипп Исаевич!

Мен бұл хат арқылы Сізге аз ғана шағым айтқалы отырмын. Өзіңізге жақсы белгілі болғандай, осы уақытқа дейін Адайда күлерлік нәрселелер көптеп етек алды. Қазір барлық карта ойыны ашылды және барлық ұйым аяусыз тексерілуге алынуда. Активтің бәрі түгелге жақын топқа бөлініп, қылмысты болды. Бір бөлігі қылмысқа тартылды, бір бөлігі тергелуде, бір бөлігі тұтқындалды және тағысын тағылар.

Сонымен біз армиясыз генерал сияқты болып қалдық... Сізге тағы да өтініш жасаймын. Совет қоғамдық жұмысын басқаруды қамтамасыз ететін адамдармен бізді қолдап жіберсеңіз екен» [6].

Бұл хаттың мазмұны оған қатты тигені соншалық Т.Б. Өтеулиевті бұл қызметтен босатуға мәжбүр болады. Хаттың сырында жоғарғы басшылардың солақай саясатының пайда болған Адай жеріндегі озбырлық, ретсіздіктің кесірінен халықтың арасында қатты толқу туғаны айқын аңғарылады. Шындығында, Форт-Александровскіден Адай округінің орталығын Гурьевтен де асырып, Ақтөбеге таяу Ойылға көшіргеннен үкімет ешқандай пайда таппай, халықты босқынға ұшыратты. Шындықты айтқандары тергеліп, жер ауды немесе атылып кетті. Белгілі журналист Саламат Хайдарұлы саяси қуғын-сүргіндерге арнап жазған «Қанды асу» атты кітабында мынадай жолдар бар: «Жасыратыны жоқ, олар саяси басшылардың әсіресе, Голощекиннің асыра сілтеуіне қарсы шықты. Шамадан тыс алым-салық салу, елді жаппай отырықшыландыру, еріксіз күшпен ұжымдастыру, халықтың ой-пікірімен санаспай Адай округінің орталығын Ойылға орналастыру сияқты әміршілдік-әкімшілік саясатқа қарсы тұрды. Тұнып тұрған басқа өнеркәсібі жоқ, судың тапшылығынан егін шаруашылығымен айналысудың да жай-күйі тапшылығынан тек қана малға қараған халықтың берекеті кете бастады. Еңселерін жұт басып, басын әлі көтере алмаған ел босқынға ұшырады» [7, 26 б.].

Т.Б.Өтеулиевтің ендігі тағдыры қиыншылыққа толы болды. 1930 жылы Атбасар түсті металл тресінде басқарма бастығы, Степняктегі алтын-мыс тресінде директор, 1930 жылы 20 қаңтарынан Петропавловск округтік прокуроры қызметіне тағайындалады. Бірақ оны бұл лауазымдарда көп тұрақтатпайды, сол жылы «Каззолото» тресі басқарушысының орынбасарлығына тағайындалып, өмірінің соңына дейін атқарады.

Қазақ халқының болашағына шын берілген, саяси сауатты Төлепкерей Бисұлтанұлының Алаш Орда мемлекетінің армиясындағы қызметі және Адай округтік партия комитетіндегі хатшылық кезіндегі саяси ұстанымдары үшін сталиндік зобалаңға тап болады. Оны бір түнде тұтқынға алады, соңында Фатима атты әйелі және үш баласы жылап-сықтап қала береді. «Жапонияның агент», «алашордашыл халық жауы», «Жалау Мыңбаев, Смағұл Садуақасов, Сұлтанбек Қожановтардың «құйыршығы», көздеген мақсаты – Қазақстан партия ұйымын большевиктер партиясының құрамынан бөліп әкету, кеңес қоғамына іріткі салу» деген айыппен 1938 жылы 8 наурыз күні атылады.

Бар ғұмырын халқымыздың оқу-ағарту ісіне, оның ішінде баспасөз ісіне арнаған абзал азаматтың тағдыры осылай аяқталады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты (ҚР ПМ) 141-қ., 16-т., 2492-іс, 3-п.
2. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты (АОММ) 3-қ., 1-т., 156-іс, 5-п.
3. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты (БҚОММ) 37-қ., 2-т., 2751-іс, 29-п.
4. Қорқытов Б. Жылнама «Еріктен» басталады. – Алматы, «Арыс» баспасы, 2003. –105 б.
5. БҚ ОММ 1-қ., 1-т., 1245-іс, 3-п.
6. Маңғыстау облыстық мемлекеттік мұрағаты (МОММ) 2-қ., 1-т., 162-іс, 1-2-п.п.
7. С. Хайдарұлы. Қанды асу. – Алматы: «Өлке» баспасы. – 1997. – 164 б.

В статье речь идет о жизни и деятельности редактора и общественного деятеля Т.Б.Утеулиева, который активно участвовал в развитие печатного дела в республике. Т.Б.Утеулиев был безвинно расстрелян в годы сталинской репрессии.

In article it is a question of a life and activity of the editor and public figure T.B. Uteulieva was innocently shooting in days of Stalin reprisal.

ӨОЖ 341.231.14:340.12

Исибаева Е.И.

т.ғ.к.,

Қ.Жұбанов атындағы АМУ

**ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕГІ:
АДАМ ҚҰҚЫҒЫ – АЗАМАТТЫҢ БАСТЫ ИГІЛІГІ**

Құқықтар мен бостандықтар көп жағдайларда адамның қоғамдағы орнын, оның мемлекетпен өзара байланысын анықтайды. ҚР Конституциясының 1-бабында адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ең қымбат қазына деп бекітілген. Бұл конституциялық норма-мақсатта мемлекеттің құқықтық дамуының ұзақ мерзімдік міндеті – мемлекеттің құқықтық сипатын қалыптастыру жарияланған.

Құқықтық мемлекет идеяларын тұжырымдау тамыры адам бостандықтарының тұлға мен мемлекет мүдделерінің, қоғамдық және жеке адам мүдделерінің, мемлекет пен құқықтың ара қатынасының философиялық проблемаларында жатыр. Мемлекет қоғамның ең жоғарғы ұйымдасқан институты ретінде оның

өмірінде барған сайын маңызды рөл атқарып келеді. Бұл мемлекеттік биліктің ерекшеліктерінен келіп туындайды. Тек мемлекет қана бүкіл қоғамның ресми өкілі болып табылады. Жалпыға бірдей міндетті әдеп ережелерін жариялауға және жария мәжбүрлеуді қолдануға айрықша құзіретке иелік етеді [1].

ҚР Конституциясының негізгі идеясы адам мүдделерінің жалпыға бірдей презумпциясы болып табылады. «Адам мүдделерінің презумпциясы, - дейді профессор Г.Мальцев, - заң аясындағы барлық қарама-қайшылықтар, барлық дау-дамайлар адам үшін не тиімді деген көзқарас тұрғысынан шешіледі, барлық шешімдер осы тұрғдан қабылданады, ал ол адам қайдағы бір қиялдағы, қандай да болмасын демократиялық сұлбаға сәйкес әсіреленген адам емес, нақтылы мақсаттары мен қажеттіліктері бар өмірде бар тірі адам[2].

Адамның құқықтары – бүкіл адамзаттың ажырамас, бөлінбес игілігі. Бұл дүниеде қандай да оқиғалар мен әрекеттер орын алмасын, қандай да ғылыми жаңалықтар ашылмасын, олар адамның жағдайына, құқықтары мен бостандықтарына жағымсыз әсер етпеуге тиіс. Қоғамдық процестердің дамуында құндылық бағдар адам құқықтарын ұлағаттаған дүниежүзілік және ұлттық дамудың барлық процестерін адаммен өлшеудің мәні осында жатыр.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап көптеген мемлекеттер жалпы адамзаттық құндылықтардың, либералдық-демократиялық идеялардың ықпалымен адам құқықтарын қорғауды көздейтін құқықтық, әлеуметтік, демократиялық мемлекет принциптерінен бағдар алды. Адам құқықтарын жан-жақтылау процесіндегі мына төмендегідей аса маңызды кезеңдерді атап өту қажет. 1948 жылдың 10 желтоқсанында Біріккен Ұлттар Ұйымы негізгі құқық қорғаушы құжат – адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын қабылдады. Адам құқықтарын қорғауда 1975 жылы Хельсинки 1989 жылғы Вена келісімдері де маңызды құжаттар болды [3].

Конституциялық нормаларды, идеяларды іске асырудың толықтығы мен тиімділігін қамтамасыз ету мақсатында адамның абсолюттік құқықтары ұғымы кеңірек қарастыруды қажет етеді. Ол үшін адамның абсолюттік құқықтары мен бостандықтары доктринасын оның пайда болған кезінде де, сонымен бірге қазіргі кезеңде де абсолюттік ғылыми ой елегінен өткізудің маңызы зор.

Қазақстан Республикасының Конституциясы адамның ең асыл қасиеті – қадір мен қасиетін жоғары қояды. Гуманизмге негізделген қоғамда қадір-қасиет заңмен қорғалады. Сондықтан

да Қазақстан Республикасының Конституциясында: «Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды» -деп жарияланған (17-бап).

Бұл ереже қылмыстық және азаматтық заңдарда нақтылана түседі. Егер біреу адамның қадір-қасиетіне кір келтіретін мәліметтер таратып, оның растығын дәлелдей алмаса, онда қылмыстық, материалдық жауапкершілікке тартылады. Жәбірленуші мұндай мәліметтерді жалған деп есептесе, сот арқылы өзінің жақсы атын қалпына келтіріп, сондай-ақ өзіне келтірілген моральдық зиян үшін материалдық шығынын өндіріп ала алады. Адамның қадір-қасиетін аяққа таптайтын іс ретінде балағаттауға заңмен тыйым салынған. Адамның қадір-қасиетімен бірге Конституция қандай да бір жақтардың жеке өмірге заңсыз қол сұғуынан қорғайды. Мысалы, Конституцияның 18-бабына сәйкес, әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің жеке отбасының құпиясы болуға, абыройы мен ар-намысының қорғалуына құқығы бар.

Жеке өмірге араласпаушылық тұрғын үйге қол сұғылмауды да білдіреді. Ешкім басқа біреудің үйі немесе пәтеріне үй иесінің келісімінсіз басып кіруге болмайды. Басып кіру деп тұрғын үйге өз еркімен кірудің барлық түрлерін: ашықтан-ашық тұрғын үй иесінің өз еркінен тыс немесе олар жоқ кезде құпия түрде кіруін түсінеміз. Бұл үшін заң тіптен қылмыстық жауапкершілікте белгіленген. Мұндай жауапкершілік басқа біреудің үйіне билікті шектен шығып пайдаланып кіргенде, екі немесе одан да көп адам кіргенде, түнгі уақытта кірсе, заңсыз тінту жасағанда (прокурордың санкциясынсыз) тартылады. Полиция қызметкері тұрғын үйге тек қылмыскерді қудалап және бұл қылмыскер тарапынан қоғамдық тәртіп пен адамдардың өміріне қауіп төнгенде ғана кіре алады. Адамды тұрғын үйінен айыруға тыйым салынады. Егер тұрғын үй адамның меншік құқығында болса, оны иелену, пайдалану, билік ету құқығы болады (25-бап). Меншік құқығына кепілдік беру де бұрынғы заманнан бері табиғи құқықтардың қатарына жатады. Меншік құқығы адамға материалдық өндіріс пен бөлініс аясындағы мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін қажетті. Меншік иесі өзінің мүлкіне заңға сәйкес билік ете алады. Ол өзінің мүлкін жеке адамға, қоғамға қарсы пайдалануға құқығы жоқ, яғни басқа адамның, бірлестіктің, мемлекеттің заңды мүдделеріне зиян келтірмеуі тиіс. Қазақстан Республикасының Конституциясы жеке меншікті мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар тарапынан заңсыз қол сұғудан қорғайды. Мемлекеттік орган азаматтың мүлкін алу

туралы шешім қабылдаса, азамат келтірген зиянын өндіріп беруге немесе мүлкін қайтарып беруді талап етіп сотқа жүгінуге құқығы бар (26-бап).

Жоғарыда айтылғандардан басқа, Қазақстан Республикасының Конституциясында сөз, баспасөз, бірлесу бостандығы, бейбіт жиналыстар, шерулер жасауға құқық сияқты табиғи құқықтар бекітіліп, кепілденген.

Адамның құқықтары мен бостандықтары, оларды жүзеге асыруға қажетті жағдайлар туралы ойларды қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының Конституциясында адамның құқықтары мен бостандықтарын тану және бекіту, оларды жүзеге асыру табиғи құқықтар теориясына толығымен сәйкес келетіндігін және оларға кепілдік берілгенін айтуға болады. Тек адамның істеуі керек, сонда ғана құқық идеясы нақтылай жүзеге асады. Бұл сұраққа жауап берместен бұрын "адам", "тұлға", "азамат" ұғымдарын айқындап алайық. Әдеби шығармаларда, ауызекі әңгімелерде адам, тұлға, азамат ұғымдары, олардың арасында бергілі бір айырмашылық бар болса да, бірқатар жағдайда бір мағыналы сөздер ретінде қолданылады. Адам ұғымы жеке адамның биологиялық әлеуметтік табиғатын білдіреді. Оны тірі жәндіктің өкілі ретінде қарауға тиіспіз. Биологиялық жаратылыс ретінде "саналы адам" деңгейіне жеткен адам дамуы өте баяу өтеді. Мыңдаған жылдар бойы адам денесінің анатомиялық құрылысы, оның органдары өзгерген жоқ десек болады [4]. Ал, әлеуметтік, яки тұлға сипатындағы тұрғыдан алғанда, адам дамуының орасан зор өрлеу жолынан өтті. Кез келген нақтылы адам тұлға болып саналады және ол табиғи және әлеуметтік ерекшеліктерге ие бола алады. Қоғамда біртіндеп адамның бостандықтары мен құқықтары туралы мәселе дамып-жетіліп, ұлы тарихи құжаттарда тұжырымдалады. Бірақ бұл кезеңде негізінен, жеке тұлғаны адамдардың тағдырын өз қалауы бойынша шешу құқығы берілген жоғары күш ретінде мемлекетке бағындыруға негізделген этатистік көзқарастар үстемдік құрды. Адам құқықтарына әмбебаптық маңыз беру табиғи-құқықтық доктринаның қалыптасуынан кейін басталды. Ағартушылық философиясында адам құқықтары мен бостандықтарының мұраттары тұжырымдалған. Бұл құбылыс өз бастауларын табиғи-құқықтық доктринадан алады.

Адам құқықтарының идеялары қазіргі Қазақстан аумағында басқаша жолмен таралды. Көшпелі мәдениет пен құқықтық санадағы «дәстүрлі құқық» нормалары экономикамен емес, ең

алдымен экологиялық және этикалық тұстармен байланысты болды. Көшпенділердің құқықтық мәдениеті мемлекеттік заң түрінде көрініс табуды қажетсінбейтін табиғи заң мен табиғи құқық нормаларын сақтауға бағытталды. Заң түріндегі белгілеулердің «мейірімсіз формалдығының» орнына аңыз-өсиеттер беделі, дәстүрлі құқық казуистикасы, құндылықтардың дәстүрлі жүйесіне жүгіну, әдет-ғұрыпқа, салт-санаға, ата-бабаларымыздың аңыздары мен өсиеттеріне сілтеме жасау руаралық бәсекелестік мозайкасы, т.б. үстемдік құрды. Оның үстіне, көшпенді қоғамның табиғи құқықтар нормалар жүйесі мемлекеттен бөлек, тәуелсіз ретінде саяси мемлекеттік билікті шектеу болды. Мемлекеттіктің қауымдық-этнократиялық және әлеуметтік-саяси бастаулары өзара күрделі де қарама-қайшылықты қарым-қатынастарға түсті.

Академик С.Зимановтың пікірінше, «қазақ құқығы - қазақ халқы мен бүкіл көшпелі өркениеттің алтын қазынасы. Ұлы даланың дәстүр-нормативтік жүйесі мен мәдени дәстүрлерінен бастау алған қазақ құқығы көптеген ғасырлар бойына бөгде мемлекеттердің тікелей және жанама қысымына, олардың идеологияларының күшті әсеріне қарамастан, ғажап өміршеңдік пен табандылық көрсетті. Қазақ қоғамы аса зор құрбандықтарға қарамастан, едәуір өзгерістерге ұшырады, бірақ оның сан ғасырлық құқықтық мәдениеті мен тілі ең табанды және өміршең құбылыстар болып шықты. Қазақ даласын құйындатып өте шыққан өзгерістер мен төңкерістерге қарамастан, қазақ құқығының өзінің бастапқы түрінде осынша өміршеңдігінің сыры оның негізінде және мәдениеттің өзінде, оның нормативтік жүйесінде халықшылдық пен адамның ерікті, табиғи бостандығының, яғни адам мен адамзаттың мәңгі ұмтылыстарымен үндес адамгершілік идеялары мен қағидаларында жатқандығында болып отыр. Бұл қазақ құқығының басқыншылар мен олардың режимдерінен әлдеқайда күшті болып шығуының іргелі себептерінің бірі болды» [5]. Айтарлықтай көлемді бұл үзіндіні көшпелі қоғамдағы адамның құқықтары мен бостандықтарының ерекшеліктерін көрсету үшін келтірдік. Біздің пікірімізше, Қазақстан ежелден-ақ өз болмысының негізін адамгершілік талаптарына сәйкес қалаған. Бұл адамдардың діни, отбасылық, мемлекеттік міндеттерін сезінуге, борышты құқықтан жоғары санауларын тәрбиелеуді қажет етті.

Қазіргі кезде адамның ең жоғарғы құндылық екені, оның құқықтары мен бостандықтарының ажырамастығы туралы идеяның өзіне лайықты баламасы жоқ. Адамзат тарихы қоғамдық дамудың

басқа басымдықтарын белгілеу оның құқықтары мен бостандықтарының шектеуге, тоталитарлық режимдердің орындалуына алып келді. Адамның табиғи ажырамас абсолюттік құқықтары доктринасының адамның ең жоғарғы құндылық екендігі туралы идеяны бекітуде оң рөл атқарғаны даусыз [6].

Жалпы алғанда, ҚР Конституциясында тұлғаның еркін өздігінен дамуына көмектесетін адам құқықтары мен бостандықтарының кең тізімі бекітілген. Бұл каталог жалпы халықаралық стандарттарға сай келеді. Оның үстіне, Конституцияда бекітілген құқықтар мен бостандықтар абстракция емес, оларды қорғаудың және кепілдік берудің механизмі бар. Аталған қағиданың Конституцияда бекітілуі ҚР даму бағытын дұрыс таңдағандығын дәлелдейді, өйткені тарих сабақтары қоғамдық проблемаларды шешу, әлеуметтік өзгерістер барысында адам мен оның мүдделері ұмыт қалған жағдайда осы өзгерістердің өз мағыналарын жоғалтып, қоғамдық прогреске кедергі болатынын талай мәрте дәлелдеді.

Қазіргі демократиялық қоғамда адамның мүдделері, құқықтары мен бостандықтары басым болған жағдайда, олар көпшілік мүдделерімен үйлесімде болуға тиіс. Олардың араларында туындайтын нақтылы қарама-қайшылықтар адам мүдделерінің пайдасына, оның құқықтары мен бостандықтарын іске асыру мақсатында шешілуге тиіс. Егер бұрын жеке адам толығымен мемлекетке бағынып, оған тәуелді болса, табиғи-құқықтық доктринаның дамуымен тұлға дербестікке ие болды. Тұлға мемлекет тарапынан адамның бостандығы аясына қол сұғуға болмайтын құқығына иелік етеді және оның құқықтары мен бостандықтары бұзылған жағдайда мемлекеттік қорғауға кепілдік алады. Бұл табиғи-құқықтық доктринаның маңызды рөл атқарып, адамның тумысынан біткен, оған табиғат пен жаратушы сыйлаған, осыған байланысты мемлекеттің ырқы мен зорлық-зомбылығынан тәуелсіз табиғи, туа біткен құқықтарының идеологиялық, доктриналық негіздеушісі болғанын дәлелдейді. Бірақ проблема адамның негізгі құқықтарының бір-біріне сәйкес келмейтін жеке және көпшілік құқықтар мен мүдделердің қақтығысы барысында іске асырылатынында болып отыр.

Бұл мәселенің негізгі құқықтарды қорғау және оларды шектеу арасында нәзік жіктеме шек жүргізу арқылы шешуге болады. Негізгі құқықтардың ажырамастығы және оларды шектеу

араларындағы ымыраға тек конституциялық деңгейде ғана қол жеткізуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Понятие права человека: понятие и сущность. Учебник для вузов. //Е. А. Лукашева. Москва. Норма. 2000год.
2. Мальцев Г.В. Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализаций. М.1990.142 бет.
3. Теория государства и права. Т.Н. Радько. Москва. Академический проект. 2005г.
4. И.Тасболатов. «Адам құқығы мен бостандығы»; Заң журналы. №7, 2002 жыл.
- 5.Зиманов С.З. Древний мир права казахов и его истоки //Древний мир права казахов. - Алматы. Жеті жарғы.2001 ж. т-1.27-бет.
6. Аженов. М.Социальная стратификация и средний класс.//Мысль стр. 25-26с

В данной научной статье рассматривается значение таких нематериальных благ гражданина в государстве как права и свобода человека. Автор раскрывает понятия, место и роль прав и свободы гражданина в светском, правовом обществе. Автор приходит к выводу, что понятие человеческих прав необходимо изучить более глубоко с целью обеспечения реализации конституционных норм и идей, полноту и доступность в использовании. Были перечислены некоторые из документов иностранных деклараций и Конституций о наличии и охране прав и свободы человека в их странах, что, многое из которых перенялось нашей страной. В демократическом государстве их ограниченное применение или временная остановка ни в коем случае не допускается. В обществе проблема прав и свободы человека постепенно расширяется и прогрессирует в своем развитии в лучшую сторону, что в последствии заключается в великих исторических документах. В конце автор приходит к выводу о том, что, если в демократическом обществе человеческие запросы, права и свобода человека будут стоять в первых рядах, они должны будут существовать в полной гармонии с другими запросами и интересами общества; возникшие между ними несоответствия, учитывая интересы людей, должны разрешаться с целью реализации прав и свободы человека.

In this scientific article value of such non-material blessings of the citizen as the rights and freedom of the person in the state is considered. The author opens concepts, a place and a role of the rights and freedom of the citizen in a high, legal society. The author comes to a conclusion that the concept of the human rights is necessary for studying more deeply for the purpose of maintenance of realizations and Constitutions on presence and protection of the rights and freedom of the person in their countries have been listed that much and was adopted by our country. In the democratic state their limited application or a time stop at all is not allowed. In a society the problem of the rights and freedom of the person gradually extends and progresses in the development to the best that in a consequence consists in great historical documents. In the end the author comes to a conclusion that if in democratic society human inquiries, the rights and freedom of the person stand on the first rows, they should exist in full harmony with other inquiries and interests of a society, the discrepancies which have arisen between them, considering interests of people, should be resolved for the purpose of realization of the rights and freedom of the person.

ӘОЖ 069

Ахмет А.Қ.

т.ғ.к.,

Х. Досмұхамедов атындағы АМУ доценті

МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫН ЖАРИЯЛАУ ТУРАЛЫ

Қоғамдық ойдың дамуына жетекші болатын негізінен екі фактор бар. Оның бірі - ақпарат алмасудың тездігі, екіншісі - тарихи сананың қалыптасуы. Тарихи сананың қалыптасуында тарихи оқиғаларға баға беру мен ғылыми-техникалық жаңалықтарды меңгеріп, тарихи деректерді талғап, талдап және мақсатты пайдаланудың мәні зор. Осыған орай тарихи шындықтың тегін анықтап, өткенге ой елегінен өткізіп қарау - тарихшыларға қойылатын бірінші талап.

Сондықтан мұрағат қорларындағы құжаттарды жариялауды кеңінен жүргізу мақсатында 1945 жылы мұрағат қорындағы құжаттарды жариялау туралы ереже қабылданды [1].

Қабылданған ережеде алғашқы рет құжаттарды жариялаудың жалпы принциптері көрсетілді. Дегенмен де қабылданған ережеде құжаттық материалдардың баспаға шығарылуы туралы толық әрі нақты мәселелері шешілмеді. Шығарылатын басылымдардың типі, формасы және түрі, құжаттарды сұрыптау, ғылыми-анықтама аппараты толық жасақталмады.

Ереженің маңыздылығы сол, әртүрлі кезеңдегі құжаттық материалдарды басып шығарудың келешек жоспарын жасақтаудан тұрды. Ереженің қабылдануы соғыс уақыты кезеңіндегі мұрағат ісіндегі археографияның дамуындағы үлкен жетістіктерінің бірі болды.

1945 жылдың 12 қыркүйегінде Қазақстан К(б)П Орталық Комитеті жанындағы үгіт және насихат бөлімінде Қазақ КСР тарихының екінші басылымын дайындау туралы кеңес өткізілді. Кеңеске Қазақ КСР Жоғарғы Президиумының төрағасы Ә.Әбдіхалықов, Марксизм-ленинизм институтының директоры Н.Тимофеев, Қазақ мемлекеттік университетінің тарих кафедрасының меңгерушісі С.Н.Покровский, Қазақ медицина институтынан С.Ботман, ғалым Қ.Сәтпаев, тарихшылар Х.Айдарова, А.И.Яковлев және Орталық мемлекеттік мұрағат бастығы Н.Н.Фёдоров қатынасты. Осы кеңесте Н.Н.Фёдоров сөз

сөйледі [2, 1, 12, 22-23 пп.]. Ол сөйлеген сөзінде республикадағы мұрағат органдары 1940 жылға дейін мұрағат ісінде құжаттарды жариялау жұмыстары жүргізілмеді, оған сай жоспарда жасақталмағанына тоқтала келіп, «Қазақ КСР тарихын» құрастыруға мұрағат ұжымының қатыспағанын тілге тиек ете отырып, кітапты құрастырушыларға мұрағаттағы құжаттарды толық пайдалану туралы ұсынысқа жауап болмағандығын баян етті.

Егер де тарихшылар мен зерттеушілер Қазақстан тарихына қатысты құжаттарға ерекше көңіл бөлсе, жеке тақырыптар бойынша монографиялардың шығу мүмкіндігінің барлығы назарға берілді.

Орталық мемлекеттік мұрағатының оқу залында тарихи құжаттармен жұмыс жасау мақсатында жастарды, студенттерді, оқытушыларды тарту жұмыстарына күш салу қажеттігіне көңіл бөле отырып, жаңа құжаттарды ғылыми айналымға енгізу тек мұрағат органдарының ғана емес, сонымен қатар барлық тарихи ғылыми-зерттеу мекемелерінің қызметіндегі ортақ іс пен міндет болатындығын әділ түрде атап өтті.

1946 жылы КСРО ИХК мемлекеттік мұрағат басқармасы КСРО ИМ мұрағат Бас басқармасы болып қайта құрылды. Осыған орай Қазақстан, Әзірбайжан және Грузия, т.б. мемлекеттік мұрағат басқармаларындағы бөлімдер де өзгерістерге ұшырады. Олардағы ғылыми кеңестер мұрағат жұмыстарын ұйымдастыру, ғылыми-әдістемелік және ғылыми-зерттеу сияқты басты мәселелерді қарастырды. Облыстық мұрағат мекемелерінде құжаттарды пайдалану бөлімдері немесе топтары құрылды.

1946 жылдың сәуір айында Москва қаласында КСРО ИМ мұрағат Бас басқармасы ұйымдастыруымен одақтас республикалардың мұрағат басқармалары жетекшілерінің қатысуымен Ұлы Отан соғысы жылдарындағы (1941-1945 жж.) мұрағаттардағы баспа жұмыстарының қорытындысы туралы алқалы кеңес өткізілді. Осы кеңесте Қазақстан мұрағатшыларының еңбегі ерекше атап өтілді [3, 24-25 пп.].

Қазақстан мұрағаттарында бұл шараға байланысты көптеген ізденіс жұмыстары жүргізілді. Сондай жұмыстардың нәтижесінде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанның жеңіске қосқан үлесі туралы қатысты деректі құжаттарға нақтылы негізделген іргелі де сүбелі жинақтар жарық көрді [4].

Бұл жинақтарда коммунистік партияның рөлі, жұмысшылар мен шаруалардың тылдағы ерен ерлігі, майдан даласындағы

қазақстандықтардың жан қиярлық ерліктері паш етілген. Құжаттық жинақтың жарық көруіне облыстық мұрағат органдары да елеулі үлес қосты.

1947 жылдан бастап қазақ, украин, әзірбайжан, москвалық мұрағатшылардың дайындаған құжаттық жинақтары шығарыла бастады. Шығарылған жинақтарға енгізілген құжаттарды жинақтау соғыс алдында және соғыс уақытында жүргізілген болатын.

1948 жылдың 16-17 шілде күндері Москва қаласында Лениндік декреттің 30 жылдығына арналған конференция жұмысында кеңестік кезең дәуіріндегі құжаттарды жариялауға баса назар аудару қажеттілігі атап өтілді. Конференция барысында КСРО мұрағат Бас басқармасы тарапынан құжаттар жинағын шығаруға дайындық жұмыстарының жоспары қаралды. Мұрағат мекемелері соғыстан кейінгі төртінші бесжылдық (1946-1950жж.) жоспарын орындаудағы міндеттерін нақтылады.

Өткізілген конференция барысында 400-ден астам құжаттық жинақтар шығарылғаны ерекше атап өтілді. Бұл шығарылған жинақтар КСРО тарихындағы социалистік құрылыстың сан-саласын қамтығанымен ерекшеленді. Археографтардың басты міндеттерінің бірі кеңестік кезеңдегі құжаттарды жарыққа шығарып жариялау болды[5, с. 6-8].

Соғыстан кейінгі бейбіт уақытта мұрағат органдары ақпараттық журналдар шығара бастады.

1945 жылы Грузия Мұрағат басқармасы «Саисторио моамбе» журналын шығарса, ал 1947 жылы Украин КСР мұрағат басқармасының ғылыми-ақпараттық бюллетені жарық көрді.

Қазақстандағы мұрағат археографтары тарапынан дайындалған құжаттық материалдар «Қазақ КСР ҒА Хабаршысына» жарияланды. Жергілікті мұрағат органдарында деректі жарияланым мен әдістемелік жұмыстарды жандандыру мақсатында археографиялық жұмыстарға шолу кеңінен жүргізілді. Осы мақсатта 1948 жылдан бастап, КСРО ИМ мұрағат Бас басқармасы арнайы жинақ шығара бастады[6].

1950 жылдың 8 сәуіріндегі Қазақ КСР Ішкі істер министрі, генерал-лейтенант Долгих КСРО Ішкі істер министрі, генерал-полковник Кругловқа жазған өте құпия баяндама жазбасында мұрағат органдарында қайта құру жұмыстарын жүргізу мәселелерін көтереді[7, 8-9 pp.].

Жазбада көптеген кемшіліктерді атай келіп, КСРО мұрағат Бас басқармасы тарапынан мұрағат ісіне байланысты және іс-тәжірибе

алмасу туралы кеңестердің соңғы жылдары өткізілмегендігі, мұрағат ісіне қатысты журналдың жоқтығын қатерге береді. «Кеңестер Одағы бойынша ғылыми-жариялау жұмыстарын жоспарлауда КСРО мұрағат Бас басқармасы мүлдем айналыспайды» - дей келіп, министр 1943 жылы өткізілген КСРО тарихшы-мұрағатшылар конференциясында көтерілген құжаттық жинақтарды жариялау жұмыстарын тарихи ғылыми-зерттеу мекемелермен және баспалармен келісім туралы болашақтағы біртұтас жұмыс жоспарын жасақтау мәселесі 7 жыл өтсе де жасақталмағанын ашық жазады. Және мұндай жағдайда ғылыми құжаттық жинақтарды жариялау жұмыстары орталық және одақтас республикалар мұрағат органдары арасындағы байланысты нашарлататындығын, кейбір басылымдарда жарияланған құжаттардың фактологиялық қарама-қайшылықтар туғызатындығына назар аударады. Мұрағаттардағы осындай және басқа да өзекті мәселелерін шешуде одақ министрінің жеке өзі айналысуын сұрайды.

Қазақ КСР ІІМ мемлекеттік мұрағат басқармасының бастығы И.З.Чумак іске тігілуге жататын бұл құжаттың екінші данасына жазған жазбасында баяндамада көрсетілген мәселелердің тек Қазақстанға қатыстыларын қалдырып, өңдеп шығуға министрдің нұсқау бергендігін жаза келіп, бұның мүмкін еместігін және ондай өңдеуден бас тартқаны туралы жазады. Соған қарағанда республика министрінің көтеріп отырған мәселесі одақтық дәрежедегі маңызды мәселе екендігіне көз жеткіземіз.

1950 жылдың шілде айында И.З.Чумак БК(б)П Орталық Комитетіне Ефграфовқа жіберген құпия хатында Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің үгіт және насихат бөлімінің меңгерушісі Хромковтың хабарлауы бойынша БК(б)П Орталық Комитетінің баспа секторы тарапынан Қазақ КСР ІІМ мұрағат басқармасының 1949 жылы шығарған «Алма-Ата в период октября и в годы гражданской войны» (Летопись событий) атты кітабын талқылап және көпшілік пайдаланудан алып тастауға тапсырма берілгендігін баян етті[7, 76-78 pp.].

Кітапта жіберілген нақты кемшіліктер туралы Қазақстан К(б)П ОК-і тарапынан ешқандай ескерту берілмегенін және олардың өздері де білмейтіндігін жаза келіп, сол күні партия қатарындағы тарихшыларға кітаптағы кемшіліктерді табуға және кітапты айналымнан алып тастауға тапсырма берілгендігін жазды. Бұл тапсырма республика партия комитеті қызметкерлері тарапынан

тікелей БК(б)П ОК-нің директивасы ретінде қабылданатындығы сөзсіз еді. Осындай жағдайда бұл кітапты қорғайтын тұлғаның табылуы да екіталай еді.

27 шілде күні И.З.Чумакты Орталық Комитетінің үгіт және насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары Иванов шақырып, КСРО ИМ Мұрағат Бас басқармасына кітаптың баспадан шығуы туралы түсінік жазу қажеттігін ескертеді. Сонымен бірге көрсетілген бөлімге де төмендегі екі сұраққа түсініктеме беруді талап етеді. Біріншісі, кітапты дайындау барысында БК(б)П ОК-нің жанындағы Марксизм-ленинизм институтының Ленинград қалалық комитеті жанындағы партия тарихы институты шығарған «Большевики в период подготовки и проведение Великой Октябрьской социалистической революции» (Хроника событий в Петрограде) атты кітаптағы деректер пайдаланылған. Екінші, неліктен жарық көрген кітапта БК(б)П ОК-і жанындағы Марксизм-ленинизм институтының рұқсатынсыз «История гражданской войны в СССР» атты 2 томдыққа сілтеме жасалады.

Қойылған сұрақтарға берген жауабында И.З.Чумак «Хроника событий в Петрограде» атты кітаптың айналымнан 1950 жылдың 30 наурызында алынғандығын, басқарма тарапынан жарыққа шыққан кітап 1948 жылдың тамыз айында баспадан шыққандығын және аталған кітапқа 1947 жылы «Большевик» журналының № 21, «Партийная жизнь» журналының №18 сандарында жарияланған оң пікірлер назарға алынғанымен түсіндіреді. Марксизм-ленинизм институтымен келісу туралы нұсқаудың болмағандығын ескертеді.

Қазақстан К(б)П ОК-і өз тарапынан кітапта елеулі кемшіліктердің барлығын мұрағат басқармасына ескертеді. Атап айтсақ, кітаптың 1 тарауында революция жылдарында бұқара халықты ұйымдастыру және мобилизациялау шараларында негізінен контрреволюциялық күштердің құжаттары енгізіліп, көп орын берілгендігі ерекше назарда ұсталды.

Кітапқа бұл құжаттардың енгізілуіне байланысты З.И.Чумак өз көзқарасын төмендегіше білдіреді.

Контрреволюциялық күштердің құжаттарын пайдалана отырып, олардың келісімпаздық, буржуазиялық, контрреволюциялық іс-әрекеттерін әшкерелейтін қажетті құжаттардың енгізілуі себептерінің бірі сол тұстағы жергілікті большевиктік ұйымдардың құжаттарының сақталмауына байланысты, «жау лагерьдегі» элементтердің құжаттарын пайдалануға мәжбүр болғандықтарын ескерте кетеді. Жарық көрген «жылнама» партиялық көзқарас

тұрғысынан жазылғандығы туралы 1950 жылдың «Большевик Казахстана» журналының №3 және «Казахстанская правда» газетінің 9 сәуірдегі сандарында оң пікір жазылды. Сонымен бірге И.З.Чумак бұл істі қолдан ұйымдастырып отырғандар барлығын ашына айта келіп, аталған мәселені кейбір тарихшылар мен КСРО ПМ мұрағат Бас басқармасындағы бірлі-жарымды қызметкерлердің мемлекеттік мұрағат қорларындағы материалдарды пайдалануды жете бағаламайтын көзқарастарын таңуға пайдаланатындығы туралы пікірін ашық айтты. Айтылған пікірді өмірдің өзі дәлелдеп бергені сол, іле-шала 1950 жылдың желтоқсан айында тарихшы-ғалым Е.Бекмахановқа қарсы баспасөз бетінде «шабуыл» басталды.

И.З.Чумакпен әңгіме барысында Хромков мұрағат органдары тарихи материалдар жинағын шығаруды текке қолға алмағандығын, өзінің көзқарасы бойынша мемлекеттік мұрағаттар ісі еместігін айтады. Мұрағат басқармасы бастығы, хатшы Ефграфовтан мәселені өзінің хаты арқылы ОК-ің хатшысы Г.М.Маленковке хабарлап БК(б)П ОК-де қарауға күш салуды сұрайды. Мұрағат органдарының археографиялық жұмыстары партиялық «қырағылықтың» нәтижесінде елеулі кедергілерге кездесті.

Мұрағат қорларындағы тарихи деректі құжаттарды жариялауда көптеген елеулі кемшіліктер байқала бастады, оның бір дәлелі Ұлы Қазан революциясының 50 жылдығына орай арнайы құжаттарды жинақтау барысында анықталды.

Кемшіліктерге жол берілудің басты себептері 1956 жылдың 14-26 ақпанында өткен СОКП-ның XX съезінде баяндалды. Қоғамдық ғылым саласында догмалық, жаттандылық, дүмшелік, көзбояушылық, тарихи оқиғаларды біржақты саралау кеңінен етек алды. Дегенмен де бұл айтылған кемшіліктер кейін ұзақ жылдар бойы айтылмай, «жабулы қазан жабылуымен» қалғаны да ақиқат.

Осыған орай, өткен ғасырда біз төл тарихымызға қатысты деректерді толық игере алмадық. Бұл арада өз тарихымызға қатысты деректердің бәріне толыққанды қол жеткізе алмағандығымыз, қолда бар деректерді қорытуда саяси цензураның шектеуіне ұшырағандығымыз, ұлттық тарихымызды зерттеп, зерделеуде орны толмас олқылықтарға жол беруімізге негіз болғаны назардан тыс қалмағаны да жөн деп білеміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Основные правила публикации документов Государственного архивного фонда Союза ССР. М., 1945. – 35 с.

2. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты (ҚРПМ), 708 қор, 11-тізбе, 278-іс.
3. Қазақстан Республикасы мемлекеттік мұрағаты (ҚРОММ), 544-қор, 1-тізбе, 81-іс.
4. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 г.г. Т.1. июнь 1941-1943 г.г. – Алма-Ата, 1964. – 596 с.
5. Вяликов В.И. Архивное дело в период построение социализма в СССР. М., 1982. – 107 с.
6. Обзор состояние научно-публикаторской работы государственных архивов СССР. М., 1948. – 291 с.
7. ҚРОММ, 544-қор, 1-тізбе, 1455-іс.

В статье были рассмотрены проблемы опубликования документов архивного фонда.

The article examined the problems of publication of the archival collection of documents.

ӘОЖ 351.77 «20»(574)

Бейсенғалиев Ә.Ж.

аға оқытушы,

А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ

ҚОСТАНАЙ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ (1946-1979 жж.)

1946 жылы облыс бойынша 309 емдеу және алдын-алу мекемелері болды, оның ішінде аурухана - 39, 60 дәрігерлік емхана, 126 акушер-фельдшерлік мекеме, сүтпен қамтамасыз ететін ас үйі бар әйелдер мен балаларға кеңес беретін 17 мекеме, 17 зертхана, 22 дәрі-дәрмек қобдишасы және 36 дәріханалық бөлімдер болатын. 315,75 смета бойынша дәрігердің орнына облыс бойынша небәрі 84 дәрігерлік емдеу мекемелері ғана болды. Бұл Қостанай облысының дәрігер мамандармен 80% -ға ғана қамтылғанын көрсетеді. [1,40 п.]

1948 жылдың 1 қаңтарында Қостанай облысы бойынша денсаулық сақтау мекемелері: стационар мекемесі қалада - 1, ауылда - 29; емхана қалада - 2, ауылда - 45; венериологиялық диспансер қалада – 1; тіс емдейтін дәрігер кабинеті қалада – 3, ауылда – 7 ; бөбектер бақшасы қалада- 2, ауылда - 20; сүт беретін ас үйі қалада – 2, ауылда - 5 ; жедел-жәрдем қалада – 1, санитарлық

авиация станциясы қалада – 1 (1947 жылы құрылған) балалар үйі қалада – 2, санитарлық ағарту үйі қалада – 1. 1948 жыл бойынша 44 дәрігер келген. Облыс бойынша бос орын – 279, жұмыс істейтіні – 233 [2, 20 п.].

1950 жылдарда облыс бойынша науқастың алдын-алу және емдеу мекемелерінің жұмыстарының алға басқаны төменде көрсетілген:

Қаладағы біріктірілген мекемелер саны: ауруханалар мен перзентханалар:

Жоспар бойынша - 4, осы жылға бары - 4.

Ондағы койка саны: жоспар бойынша - 345, осы жылға бары - 345.

Біріктірілмеген мекемелер саны: ауруханалар мен перзентханалар: жоспар бойынша - 2, осы жылға бары - 2.

Ондағы койка саны: жоспар бойынша - 85, осы жылға бары - 85.

Диспансерлер: жоспар бойынша - 4, осы жылға бары - 4.

Ондағы койка саны: жоспар бойынша-180, осы жылға бары -222.

Ауылдық жердегі біріктірілген ауруханалар мен перзентханалар: жоспар бойынша - 32, осы жылға бары - 32.

Ондағы койка саны: жоспар бойынша-750, осы жылға бары -743.

Біріктірілмеген мекемелер саны: ауруханалар мен перзентханалар: жоспар бойынша - 32, осы жылға бары - 32.

Ондағы койка саны: жоспар бойынша - 750, осы жылға бары - 743 [3, 20 п.].

1950 жылы денсаулық сақтау саласы үшін қордан қаралаған қаржы 25930,0 мың сом, 1950 жылдың 1 қазанына бұдан жұмсалғаны 16957,1 мың сом немесе жоспардың 70,0 %-ы. Барлық емдеу мекемелерінде жоспар бойынша 325 дәрігер жұмыс істеу керек, ал 1950 жылдың 1 желтоқсанына жұмыс істеп жатқан дәрігер саны - 204 адам. 1949 жылмен салыстырғанда 1950 жылдың бірінші жарты жылында облысты дәрігер мамандарымен қамтамасыз ету бірқатар жақсарған. 1950 жылдың басында облыс бойынша алдын-ала көмек көрсету және емдеу мекемелерінде 166 дәрігер жұмыс істегенін ескерсек, алайда бірқатар балалар мен әйелдерге кеңес беретін орталықтар, 5 санэпидстанция, 11 ауылдық дәрігерлік учаскелер дәрігер мамандарға тапшы [4, 10 п.].

Ленин атындағы облыстық аурухана білікті және жетекші мамандармен қамтамасыз етілген және ондағы мамандар саны жеткілікті. Ауруханада 150 койкалық орын, оның 63-і хирургия бөлімінде, 47-сі терапия бөлімінде, 20-сы онкология бөлімінде және 30 койкалық орын жұқпалы науқастар бөлімінде. Бұдан басқа 32 дәрігер қызмет ететін емхана бөлімшесі бар. 1950 жылдың соңғы 10 айында ауруханаға 3553 науқас түскен, оның ішінде 1265 адам ауыл тұрғыны немесе 30%. Аурухана ұжымы жоспарды уақытылы орындап отырғанымен, бұған қарама-қарсы олқылықтар да кездесіп тұрған. Мысалы: 1950 жылдың соңғы 10 айында науқасты жатқызатын бос орын болмағандықтан, оларды ауруханаға жатқызудан бас тартулардың 413 жағдайы кездескен [5, 129 п.]. Сонымен қатар, әйелдерге босанар кезде көрсетілетін көмек қанағаттанарлық емес. 1950 жылдың бірінші жартысындағы босанар кездегі дәрігерлік көмек облыс бойынша 71,9% құрайды, оның ішінде ауылдық жердегі көмек 54,3%. Осы көрсеткіштердің ішінен осы кезеңдегі стационардағы көмек қала бойынша 78%, ауылдық жерде 21,2%. Бұдан ауылдық жерлерде әйелдердің босануы мамандардың көмегінсіз өтетіні байқалады. Перзентханаларда нәрестелердің өлі туу 1,7%-ды құраған, ал шетінеу 0,01%. Бұл көрсеткіш 1949 жылдың бірінші жартысында 2,9% [6, 130 п.]. Қазақ ССР Министрлер кеңесінің 1953 жыл 24 шілде №548 қаулысына сәйкес, Қостанай облыстық еңбекші депутаттарының атқару комитеті 1953 жылы 30 шілде №516 шешімі бойынша, спорт және облыстық дене шынықтыру кеңесін және облыстық денсаулық сақтау бөлімін біріктіру қарастырылды. 1956 жылы Қостанай облысы бойынша 10 облыстық және қалалық аурухана, 150 ауылдық аурухана қызмет етті. 1956-1958 жылдар аралығында бірнеше емдеу және алдын-алу мекемелері іске қосылды. Денсаулық сақтау саласы бойынша: 1956 жылы 7 ғимарат: оның 2-уі аурухана, 2-уі күндізгі емдеу бөлімі, 1957 жылы 11 ғимарат, оның 4-уі аурухана, аудандық санэпидстанция – 1, амбулатория – 2. Қостанай облысының тұрғындарына дәрігерлік қызмет көрсету үшін 1959 жылы 1 облыстық аурухана, 9 қалалық науқасхана, 2 перзентхана ашылған [7, 68-71 п.п.].

Мұрағат деректері бойынша, облыстағы дәрігерлер саны жылдар бойынша: 1956 жылы - 412, 1957 жылы – 402, 1958 жылы – 451. Бұлардың ішінен осы жылдары келгені және кеткені, келгені: 1956 жылы – 8, кеткені – 91. 1957 жылы келгені – 123, кеткені – 74. 1958 жылы келгені – 74, кеткені – 46 [8, 158 п.].

1956 жылы Қостанай облысы бойынша дәріханалар саны - 34. Осы жылы қосымша 5 дәріхана ашылған. 1957 жылы дәріханалар саны 39 болса, оған қосымша осы жылы тағы 2 дәріхана ашылған [9, 11 п.].

1957-1958 жылдардағы фармперсонал саны - 114 адам [10, 12 п.].

1958 жылдың 1.XI. мәліметі бойынша облыстағы алдын-алу және емдеу мекемелерінде 483 дәрігер және 2485 орта дәрігерлік мамандар жұмыс істеген. Бірақ, облыстағы емдеу мекемелерін мамандармен толық қамтамасыз ету іске аспаған. Мамандар жеткіліксіз. 55 учаскелік ауруханалар мамандармен толық қамтылмаған. Көптеген аудандарда арнайы мамандар жоқ. Мысалы: 4 аудандық ауруханаларда хирург, 6 аудандық ауруханаларда акушер-гинеколог, 3 аудандық ауруханаларда балалар дәрігері, 10 аудандық науқасханаларда 10 фтизиатрлар, 3 аудандық ауруханаларда терапевтер және 12 аудандық ауруханаларда рентгенологтар жетіспеген [11, 8 п.].

1959 жылдың 4 наурызындағы Министрлер кеңесінен үзінді. Халыққа дәрігерлік қызмет көрсету мекемелері арнайы ғимараттарда орналастырылмағандықтан, қала және облыс жұртшылығын толық қамти алмаған. Қалада перзентхана мен науқас адамдарға арналған 900 орынның орнына 420 орын ғана бар. Бір күнде 1000 адам қабылдайтын емхана орнына, күніне 400 адам қабылдайтын екі шағын емхана жұмыс істеген. Қалада салып жатқан облыстық және қалалық ауруханалар құрылысы төртінші жылға аяқ басқан. Қабырға бетондарының жоқтығынан құрылыс тоқтап тұрған. 1959 жылға белгіленген кеуде ауруына шалдыққан балаларға арналған диспансер осы қабырға бетонының жоқтығынан құрылысы басталмаған. 1959 жылы салынып жатқан ауруханалар мен құрылысы белгіленген диспансердің сыртында қалаға және облысқа өте қажет қосымша құрылыс жұмыстары қарастырылды: 100 орынға арналған балалар жұқпалы аурулар ауруханасы. 100 орынға арналған балалардың соматикалық ауруханасы. 200 орынға арналған және күндіз ем алатын кеуде аурулар диспансері. 120 орынға арналған перзентхана [12, 40 п.].

1959 жылы Қостанай қаласында тұрғындарды алдын-ала сақтандыру және балаларға қызмет көрсету салаларында сапалы және мәдени түрде медициналық қызмет көрсету үшін көп тер төгілді. Қалада 1960 жылы 10 стационар болды /1959 жылы 1 қаңтарда болғаны - 840 орындық/. Бұл өткен жылмен салыстарғанда 16,0%-ға өскен. 1959 жылы қаладағы 100 орындық

балалардың жұқпалы науқастарға арналған науқасханасын 100 орынға дейін қайта жабдықтау арқасында және перзентханалардың койкалық орын санын көбейту арқасында өскен. 1960 жылдың басында бұған қосымша онкодиспансерде-25 және қалалық ауруханаға қосымша 150 орындық ғимарат салынып, іске қосылды. Бірақ онкодиспансер құрылысы әлі аяқталмаған, ал бар койкалық орын саны жұртшылыққа толық көмек көрсету үшін жеткіліксіз, өйткені бұл мекеме сонымен қатар облыстық болып саналған. Сонымен, 1958 жылға қарағанда 1959 жылы 27,1% қабылдау кеміген. 1959 жылы кейбір емдеу мекемелері екі сатылы қызметке көшу арқасында науқастарға қызмет көрсету жақсарған [13, 1 п.]. 1959 жылдары Қостанай қаласында маусым айында қатерлі ішек науқастармен ауыру жәйттері 1958 жылдың маусым айымен салыстырғанда 2,2 есеге артқан. Қалада қатерлі ішек науқасымен ауырғандарды госпитальдау орындары болмау салдарынан олар үйлерінде қалып, ауруды тарату көздеріне айналған. Осы жағдайға байланысты, Қостанай қаласының эпидемияға қарсы шұғыл комиссиясы 1959 жылы 17 шілдеде №3 «100% госпитализация жасау үшін қатерлі дизентериямен ауырғандар үшін эпидстационар ашу» қаулысын қабылдайды. Медучилище директоры Назаренко И.Н. жолдастан эпидстационар ашу үшін 1959 жылдың 20 маусымына дейін медучилищенің ағаш корпусын босату сұралды [14, 13 п.].

1961 жылғы мәлімет бойынша, осы жылы оқу бітірген облысқа 119 дәрігер қосылды, оның сыртында 66 дәрігер өз еркімен келді. 1961 жылдың 1 қаңтарында 1186 орта дәрігерлік қызметкер жұмыс істеген [15, 1-2 б.].

1962 жылы құрамында 400 адамы бар В.И. Ленин атындағы облыстық аурухана ұжымы Коммунистік еңбек ері атағын алу үшін біраз тер төкті. Ұжым көптеген жетістіктерге жеткенімен, бұл атаққа ие бола алмады. 1962 жылға бұл ұжым қоры 175 койкалық орын санымен енсе, қаңтар айында бұған қосымша салынған негізгі ғимарат арқасында 125 койкалық орынға толықты, ал қараша айында облыстық денсаулық сақтау бөлімі қосымша балалар бөлімі үшін 20 орын бөлді. Аурухана қуаты 320 койкалық орынға жеткізілген. Құрылымы төменгідей: хирургия бөлімі - 70 койкалық орын, терапия бөлімі – 50 койкалық орын, травматология бөлімі – 50 койкалық орын, балалар бөлімі – 60 койкалық орын, лор бөлімі – 50 койкалық орын, неврология бөлімі – 40 койкалық орынды құрады [16, 2 п.]. 1962 жылдары облыс аудандарына қызмет

көрсету үшін санитарлық авиация станциясына 2 ЯК-12-А самоләті бөлінді. Мамандарды шұғыл шақыртуларға және жоспарлы кеңес беру үшін жеткізуге, сонымен қатар қан және дәрі-дәрмектер жеткізу үшін Қостанай әуе отрядының рейстік самолеттері кеңінен қолданылған. Бұған кеткен қаражат 1586 сом 70 тиынды құраған. 1962 жылы дәрі-дәрмек және арнайы медициналық құралдар сатып алу үшін смета бойынша 52437 сом бөлінген, ал 56778 сом қан құю бөлімшесі үшін қаналмастырғыштар сатылып алынған. Қоймаға аударылған қаражат 55073 сом, ал қарыз 1700 сом [17, 111 п.].

1962 жылдың басында облыс бойынша қызмет істейтін орта дәрігерлік қызметкер саны – 3669. Осы жыл бойынша қосылғаны – 1043 адам, оның 126 медицина училищелерінен: Қостанай медициналық училищесінің 105 түлегі, Алматы медициналық училищесінен 5 түлек, Қарағанды медициналық училищесінің 8 түлегі, Шымкент медициналық училищесінен 5 түлек, Куйбышев медициналық училищесінен 1 түлек, Кривой рог медициналық училищесінен – 1. Бұлардың ішінен арнайы салалар бойынша: фельдшер – 59 адам, акушерлер – 21, медбикелер – 30, санитарлық фельдшерлер – 7, тіс дәрігерлері – 4 [18, 7 п.].

1962 жылы бұлардың 959-і әртүрлі себептермен облыстан кеткен. 1963 жылдың 1 қаңтарына облыс бойынша жұмыс істейтін орта медициналық қызметкер – 3753, оның 3229-ы арнайы орта медициналық білім алғандар [19, 8 б.]. 1962 жылы міндеттерін дұрыс атқара алмағаны үшін Қарасу ауданының бас дәрігері – Магомедов П.М., Қамысты ауданының бас дәрігері – Шахмуродян М.Т. жұмыстарынан босатылған. 1960 жылы аудандық науқасханалар маңынан жолдастық сот құрылған. Бұл жолдастық сот 1962 жылы 6 отырыс өткізіп /Рудный қаласында/, оның 4 отырысында медицина қызметкерлері адамгершілікке жат қылық көрсеткені үшін талқыланып, ал 2 отырыста еңбек тәртібін бұзғандар мәселесі қаралған. Қостанай облысының 13 аудандық ауруханалары маңында кітапханалар қызмет көрсеткен және ондағы кітап қоры 8100 томды құраған. Бұл кітапхана оқырмандары – медицина қызметкерлерімен қатар ем қабылдап жатқан науқастар. Мұның сыртында Қостанай қаласындағы облыстық санитарлық ағарту үйіне қарасты кітапхана жұмыс істеген. Кітапхана қоры 1963 жылдың 1-ші қаңтарында 15900 кітапты құраған болса, оның 1729 данасы – саяси, 11428 данасы – медициналық, қалғаны әртүрлі салалар бойынша [20, 18 п.].

1962 жылы қаладағы В.И.Ленин атындағы облыстық аурухана маңында қызмет көрсететін ІІІ дәрежелі дәріхана үшін дәрі-дәрмек және арнайы медициналық құралдар сатып алу үшін смета бойынша 52437 сом бөлінген, ал 56778 сом қан құю бөлімшесі үшін каналмастырғыштар сатылып алынған. Қоймаға аударылған қаражат 55073 сом, ал қарыз 1700 сомды құрайды [21, 124 п.]. 1965 жылдың тоғыз айында Қостанай қаласы бойынша қатерлі дизентериямен 543 науқас тіркелген. 1964 және 1965 жылдардағы қатерлі жұқпалы ішек науқастары туралы мәлімет:

Инфекция атауы	1964 жыл 9 айы	1965 жыл 9 айы	Өсуі немесе төмендеуі
Дизентерия	180	543	+3 есе
Басқа да ішек аурулар	895	887	-
Қатерлі ішек науқастар топтамасы	1075	1430	+1,3 есе

[22, 21 п.]

1967 жылы 20 ақпанда ҚазақССР Денсаулық министрлігінде Қостанай облыстық денсаулық сақтау бөлімінің 1966 жылы атқарған жұмыс қорытындысы тындалып, ол «қанағаттанарлық» деп есептелді [23, 1-2 пп.].

1970 жылдары қалада сүйек түберкулезі науқасына арналған 50 койкалық орынға арналған арнайы ғимараты бар шипажай жұмыс істеген. Бұл шипажай 1969 жылдың бір күндік койкалық орын жоспары 104,3%, ал 1970 жылы бір күндік койкалық орын жоспарын 104,4% орындады. 1970 жылы шипажайда ем алғандар саны – 100 науқас, ал 1969 жылы – 119 науқас болды. Мұнда ем алушылар емдік дене шынықтырумен айналысады. Сонымен қатар кейбір науқастар гипсті кереует және таңба байлау сияқты емдеу түрлерінен өтеді. 1970 жылы 2 Боткин науқасы тіркелген. Шипажайға қарасты 8 жылдық мектеп жұмыс істейді. Мұнда 30 бала білім алған. Бастауыш класс үлгерімі – 95,7 %, ал жоғарғы класс үлгерімі – 94%. Шипажай штатында 3 мұғалім қызмет істеген[24, 10 п.].

Қазақ ССР Денсаулық сақтау министрлігінің 1976 жылдың 10 мамырындағы № 261 «О состоянии и мерах по улучшению службы скорой медицинской помощи в республике» бұйрығына

сәйкес Қостанай облыстық денсаулық сақтау бөлімінің 1976 жылдың

17 қыркүйегінде № 877 бұйрығы бойынша, сол кезде жұмыс істеп тұрған қалалық аурухана негізінде 400 дана койкалық орны бар жедел жәрдем ауруханасы ашылды [25, 183 п.].

Қостанай қалалық ауруханасы қаладағы ірі 6 өндіріс орындарына қызмет көрсетеді. Олар: ХТ заводы, «Большевичка» фабрикасы, Аяқ киім фабрикасы, КЖБИ, «Кустанайтяжстрой» тресті, қарамағында 9944 жұмысшы бар нан өнімдер элеваторы. Бұл 9944 жұмыскердің 5305 адамы – әйелдер. Бұл өндіріс орындарында 583 адам денсаулыққа зиян келтіріп жұмыс істейді. Өндіріс өнеркәсіптерінен «Д» есебінде тұрғандар саны 378 адам болса, олардың барлығы да тегін профилактикалық емдеу қабылдаған. 1977 жылы «Д» тобында тұрған науқастар көрсеткіші: ревматизм – 20,4%, гипертониялық аурулары – 25,1%, жүрек аурулары – 3,4 %, асқазан аурулары – 18 % төмендеген [26, 64 п.].

1977 жылдары №1 емхана маңында Ұлы Отан соғысының ардагерлеріне қызмет көрсететін кабинет жұмыс істеген. 1977 жылдың соңында 601 ардагер тіркеуде тұрған. Барлық ардагерлер дәрі-дәрмекті жеңілдетілген тарифпен алған, сонымен қатар ардагерлер жеңілдетілген тарифпен ем алу үшін 4200 сом жұмсалған, ал жұмсалғаны – 7000. Амбулаториялық ем алғандары – 533 адам, стационарлық ем алғандары – 100 адам, шипажай мен курорттарда денсаулықтарын 56 ардагер түзеткен. Осы жылдары перзентханада келесі бөлімшелер қызмет істеген: 120 койкалық перзентхана бөлімі, 110 койкалық гинекология бөлімі, күніне 500 әйел қабылдайтын – әйелдерге кеңес бөлімі. 1977 жылдың 1 қаңтарына жұмыс істеген дәрігер саны – 282 (тіс дәрігерін есепке алмағанда). Жыл бойынша келгені – 73, оның 45 интерн-дәрігерлер, оның ішінде 12 интерн-дәрігер қала үшін, қалған 33 интерн-дәрігер аудандарға. 1977 жыл бойы кеткен дәрігер саны – 53 маман, оның 35-і – интерн-дәрігер. 1978 жыл 1 қаңтар бойынша 300 дәрігер (5 тіс дәрігері) қызмет көрсеткен. Биолог – 4 адам, ЛФК – 3 адам, логопед -1 адам, провизор – 4 адам. Республика төңірегінен кеткендер – 1, әскерге – 2, облыс төңірегінен кеткендер – 2. Тұрғын үймен қамтамасыз етілмегендіктен 2 тіс дәрігері Жетіғара қаласына кеткен. Қалада 66 дәрігердің 9 адамы – жоғарғы дәрежелі, 57 дәрігер және 52 орта медицина қызметкері – бірінші дәрежелі, 1 – тіс технологі жоғарғы дәрежелі. Денсаулық сақтау үздігі – 40, оның 33-і - дәрігерлер, ал орта медицина қызметкерлері – 7. 1977 жылы 8

дәрігер және 8 орта медициналық қызметкер баспаналы болған. 25 дәрігер жатақханада тұрады, оның 23-і - интерндер, ал 21-і - орта медициналық қызметкерлер [27, 3 п. 33п.].

Қостанай қаласында белсенді туберкулезбен ауырған науқастар саны жылдар бойынша: 1977 жылы үлкендер саны - 93, жасөспірімдер - 2, балалар - 4, барлығы - 99 адам. 1976 жылы үлкендер саны - 124, жасөспірімдер - 5, балалар - 1, барлығы - 130 адам. 1975 жылы үлкендер саны - 131, жасөспірімдер - 12, балалар - 2, барлығы - 145 адам. Алдын-ала тексеру кезінде 70 науқас анықталған, яғни 84 %, ал 1976 жылы - 57,3%. Қостанай қаласында туберкулездің белсенді түрімен ауыратын 595 науқас тізімге алынған. Туберкулезден көз жұмғандар саны – 23 [28, 40 п.].

1978 жылы қалалық денсаулық сақтау бөліміне 79 арыз бен хат түскен, оның 13-і шағым хаттар. 13-нің 5-уі қалалық науқасхана үстінен, 5-і балалар ұйымдары, әйелдер кеңесі, тіс емханасы және КСК МСЧ үстінен түскен [29, 10 п.].

ҚазССР Министрлер кеңесі 1978 жылғы 12 қазандағы «Республикада балаларға дәрігерлік көмек көрсетуді және олардың денсаулығын қорғауды жақсарту» жайында №557 қаулы бойынша шешім қабылданды. Осы қаулыға сәйкес Қостанай қаласында 187 орынға арналған перзентхана және 200 адамды қабылдайтын емхана 1978 жылдың IV кварталында пайдалануға берілді [30, 31 п.].

Қостанай қаласының халық депутаттарының Атқару комитетінің кеңесінің ішімдікке қарсы күреске арнайы құрылған комиссияның жұмысына қатысты 1978 жылдың 5 желтоқсанындағы №31- 5 шешімі: Осы 1978 жылдың 10 айында комиссия мүшелері, денсаулық сақтау мамандары, әкімшілік мекемелер 391 дәріс, оның 31-і кинофильмдер көрсетіп өткізілген, ішімдік қою жайлы 8 мың сөйлесулер өткізілген. Оның қорытындысы бойынша, 130 адам күштеп ЕСП жіберілген және 177 ішкіш психбольницаға орналастырылған. Осы 10 айдың ішінде қалалық медициналық айықтырғышқа 998 мас түссе, бұл 1977 жылдың көрсеткіштерінен 120 адамға артық [1, 29 бет]. Ең жаманы бұл 7998 адамның 6-уы КПСС мүшесі, 4-уі БЛКЖО мүшесі, 80-і кәмелеттік жасқа толмағандар, 5846-ы қала тұрғындары. Сол сияқты 2156 адам еш жерде жұмыс істеп, оқымайтындар, 112-нің тұрақты баспаналары жоқ қаңғыбастар. Осы 10 ай ішінде сауықтырғыштарға қаладағы №1; 3 және 21 мектептердің 5 оқушысы, ГПТУ-дың 54 оқушысы, 27 техникум оқушылары және жоғары оқу орнының 15 студенті түскен. Қалада осындай ішкілікпен адамдардың жасаған қылмыстары 46,8%-ды құраған [31, 29 п. 36 п.].

1979 жылы Шевченко қаласында 40 орындық хирургиялық, ал Қостанай қаласында 30 орындық психиаторлық арнайы бөлімше ашылды [32, 32 п.].

Республикада балалар және акушерлік-гинекологиялық мекемелердің даму желісі байқалады. 1979 жылы Қостанай қаласында 250 адам қабылдайтын 150 орындық жақсартылған перзентхана іске қосылды [33, 74 п.].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. ҚОММ. 249-қор, 3-тізім, 39-іс.
2. ҚОММ. 249-қор, 3-тізім, 16-іс.
3. ҚРПМ. 708-қор, 14- тізім, 1931-іс.
4. ҚРПМ. 708-қор, 14- тізім, 1931-іс.
5. ҚРПМ. 708-қор, 14-тізім, 1831-іс.
6. (ҚРПМ. 708-қор, 14-тізім, 1931-іс.
7. ҚОММ. 249- қор, 3-тізім, 238-іс.
8. ҚОММ. 249-қор, 3-тізім, 236-іс.
9. ҚОММ. 249-қор, 3-тізім, 236-іс.
10. ҚОММ. 249-қор, 3-тізім, 236-іс.
11. ҚОММ. 249-қор, 3-тізім, 236-іс.
12. ҚОММ. 152-қор, 5-тізім, 542-іс.
13. ҚОММ. 152-қор, 1-тізім, 760-іс.
14. ҚОММ. 1292-қор, 1-тізім, 34-іс.
15. ҚОММ. 249-қор, 3-тізім, 450-іс.
16. ҚОММ. 249-қор, 4-тізім, 8-іс.
17. ҚОММ. 249-қор, 4-тізім, 8-іс.
18. ҚОММ. 249 -қор, 1-тізім, 491-іс.
19. ҚОММ. 249-қор, 1-тізім, 491-іс.
20. ҚОММ. 249-қор, 1-тізім, 491-іс.
21. ҚОММ. 249-қор, 4-тізім, 8-іс.
22. ҚОММ. 249-қор, 3-тізім, 691-іс.
23. ҚОММ. 249 -қор, 4-тізім, 80-іс.
24. ҚОММ. 249-қор, 4-тізім, 334-іс.
25. ҚОММ. 249-қор, 4-тізім, 500-іс.
26. ҚОММ. 1292-қор, 26-тізім, 3-іс.
27. ҚОММ. 1292-қор, 1-тізім, 182-іс.
28. ҚОММ. 1292-қор, 1-тізім, 182-іс.
29. ҚОММ. 1292-қор, 2-тізім, 32-іс.
30. ҚРОММ. 1473-қор, 6-тізім, 3754-іс.
31. ҚОММ. 152-қор, 2-тізім, 542-іс.
32. ҚРОММ. 1473-қор, 6-тізім, 3754-іс.
33. ҚРОММ. 1473-қор, 6-тізім, 3754-іс.

В статье отражен период с 1946 по 1979 гг. развития здравоохранения г. Костанай. Материалы были взяты из президентского, центрального и местного архивов. Архивные данные имеют огромное значение для изучения истории г. Костанай.

In the article reflected period from 1946 to 1979 of health development in Kostanay. This gathered material was taken from presidential, central and local archive.

Archive data have great importance for learning history of Kostanay city.

УДК 745/749: 677.31

Давлетова Б.Г.

ст. преподаватель ЗКГУ им. М.Утемисова

ИСТОКИ ВОЙЛОЧНОГО ПРОИЗВОДСТВА КАЗАХОВ

Истоки войлочного производства в евразийских степях наука фиксирует уже в конце эпохи бронзы, когда кочевое скотоводство стало преобладающим видом производительного хозяйства. В сакский период, в VII-V вв. до н. э., сформировался типичный набор кочевого быта: походные кибитки, разборные шатры и шалаши, крытые войлоком, вооружение и конское убранство, характерная всадническая одежда и комплект легких транспортабельных изделий из войлока, кожи и дерева, о чем можно судить по археологическим материалам и письменным источникам, в частности данным Страбона, Гиппократа, Геродота. Археологические раскопки в Пазырыкском кургане в соседнем Горном Алтае, Бесшатырских курганах Семиречья, Берелском кургане в Восточном Казахстане обнаружили интересные войлочные изделия. Основываясь на этих археологических материалах, можно сделать обобщенный анализ войлочного производства ранних кочевников.

1. Кочевники в основном занимались скотоводством, разведением баранов, верблюдов. Войлок самый древний и доступный материал среди кочевников.

2. Кошмоvalяние в евразийских степях в эпоху ранних кочевников отличалось особой выразительностью декоративных решений и технологическими средствами и способом исполнения.

Кошмоvalяние – это самобытный и своеобразный отличительный вид деятельности кочевых традиций и присущ только кочевникам.

3. Культура казахов является прямой наследницей кочевых традиций, развивавшихся в степи на протяжении почти трех тысяч лет. Ряд исследователей, занимавшихся изучением войлочных изделий народов Кавказа, Поволжья, Южной Сибири, Средней Азии, единодушно отмечают доминирующее влияние кыпчакских, казахских

традиций. Именно в условиях протяженных степей Казахстана, кочевого образа жизни и резко континентального климата сформировался самый высокий уровень художественной обработки шерсти.

Войлочные изделия по количественному объему занимали в традиционном быту казахов ведущее место. Этот благодатный, легкий по весу материал, обладающий мягкой и приятной фактурой, воздухопроницаемыми и теплоизоляционными свойствами, был незаменим для изготовления разнообразных изделий. Издревле казахский народ занимался скотоводством. В хозяйстве каждого казаха имелись лошади, верблюды и бараны. Естественно самым доступным и имеющимся в большом количестве материалом был войлок.

В основном в изготовлении изделий использовали шерсть казахской эдильбаевской и каргалинской пород овец, которые являлись наиболее ценными. Шерсть этих овец обеспечивает наибольшую плотность и прочность при валянии в отличие от других сортов шерсти, более рыхлых по структуре, в связи с чем быстрее приходящих в негодность.

Для изготовления войлока брали овечью шерсть преимущественно осенней стрижки – кузем жун. Также использовали и верблюжью шерсть.

Казахи использовали шерсть как натурального цвета (коричневого, черного, серого, бежевого, белого так и цветную. В качестве красителей казахи в старину применяли различные растения, как свежие, так и высушенные. Использовались корни конского щавеля, которые при добавлении виннокислой соли давали желтый цвет, а при добавлении железной протравы – черный цвет. Корни песчаной акации обеспечивали желтый цвет, а обыкновенные верблюжьи колючки тыкен, в зависимости от концентрации, могли окрасить сырье в разные оттенки - от желтого до светло-коричневого цветов. Хвощ полевой давал сероватый и желтоватый цвета. От дикого черного паслена каракат, в зависимости от его густоты, можно получить коричневый, серый, зеленоватый, синий и голубой цвета. Трава индиго, приобретаемая на ярмарках, окрашивала в синий цвет. Использовали сок граната для получения красного цвета, а корки – золотисто-желтого. Зеленая оболочка грецкого ореха окрашивала в зеленый цвет, а листья этого дерева - в светло-коричневый. Применяли траву кермек (ушковиднолистную), с помощью корней которой можно

было получить разнообразные цвета: желтый, черный, серый, зеленый, розовый. В ходу были также корни и стебли хны для получения красного цвета. Издревле популярно было среди казахов использование корней ревеня ыгикыщ, обеспечивавших темно-коричневый цвет, а также марены, которые давали, в зависимости от методов ее обработки, различные цвета: красный, розовый, фиолетовый, оранжевый, желтый. Отвар листьев полыни окрашивал в зеленоватый цвет и одновременно действовал против моли. Из коры дуба получали коричневый цвет. Использовали также кошениль, дававшую кармин, красивые оттенки розового и сиреневого цветов. В целом цветовая палитра, созданная растительными красителями, отличается устойчивостью, мягким тоном и безвредностью для здоровья. Они позволяли достигать богатства красочных оттенков, что способствовало созданию колористической гармонии.

Войлочные изделия казахов очень разнообразны: головные уборы, кафтаны, чулки, войлочное покрытие жилища, напольные и настенные ковры, седельные покрытия и т. д.

Из одежды, по археологическим данным, до наших дней дошло немного вещей. Это старинный плащ из тонкого войлока, вышитый шелком. Этот безрукавный халат имеет старинную форму военной накидки, слегка удлиненной, с узким шалевым воротником. Полы, подол, ворот, проймы окантованы черным шнуром и прошиты стежкой. По бокам плаща имеются разрезы, обшитые узкой полоской. Плащ целиком вышит крупными concentрическими медальонами, символизирующими солнце. В центр каждого вписана белая звезда, сверху и снизу шелком вышита фигура, напоминающая силуэтное изображение парящего орла - символа власти. Это один из древнейших видов верхней одежды "каттау".

Старинным видом одежды является-шекпен - скатанный из верблюжьей шерсти широкий и сравнительно длинный плащ для защиты от дождя, бурана, любой непогоды. Шекпены делали из неокрашенной шерсти (желтые, белые) и окрашенной в синий, пурпурный и другие цвета. Парадные шекпены, как правило, были из окрашенной шерсти, их швы обшивались галуном.

Колпак — шапка из войлочного пласта — имел повсеместное распространение на территории Казахстана. По покрою колпаки делятся на три варианта: первый — выкроенный в виде полукруга, с одним швом, приходящимся сзади. Нижнюю часть отворачивали. Второй вариант сшивали из двух одинаковых половин, нижние несшитые края образовывали поля.

Последний вариант- изготавливались из четырех одинаковых клиньев. Они также выделяются по цвету. Ак аир-колпак (белый колпак) изготавливался из белого войлока. Обычный натуральный войлок отбеливался мелом. Этот колпак носили бийи.

Также изготавливалась обувь – войлочные чулки "байпак", которые одевались во внутрь сапог «саптама».

В этих древних изделиях могут сочетаться разные материалы (кожа, мех, войлок, ткани, конский волос, лакировка) и различные технологические приемы: мозаика, аппликация, простежка, вышивка.

Войлочные изделия украшались орнаментальными композициями: растительным, зооморфным, геометрическим и космогоническим. Также мастера изготавливали объемные изделия из войлока: свернутый рог, растительные побеги, гусь, аисты, барс, птиц.

В настоящее время войлок претерпевает настоящий бум. Этот податливый и пластичный материал популярен практически во всем мире. Современные мастера применяют войлок в изготовлении различных современных изделий в национальном колорите.

Список использованной литературы:

1. Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма.-М.: Наука, 1982.
2. Джанибеков У. Эхо...- Алма-Ата.: «Онер», 1990.
3. Захарова И.В. Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана.-М.: Наука, 1989.
4. Историки –этнографические очерки. Костюм народов Средней Азии. М.: Наука, 1979.
5. Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии и Казахстана. -М.: Наука, 1989.
6. Маргулан А.Х. Казахское прикладное искусство-2 том. Алма-Ата.: «Онер», 1987.
7. Мукминова Р.Г. Костюм народов Средней Азии по письменным источникам 16 в. -М.: Наука, 1979.
8. Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма.-М.: Наука, 1982.
9. Шитова С.Н. Башкирская народная одежда. –Уфа.: «Китап», 1995.

Жүннен тоқылған бұйымдар қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде жетекші орынға ие. Ол жылы әрі жұмсақ, салмағы жөнінен жеңіл материал болғандықтан әртүрлі бұйымдар дайындауда кеңінен пайдаланылған. Ертеде қазақ халқы мал шаруашылығымен айналысқандықтан, оның пайдасын терең ұғынған. Сондықтан, мақалада ежелгі көшпелілердің жүннен тоқылған, тігілген бұйымдарына толығымен талдау жасалған.

The felt products on quantitative volume occupied a conducting place in a traditional life of the Kazakhs. This beneficial, light on weight of a material having the soft and pleasant invoice, air-penetrable and heat-insulated properties, was irreplaceable for manufacturing various products. From of old the Kazakh people was

engaged in cattle-breeding. In an economy of each Kazakh there were horses, camels and rams. The most accessible and having in a plenty was of felt.

In given article the generalized analysis of felt manufacture of early nomads is carried out.

УДК 373(574.1) «18/19» - 09

Абдрахманова Р.Л.

Ст. преподаватель кафедры «История и СГД»

ЗКИГУ ЗКГА

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕРКОВНО-ПРИХОДСКИХ ШКОЛ И ШКОЛЫ ГРАМОТЫ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Особенностью историко-культурного развития Западного Казахстана является приграничное положение региона, через которую осуществляется движение народов, культур, религий, что обуславливает взаимодействие с соседними народами и придает особенность этническому развитию Западного Казахстана, отличающего его от остальных частей страны. Важным обстоятельством является и тот факт, что в XIX-XX веках именно здесь в первую очередь апробировались основные методы политики Российской империи по отношению к казахскому народу. Изменения в этническом составе населения повлияли в свою очередь и на развитие образовательной системы региона. Население состояло из нескольких основных групп: казахов, русских, украинцев, казаков, которые проповедовали в основном мусульманскую и христианскую религии. В силу этих объективных причин в дореволюционном Казахстане наряду с мусульманскими мектебами и медресе и новометодными школами, получили развитие церковно-приходские школы, школы грамоты, обучение у мастеров и мастериц.

Так, деятельность церковно-приходских школ, первоначально регламентировалась Правилами о церковно-приходских школах 1884 года. В 1902 году Правила уступили место Положению о церковных школах Ведомства Православного Исповедания, нормы которого относили к числу церковных школ, во-первых, начальные школы, предназначенные для начального обучения детей и взрослых (они подразделялись на школы грамоты, церковно-приходские и воскресные школы), во-вторых, учительские

(второклассные и церковно-учительские) школы, преследующие цель подготовки учителей в начальные школы. Основные задачи церковных школ заключались в начальном и среднем образовании, а также религиозно-нравственном воспитании учащихся в духе учения и традиций Русской Православной Церкви.

Открывались церковно-приходские школы в Западном Казахстане, чаще всего в переселенческих поселках. Во второй половине XIX – начале XX века развитие церковно-школьного дела в общем шло удовлетворительно. Но вместе с тем существовали причины, которые отрицательно влияли на развитие церковно-приходских школ, это прежде всего ограниченность финансовых средств. Объясняется это тем, что дотации от государства на церковные школы были незначительными, а сама православная церковь, имевшая колоссальные источники доходов, не выделяла достаточных средств на содержание школ (1,с.74).

Например, источники финансирования церковно-школьного дела в Уральской области за 1903 год были следующие: от церквей поступило 8078 рублей, от монастырей 130 рублей, от братств и миссионерских комитетов 1505 рублей, от городского управления 200 рублей, от волостных, сельских и станичных обществ 819 рублей, от приходских попечительств 2039 рублей, от благотворительных учреждений 19 рублей, от железно - дорожных обществ 99 рублей, от частных лиц 7730 рублей, процентов с капиталов 227 рублей, из других разных местных источников 4943 рублей, от синодального училищного совета 10000 рублей, от Оренбургского епархиального училищного совета 10409 рублей, а всего поступило за год 46198 рублей.

Из них были израсходованы на двухклассную школу 1212 рублей, на одноклассные школы 26180 рублей, на школы грамоты 5439 рублей, на школьное дело без обозначения разряда школ 99 рублей, на постройку Уральской второклассной школы 10014 рублей, на содержание инспекций церковных школ 1200 рублей, на содержание канцелярии уездного отделения 310 рублей, на разные другие школьные нужды 376 рублей, а всего израсходовано 44830 рублей. Но этих средств для полного материально технического обеспечения школ было далеко недостаточно (2, с.37).

Следующей проблемой для церковно-приходских школ, также как и для других типов школ, была нехватка учителей. Учительскую должность в большинстве занимали люди, малоподготовленные к школьному делу. Социальный статус и

квалификация учителей были низкими. Большинство учителей получала заработную плату от 120 до 180 рублей в год. Это приводило к тому, что учителя не соглашались работать в школах духовного ведомства.

Обеспечение учебными и наглядными пособиями было также слабым, во многих школах отсутствовали библиотеки.

Хотя почти все церковные школы размещались в собственных помещениях, чаще всего отданных под школу местными обществами или церковью. Но многие из них были крайне неудобными помещениями для ведения учебных занятий.

Все эти проблемы не могли не отразиться на качестве учебной работы церковных школ. Уровень знаний учащихся оставлял желать лучшего.(3,с.54)

Если говорить о численности, то в 1891-1892 учебном году в городе Актюбинске была открыта 1 церковно-приходская школа, а в Уральской области функционировали в 1887 году 2 церковно-приходские школы с 47 учениками, в 1888 году 8 школ, в 1892 году 16 школ, к 1903 году 37 церковно-приходских школ и 30 школ грамоты, в которых обучались 3342 учащихся, из них 1608 мальчиков и 1734 девочек, количество учителей составляло 175 человек, из них 130 мужского пола и 45 женского пола. А в 1913 году церковно-приходских школ в Уральской области, включая Темирский, Лбищенский, Гурьевский было уже 97 и одна школа грамоты (4).

Кроме церковно-приходских школ и школ грамоты в Уральске существовали и две воскресные школы: Пушкинская и Петропавловская, в которых было от 20-25 учителей и около 100 учащихся. Но организация учебного дела учителями и посещаемость учеников в школах была плохая.

Существовала также в Западном Казахстане практика обучения в частных школах мастеров и мастериц. Обучали в этих школах главным образом церковному чтению и пению, а иногда и письму. Данный вид обучения имел большое распространение среди православного населения, многие из лиц, впоследствии получивших университетское образование, прошли обучение у мастеров и мастериц. Как бы ни мизерны были даваемые «мастерами» знания, но они несомненно в какой-то мере удовлетворяли стремление населения к грамотности. Курс образования у мастеров и мастериц состоял в изучении складов, часослова, «псалтири», «канонов». От учеников требовалось, чтобы

они могли бегло читать книги, которые изучали, но в то же время ученику не ставилось в вину, если он не мог прочесть ни одной строчки из другой книги. Плата за обучение взималась с родителей учащихся по предметам, например: за обучение чтению часослова – 12 рублей, за псалтырь – 30 рублей и.т.д.(5,с.317-318). Несмотря на имеющиеся недостатки количество обучающихся с каждым годом не уменьшалось. Так, в 1860 году у мастеров и мастериц обучалось 3034 ученика, (6,с.196) в 1880 году 3426, в 1896 в 19 школах обучалось 2268 учеников, в 1900 году в 183 частных школах мастеров, относящихся к Уральскому и Лбищенскому уездам зарегистрировано 2129 учеников, а к 1903 году в 147 таких школах число учащихся мужского пола 2131 человек, женского пола 1177, в общем 3308 человек (7,с.32,33).

Основными задачами школ было религиозное воспитание детей в духе православной церкви. Хотя и предпринимались попытки внедрить в учебный процесс и другие направления работы, например в целях эстетического воспитания устраивались литературно-музыкальные вечера, для физического развития детей проводились гимнастические упражнения, но это не меняло основной сути содержания образования.

И главное, церковно-приходские школы и школы грамоты занимались не только религиозным обучением, но проводили и миссионерскую деятельность. В целях колониальной русификаторской политики, для большего охвата казахской молодежи русским образованием, и казахские дети принимались в церковно-приходские школы. Обучение казахов в этих школах осуществлялось силовым методом. Потому, что процесс обрусения казахских детей в этих школах происходил быстрее и глубже, что вызывало со стороны казахов серьезные опасения. Казахи беспокоились о будущем и судьбе своих детей и не хотели отдавать их на обучение в церковно-приходские школы. Они прекрасно понимали, что насаждение русских школ оторвет подрастающее поколение от национальных корней. Но церковь, пользуясь покровительством колониальных властей, продолжала свою религиозную и миссионерскую деятельность, она не довольствовалась только сетью школ, находящихся в ее ведении, и пыталась даже прибрать в свои руки и некоторые светские школы, находящиеся в ведении Министерства народного просвещения. Время исторического развития показало, что страхи за подрастающее поколение были ненапрасны, процессы

русификации через различные образовательные учреждения, в том числе и церковно-приходские школы, оказали отрицательное влияние на культурно-образовательный уровень развития казахов.

Список использованной литературы:

1. Сембаев А.И. Очерки по истории Казахской Советской школы. -Алма-Ата, 1958
2. Библиотека ЦНТИДАД. Приложение ко всеподаннейшему отчету. Обзор Уральской области за 1903 год. –Уральск, 1904 год.
3. Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине 19 века. -Алма-Ата, 1962
4. Библиотека ЦНТИДАД. Приложение ко всеподаннейшему отчету. Обзор Уральской области за 1887, 1888, 1892, 1903, 1913 годы. - Уральск, 1888, 1889, 1893, 1904, 1914 годы
5. С.Д. Бурмистров. Народное образование в Западно-Казахстанской области до Великой Октябрьской Социалистической революции. Ученые записки. том 4. выпуск 14. -Уральск. 1957
6. К.В. Данилевский, Е.В. Рудницкий. Урало-Каспийский край. Уральская губерния и бывшие земли Уральского казачьего войска и Уральской области. Краеведческий справочник по истории, географии, экономике и быту русского населения края. –Уральск, 1927
7. Библиотека ЦНТИДАД. Приложение ко всеподаннейшему отчету. Обзор Уральской области за 1900, 1903 годы. –Уральск, 1901, 1904 годы.

Бұл мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Батыс Қазақстандағы шіркеулік-приходтық мектептер мен сауат ашу мектептерінің даму тарихы қарастырылады.

In given article the history of development of church-parohial schools and reading and literate school in the Western Kazakhstan in the second half 19 beginning of 20 centuries.

УДК 323(574)

Хабиева Э.С.

Преподаватель, ЗКГУ им. М. Утемисова

**ЕЖЕГОДНЫЕ ПОСЛАНИЯ ПРЕЗИДЕНТА НАРОДУ
КАЗАХСТАНА- КАК ЗАЛОГ УСПЕШНОГО
РАЗВИТИЯ СТРАНЫ**

Начиная с 1996 года ежегодные Послания Президента народу Казахстана стали хорошей традицией. В Посланиях формулируются основные задачи государства на будущий период. Послание 2010 года по содержанию представляет собой глубокий

аналитический документ, основанный на стратегическом планировании и прогнозировании. Структура Послания состоит из следующих частей:

1. Реализация Стратегического плана 2010 - важнейший рубеж развития страны.
2. Период кризиса - время принятия верных решений.
3. Стратегический план 2020 - казахстанский путь к лидерству.
4. Человек - главное богатство страны.
5. Внутриполитическая стабильность – надежный фундамент реализации Стратегического плана 2020.
6. Внешняя политика.

Особенностью Послания этого года является то, что в нем обозначены не только конкретные задачи и планы на 2010 год, но и подводятся итоги первого десятилетия Стратегии-2030 и определены задачи на следующие десять лет в рамках Стратегического плана развития до 2020 года.

Возможность перехода к реализации стратегического плана 2020 обусловлено выполнением задач целей, выдвинутых стратегическим планом 2010, которое были выполнены, что дает мощный импульс для дальнейшего развития Казахстана. Доказательством этого являются следующие показатели: в республике удвоился объем ВВП, эффективно выполнены социальные обязательства государства, среднемесячная заработная плата выросла в 5 раз, средний размер пенсии - в 3 раза, доля населения с доходом ниже прожиточного минимума снизилась в четыре раза - с 50 до 12%. Самый главный показатель - продолжительность жизни - увеличился с 65 до 68 лет, в два раза уменьшилась материнская смертность, в полтора раза возросла рождаемость. 1 миллион 200 тысяч человек стали обладателями жилья. Одним из подтверждений достигнутого Казахстаном является то, что в прошлом году Организация Объединенных Наций в своем докладе включила Казахстан в категорию стран с высоким уровнем человеческого потенциала.

Не случайно второй пункт Послания называется – «Период кризиса - время принятия верных решений». Мировой экономический кризис затронул многие страны мира, он стал проверкой на прочность и для Казахстана. Прочность и эффективность проведенных реформ позволила Казахстану не только преодолеть острую фазу кризиса, но и войти в категорию стран с положительной динамикой экономического роста. Немалую

роль в этом сыграли проведенные реформы в поддержку финансовой системы, малого и среднего бизнеса, агропромышленного комплекса, реализации «Дорожная карта - 2009» и многое другое. Благодаря Национальному фонду были возвращены важные активы – это Экибастузская ГРЭС-1, разрез «Богатырь», доли в Кашагане, Мангистаумунайгаз и все три НПЗ. И в посткризисный период перед нашим обществом в Послании Президента поставлены новые задачи, основанные на современных реалиях и возможностях в рамках Стратегического плана 2020.

Как и в предыдущих Посланиях особое внимание уделено вопросам, которые, прежде всего, волнуют людей. Речь идет о жилье, здравоохранении, образовании, социальном обеспечении, занятости.

Вопрос занятости волнует многих из нас и примечательно, что одной из задач, поставленных Президентом, является снижение в последующее десятилетие уровня безработицы до отметки, не превышающей 5 процентов. А это означает, что тысячи граждан нашей республики смогут содержать свои семьи. Большое внимание было уделено категории людей, заслуживающих к себе особого отношения: ветеранам войны и пенсионерам, для них государством предусмотрены единовременные выплаты и пособия. Работникам бюджетной сферы и студентам будет повышена заработная плата и стипендии на три месяца раньше, т.е. с апреля 2010 года на 25%. Таким образом, можно сказать, что главный показатель процветания нашей страны - увеличение размера пенсий, пособий, стипендий и заработной платы, и условиях жесточайшего мирового экономического кризиса Казахстан не изменяет своим традициям.

Одной из составляющих конкурентоспособной нации является важность развития образовательной и воспитательной сферы. Для ее реализации планируется охват дошкольным воспитанием и обучением всех детей, как в городской, так и сельской местности. Будут созданы частные семейные детские сады и мини-центры, что в свою очередь является альтернативой государственным учреждениям. Также планируется реформирование среднего образования, к 2020 году будет функционировать 12 – летняя модель обучения, что должно повысить качество системы среднего образования. Потребностям экономики и профессиональным стандартам должно отвечать профессиональное и техническое образование. Без внимания не остались проблемы качества высшего

образования. Президент ставит задачу перед вузами страны – «стремиться отвечать самым высоким международным требованиям и войти в рейтинги ведущих университетов мира». Для получения новых разработок, патентов и готовых технологий, которые будут внедряться в стране и внесут огромный вклад в качество образования, будет создана Национальная инновационная система.

Без здоровой нации невозможно создание сильного и конкурентоспособного государства. В Послании Президентом особо подчеркнуто, что здоровый образ жизни и принцип солидарной ответственности человека за свое здоровье является главным звеном в государственной политике в сфере здравоохранения и повседневной жизни населения. В этом году введена единая национальная система здравоохранения, которая должна дать положительные изменения в данной сфере. Людям дано право самостоятельного выбора врача и медицинской организации, то есть выполняется принцип «деньги следуют за пациентом», что, безусловно, формирует конкурентную среду между больницами и частнопрактикующими врачами. Комплекс государственных мер по строительству и оборудованию объектов здравоохранения, подготовке кадров, ведению здорового образа к 2020 году направлен на снижение материнской и младенческой смертности, уменьшение общей смертности, сокращение заболеваемости туберкулезом. Нельзя не согласиться с тем, что каждый из нас должен беречь свое здоровье, вести здоровый образ жизни и только тогда мы достигнем позитивных сдвигов и увидим прогресс.

В тесной связи с задачами социального характера в Послании поставлена задача необходимости осуществления важнейших количественных и качественных изменений в экономической жизни страны, которые должны обеспечить ускоренную диверсификацию и повышение конкурентоспособности национальной экономики.

Для этого, во-первых, предлагается осуществить широкую программу индустриализации, в ходе которой уже в ближайшее пятилетие производство металлургической промышленности должно удвоиться, а химической - утроиться. В результате должна существенно увеличиться доля обрабатывающей промышленности в ВВП, а доля сырья в национальном экспорте сократится с нынешних 70% до 50-55%. Во-вторых, в обращении сформулированы конкретные задачи развития сельского хозяйства,

выполнение которых должно уже через 4-5 лет удовлетворить спрос в продовольственных товарах на 80% за счет внутреннего производства. В-третьих, предлагается масштабная инвестиционная программа, реализация которой уже в ближайшие пять лет позволит создать свыше 200 тысяч рабочих мест и существенно снизить размеры безработицы.

Воплощение в жизнь данных программных установок позволит Казахстану встать на новую, более высокую ступень в системе мирового хозяйства. Реализация этих амбициозных задач, вместе с тем, невозможна без существенной модернизации национальной экономики, роста производительности труда, масштабного внедрения достижений научно-технического прогресса в промышленность, сельское хозяйство, сферу услуг.

Ключевая роль в Послании отводится задачам научно-технического развития страны. Вместе с тем, сложность их реализации исключительно велика. Действительно, сейчас уровень производительности труда в промышленности Казахстана ниже, чем в развитых странах в среднем в пять раз, а в сельском хозяйстве - в 20 и более раз. Очевидно, что без преодоления этого глубокого разрыва в уровнях научно-технического развития и организации современного производства, достижение роста количественных производственных показателей в планируемых масштабах попросту нереально.

Особое внимание в Послании Президента привлекают те его разделы, где формулируются задачи ускорения модернизации страны, создание научно-исследовательских центров с учетом приоритетов национального развития, а также задачи привлечения из-за рубежа современных высокоэффективных технологий.

Заключительный раздел Послания Президента посвящен внешней политике Казахстана. Президент отмечает, что в ближайшее десятилетие будет проводиться активная, прагматичная и сбалансированная внешняя политика, направленная на обеспечение национальных интересов, повышение международного авторитета страны и укрепление национальной, региональной и глобальной безопасности. Казахстан, как прежде, будет активно способствовать налаживанию стратегического диалога между всеми существующими системами коллективной безопасности. Подтверждением возрастающей международной роли нашего государства является то, что именно Казахстан в этом году

председательствует в ОБСЕ - одной из авторитетнейших организаций мира.

Достижение поставленных в Послании целей, по - мнению Президента, возможно, если каждый из нас будет исходить из следующих ценностных основ:

- Родина и независимость;
- причастность каждого к экономическому росту;
- следование в своих действиях интересам развития государства.

Главной консолидирующей составляющей государственной национальной политики является развитие культуры, истории и языка казахского народа, которое обеспечивает единство нашего народа, его сплоченность, мир и согласие. Реализация задач, поставленных Президентом страны, зависит от каждого из нас. Только единство, толерантность и дружба станут залогом решения задач нового Послания.

1996 жылдан бастау алған Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы жақсы дәстүрге айналды. Бұл мақалада да Елбасының Жолдауы – еліміздің сәтті дамуының кепілі екендігі, ондағы негізгі тапсырмалар, мақсат-міндеттер баяндалған.

УДК 94(574):325.2

Есетова Г.Б.
КТУТиИ и. Ш. Есенова

ПЕРВЫЕ ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ МАНГЫШЛАКСКОГО КРАЯ

Заселение Мангышлакского края было возможно после работы комиссии, которая была образована в 1844 году в составе военного инженера капитана Жебровского (от военного министерства), капитан-лейтенанта Канецкого (от морского министерства) и войскового старшины Уральского казачьего войска Матвеева (от Оренбургского ведомства). Комиссии было поручено подробно исследовать окрестности Тюб-Караганского залива и выполнить следующие распоряжения: 1) составить подробное описание всей местности полуострова, с объяснениями, сколько там имеется

удобных для пашни земли, есть ли вода хорошего качества и удобные для скотоводства луга, а также какие племена и в каком количестве там кочуют; 2) составить заключение о возможности поселить на полуострове до 1650 переселенцев/1/. Оренбургский генерал-губернатор Обручев представил окончательные предложения по заселению этого края. Эти предложения, одобренные царем 7 мая 1847г., были таковы: заселение на полуострове Мангышлак допускалось в двух видах: одно – из торговых промышленников, для распространения торговли с Хивой и Бухарой и для меновой торговли с казахами, кочующими по восточному берегу Каспийского моря; другое – из рыбопромышленников, казенных крестьян и мещан, для рыбного и тюленьего промыслов. Переселяющихся торговцев решено было поселить внутри Ново-Петровского укрепления, а рыбопромышленников - на мысе залива Тюб-Караган, в 1600 саженой от укрепления, где планировалось построить гавань для выгрузки товаров и судов. Все необходимое для устройства и существования степных укреплений доставлялось: в Новопетровское укрепление морем из Астрахани и частью из Гурьева городка, а в остальные посредством выкомандирования раннею весною транспортных команд Башкиро-Мещерякского войска с подводами и наймом верблюдов у киргиз.

Вызов желающих переселиться рыбопромышленников (казенных крестьян и мещан) ограничивался жителями Оренбургской, Саратовской и Астраханской губерний, которые более всего занимались рыбным промыслом. В том же Указе от 7 мая 1847 года отмечалось: "Переселенцев этих зачислять, по их желанию в казачье сословие, чтобы они в случае необходимости могли защищать от набегов и разбоев как само поселение, так и рыбные промыслы" /2/.

Перешедшим в казачье сословие переселенцам в первые 6 месяцев давалось бесплатное пособие для получения продовольствия; само же поселение причислялось к Уральскому казачьему войску. Чтобы из переселенцев больше создать военных поселений, на Мангышлак также разрешалось переселяться желающим казакам Уральского, Оренбургского и Астраханского войск.

Переселенцам на полуострове предоставлялись большие льготы: переселенцы - торговцы, которые находились на полуострове постоянно, но без устройства домов, платили в

течение 10 лет половину установленной гильдийской повинности, а те же, кто построил каменные или деревянные дома, вовсе не платили повинностей в течение 5 лет, пока не закончились постройки домов; последующие пять лет платили 50 %. Льготы эти были действительны на 20 лет, по истечении их переселение допускалось на общих основаниях. Всем переселенцам под постройку домов отводилось место по плану, бесплатно отпускались необходимые для строительства плиточные и известковые камни и другие материалы. При перевозке переселенцев на полуостров с имуществом и при доставке туда для них строительных материалов им давалось пособие от астраханского порта. Из находящихся около Ново-Петровского укрепления соленых озер переселенцам, которые вступали в военное сословие бесплатно отпускалась соль до 150-ти пудов в год на каждое семейство, в то время, когда биям и старшинам казахов и туркмен выдавалось соли до 10-ти пудов, а остальным – по два пуда на семью в год. Тем же переселенцам, которые построили на Мангышлаке дома и другие помещения, но не записались в военное казачье сословие, отпуск соли производился с оплатой в казну по установленной цене. Для сбора денег за соль с населения Министерство финансов назначило особого чиновника (соляного пристава), который подчинялся во всем местному военному начальству.

После объявления вышеизложенных и утвержденных царем в 1847 г. положений об устройстве русского поселения на Мангышлаке, к генералу Обручеву от поверенных крестьян разных властей и деревень Оренбургской и Саратовской губерний поступали в течение 1847-1849 гг. просьбы от 2405 русских о позволении им переселиться на Мангышлак /3/.

Не удовлетворяя сразу эту просьбу, генерал Обручев разрешил ходакам предварительно отправиться на полуостров и осмотреть местность. Распоряжение это, как оказалось впоследствии, устранило многие проблемы, почти все крестьяне побывавшие на Мангышлаке, сочли земли эти непригодными для земледелия и сенокосения и поэтому отказались переселиться.

Тем не менее обещанные льготы и малоземелье в российских губерниях все же не могли остановить переселенческий процесс. В 1849 г. из Оренбургской губернии прибыли 11 семей казаков и 7 семей государственных крестьян Саратовской губернии. Вскоре прибыли еще два семейства саратовских крестьян. Эти 20 семейств

и образовали у Тюб-Караганского залива поселение, названное Николаевским.

Для первых переселенцев по распоряжению Оренбургского начальства заготовлено было в г. Астрахани:

20 деревянных домов	на 3256 рублей
необходимых предметов для обустройства	154 руб.
11 подразшивных лодок	500 руб.
разных принадлежностей для рыбной ловли	300 руб.
за доставку этих предметов уплачено	940 руб.

Итого: 5150 рублей /4/.

Несмотря на предоставленные льготы и пособия, положение переселенцев в 1848-1849 годах было весьма трудным и вселяло даже опасение в длительном пребывании их на полуострове.

Заселение происходило с большой поддержкой правительства, давались льготы, а это не особенно способствовало тому, чтобы крестьяне трудились с большим напряжением, упорно, с использованием передовых приемов ведения хозяйства.

Переселенцы Мангышлака яркий тому пример: многие переселенцы не были знакомы с рыбным промыслом, а отведенные для ловли места первоначально приносили убытки. Переселенцы просили коменданта Ново-Петровского управления, а также инспектировавшего в 1850 году укрепление и поселение полковника Беклемишева разрешить им вернуться в места прежнего жительства, т.к. дарованные льготы не обеспечивали им существования, некоторые просили предоставить им топлива и хлеба из казны и т.д. Но все эти просьбы были отклонены на том основании, что при вывозе были точно определены льготы и перед переселением местность была осмотрена и признана удобной для жизни. Однако в 1850 г. генерал Обручев исходатайствовал для переселенцев из казаков еще ряд привилегий: 1) 8-милетнюю льготу от службы и повинностей; 2) пособие по 65 рублей на каждое семейство /5/.

Указом от 17 января 1852 года мангышлакским переселенцам были предоставлены льготы по беспошлинной ловле рыбы и боя тюленя. Им предоставлено было в исключительное пользование пространство вод у Тюб-Караганского залива на 150-ти верстах, без всякого платежа в казну акциза и таможенных пошлин за привозимые ими к Каспийским портам рыбу их улова и добытые

ими рыбные товары. Для этого права назначался 10-летний срок наравне со сроками дарованной им льготы по платежу податей и повинностей. Острова Кулалы, Святой и Подгорной оставались в числе участков эмбенского вольного промысла, с дозволением мангышлакским поселенцам пользоваться с острова Кулалы нужным им для топлива камышом, при этом им запрещалось мешать другим промышленникам в бое тюленя. Но они, если пожелают, могут производить бой тюленя по билетам астраханской экспедиции. Следует здесь добавить, что в 1859 г. вышел новый Устав о рыбном и тюленьем промыслах на Каспийском море, по которому за мангышлакскими переселенцами закреплено было право бесплатного лова рыбы и боя тюленя.

В 1852 г. в Астрахань для поселения на Мангышлак прибыли еще пять семей (29 душ) государственных крестьян из Саратовской губернии. Но они были в таком нищенском положении, что местная палата государственных имуществ вынуждена была им выдавать дневное пропитание. Эти бедные, разоренные, нищие крестьяне были озлоблены из-за трудных условий жизни. О таких крестьянах-переселенцах, водворенных не только на Мангышлак, но и в степные районы Казахстана, "Киргизская степная газета" в 1896 г. писала: "...что все переселившиеся крестьяне отличаются крайнею бедностью. Состоятельные крестьяне в переселение не пойдут, им хорошо на Родине" /6/.

Когда известие о бедственном положении прибывших стало известно оренбургскому начальству, оно распорядилось не отправлять их на Мангышлак, но в Астрахань распоряжение пришло после того, как переселенцы уже были отправлены.

Вновь прибывшие семьи, не имея возможности построить себе дома, нанимались за очень маленькую плату в работники к переселенцам из бывших казаков Оренбургского войска. После такого печального опыта для предотвращения заселения полуострова бедными крестьянами по всем губерниям было объявлено, что переселение на Мангышлак несостоятельным крестьянам не разрешать.

Чтобы не нести новые расходы с обратным выселением, для улучшения быта переселенцев из государственных крестьян в 1854 году устроили для прибывших в 1852г. 5 семьям дома из камня по образцу прежде переселившихся. Шести наиболее нуждающимся семьям было дано денежное пособие для

приобретения лодок со снастями и предметов домашнего обихода и принадлежностей для устройства домов.

Из всех 20 семей, числившихся в поселке Николаевском в 1850-1852 гг. только представители 15-ти занимались рыболовством, причем 6 из них имели достаточно хорошее положение: у каждой было по две лодки и от 4 до 11 тыс. самоловных крючьев; у 9 семей было по одной лодке и крючьев от 3 до 6 тыс.; представители 2 семей по бедности нанимались на службу при форте; остальные же три семьи находились в нищете /7/.

В 1857 году на Мангышлак прибыли 1 семья из казенных крестьян и 21 из казаков Оренбургского войска, а в 1858 году еще 2 семьи из того же войска. Таким образом, к 1859 году в селении Николаевском насчитывалось 49 семей, из них 34 казачьи и 15 крестьянских. Последние были допущены к переселению Оренбургским генерал-губернатором лишь после заключения местного начальства и письменного подтверждения их имущественного состояния для обзаведения необходимым хозяйством за свой собственный счет.

По указу 17 января 1852 г. переселенцы полуострова пользовались правом бесплатно ловить красную рыбу на отведенном им участке (150 верст). Но многие из них еще в 70-е годы XIX в., внося в Астраханское управление рыбными и тюленьими промыслами по 32 рубля за каждую лодку, ловили ее и в других местах восточного берега Каспийского моря.

Суда для лова рыбы употреблялись в основном трех видов: а) палубное судно, или кусовая лодка, которая предназначалась для стоянки в море на месте и для приема к складированию наловленной рыбы; б) подъездная, или небольшая палубная лодка, для отвоза рыбы с места стоянки, т.е. с большой лодки, в Астрахань на продажу; такие лодки имелись не у всех рыбопромышленников; в) подчалок, или небольшая лодка без палубы - служила для переборки в море рыболовных сетей и снастей. Лодки покупались в основном в Горбатовском уезде Нижегородской губернии и в Астрахани. Стоимость их со всеми принадлежностями была таковой: кусовая лодка стоила от 300 до 800 руб., подъездная лодка – до 350 руб., а подчалок – до 180 руб. /8/.

Но и с принятием таких мер, положение Николаевского поселения не особенно улучшилось и после 1858 года. Доказательством тому служили как и большое число просьб о

переводе в другое место, так и донесения местного коменданта, многочисленных инспекторов.

Здесь уместно будет сказать, что в 1857 году с приходом к царствованию Александра II укрепление стало именоваться Форт-Александровским.

Проверявший Форт и поселение в 1861 году подполковник Веревкин получил прошения от 30 семейств о выселении с Мангышлака и о выдаче им хлеба и дров из запасов форта. Причина неудовлетворительного их благосостояния заключалась, с одной стороны, в недостаточном улове рыбы в последние годы, с другой стороны в нерадивости самих поселян. И вновь были приняты меры для улучшения жизни населения поселка Николаевского: разрешалось выдавать в долг продовольствие беднейшим семьям, но секретно от других, чтобы другие, видя это, надеясь на помощь казны, не расхолаживались; запрещалось выделять из семьи взрослых сыновей без причины, так как с их уходом семья теряла лишние рабочие руки и, как правило, ухудшалось ее положение; увеличивалась площадь вод, отведенных под бесплатный лов рыбы.

И только уже в 1867 г. инспектировавший укрепление и поселок Николаевский полковник Пирогский доносил, что "жители поселка занимаются исключительно рыболовством и боем тюленей и от этих промыслов живут не только безбедно, но и занимаются торговлей. Многие из них, владея большими лодками, отправляют добытую ими рыбную продукцию для продажи в Астрахань, оттуда привозят хлеб и прочий товар для сбыта туземцам; хозяйство их с каждым годом улучшается (только домашний скот содержится в ограниченном количестве, лишь для домашних нужд); с улучшением их быта повысилась их нравственность: по отзыву местного священника, пьянство между поселянами значительно ослабло, и, равнодушные прежде к исполнению христианских обязанностей, они теперь усердно посещают церковь и начинают обращать внимание на обучение детей грамоте и закону Божьему"/9/.

Статистические данные подтверждают улучшение жизни переселенцев и доказывают, что все усилия правительства, по закреплению в этом крайне неблагоприятном для заселения полуострове, дали первые заметные результаты. В 1867 г. поселянами поймано рыбы 9400 пудов, по 375 пуда на семью и 435 пудов тюленя, по 170 пудов на семью. В 1868 г., в продолжение

только лета, поймано 500 пудов рыбы, до 180 пудов на семью и 1480 пудов тюленя, по 60 пудов на семью /10/.

Но все это относится к Мангышлаку как к порту, к пункту, где происходили торговые операции. Что же касается непосредственно развития торговли на всем пространстве полуострова, то это происходило следующим образом. После основания в 1846 г. Ново-Петровского укрепления было объявлено о переселении людей, желающих вести здесь торговые дела. Однако на этот призыв откликнулось мало желающих, так по “Статистическим сведениям о Мангышлаке”: в 1850 г. торговцев было 5 чел.; в 1867 г. – 18 чел.; а в 1870 г. – 29 человек. Почти все торговцы были из Астраханских армян. В 1870г. из 29 торговцев астраханских армян было 24, русских - 4, туркмен - 1. Они образовали особое поселение ниже укрепления - торговую слободу. Занимались они преимущественно меной мануфактурных товаров, хлеба, водки на предметы местной продукции, а именно на войлок, шарфы, кафтаны и вывозом последних в г. Астрахань

А эти сравнительные цифры за 1852 и 1868 гг. показывают, как укреплялось хозяйственное состояние переселенцев: /11./

	Лодок	Самоловных крючьев	Крупного и мелкого скота
В 1852 г. на 20 семей (115 чел.), из которых 15 занимались рыболовством, было:	19	132,000	19 шт.
В 1868 г. на 26 семей (151 чел.), из которых 25 занимались рыболовством, было:	109	267,000 и 6700 сетей	59 шт.

Подтверждая эти данные в своем отчете проверявший укрепление и станицу Николаевскую в 1868 г. капитан 1 ранга Тверетин, докладывал, что поселяне жили безбедно (за исключением одного семейства, нанимавшегося в работники) и даже устроили школу, для которой выписали учителя с оплатой 100 рублей в год при бесплатном помещении и продовольствии. Это была первая школа на Мангышлаке, обучение в которой велось на русском языке. Ее называли одноклассным уездным училищем. Срок обучения в нем был два года. В этом училище в основном учились дети офицеров, местных русских помещиков, а также, хотя и редко, дети баев.

В 1872 г. жители станции Николаевской обратились с прошением к управляющему Закаспийской области об открытии местной школы за свой счет, путем сбора с поселенцев. В сентябре 1873 г. школа была открыта. В постройке школы приняли участие и местные жители, они охотно отдавали своих детей в русскую школу. В 1874 г. в ней занимались 23 ученика и работал один учитель – Жданов./ 12/.

Такое успешное развитие рыбных промыслов на Мангышлаке привело к возрастанию роли Форт-Александровского и Туб-Караганской бухты для торгово-экономических интересов России. Этому способствовало и открытие в 1846 году судоходства по Каспийскому морю.

Список использованной литературы:

1. Федоров К.М. Закаспийская область. - Асхабад, 1901. - С.180.
2. Сборник сведений о кавказских горцах. Выпуск 6.-Тифлис,1872.- С. 9.
3. Федоров К.М. Закаспийская область. - С.181.
4. ЦГА Туркмении, ф. 1, оп. 2, д. 2481, л. 217.
5. Федоров К.М. Закаспийская область. – С. 183.
6. Киргизская степная газета, 1896. – С. 5.
7. Федоров К.М. Закаспийская область. – С. 184.
8. Обзор Закаспийской области 1890 г. – СПб.,1892. - С.33.
9. Федоров К.М. Закаспийская область. – С.185.
- 10.Сведения о кавказских горцах. – С. 26.
- 11.ЦГА Туркмении, ф. 1, оп.1, д. 2474, л. 226.
- 12.Сборник сведений о кавказских горцах. Выпуск 6.-Тифлис,1872.- С. 9.

Ресей патшалыгының бұғауында болған кезеңдерде Қазақстанның аймақтары әсерлі жағдайларды бастан кешірді. Маңғыстау өлкесінде жүргізілген отаршылдық саясаттың негізгі көрінісі - Форт-Александровск бекінісі – Ресей мен Азияның торабында тұрғызылған аялдама іспетті. Бұл мақалада осы аймақты қоныстанудағы алғашқы іс-шаралар айқын бейнеленген. Қоныстанушылардың бұл өлкеге көптеп келуі, Ресей өкіметінің келімсектілерге деген қамқорлығы, қоныстанушылар мен жергілікті халықтың ара қатынастары, жаңа кәсіп игерушілердің әлеуметтік-экономикалық жағдайы бұл мақалада жан-жақты қарастырылған.

During colonization of Russian empire in territory of Kazakhstan there were great changes. The bright phenomenon of colonization of Russia on Mangystau is - the fortress Fort - Alexandrovsk which connected Russia to the countries of Asia. This article describes about the first immigrants of the country. Also the article is uncovering in corpore the essence of resettlement policy of czarism, socio-economic situation of the first immigrants, their relations with local people.

ФИЛОЛОГИЯ

УДК 82-31:82-1=80

Винник Р.Э.

к.ф.н., ЗКГУ им. М.Утемисова

ПОЭТИКА РОМАНА Л.УЛИЦКОЙ «МЕДЕЯ И ДЕТИ»

Роман Л.Улицкой «Медея и дети» явился настоящей сенсацией в русской литературе конца XX века. Именно этот роман стал произведением, в котором читатель, переживший катаклизмы мировых войн, революций, социальных экспериментов смог обрести вечные нравственные ценности.

Имя главной героини Медеи Синопли ассоциируется с древнегреческим мифом. Однако общее у героини романа и героини мифа только то, что обе пережили измену мужей и обе бездетны (героиня греческого мифа убивает своих детей, чтобы отомстить мужу, героиня романа переживает проклятие природной бездетности). В греческом мифе Медея приходит в ярость от измены мужа и совершает тяжкий грех убийства, в романе Л.Улицкой героиня находит силы простить мужа и становится духовной опорой детей своих братьев и сестер.

Критик С.Тими́на справедливо отмечает: «Мифы – как вечные уроки для человечества, как носители живой энергии подлежат переоценке и переосмыслению. Возвышенное софийное начало, безграничная отзывчивость к добру героини романа «Медея и дети» как бы рождает полемику с традиционным мифом и создает новый миф о Медее XX века на базе нового мировидения. Этот миф о преодолении хаоса и зла гармонией» [2,с.547]

Действие романа происходит в Крыму. Бывшая греческая семья Мендес разъехалась по всему свету и вплела свои корни в культуру людей различных национальностей. На каждое лето потомки этой семьи собираются в старом и уютном доме в Нижнем Поселке. В этом доме всегда звенят детские голоса. А сама Медея удивляется устойчивому признаку породы, переходящему от поколения в поколение: рыжим волосам и укороченному мизинцу. «Главным объединяющим началом для всех Синопли становится напряжение

внутренней, духовной жизни, скрытая глубокая эмоциональность, особый род чувствительности – в хорошем смысле этого слова». [3,с.168]

Дом Медеи, построенный на верхушке горы и находившийся на отшибе поселка, становится своеобразной духовной Меккой ее родственников, ибо в нем присутствует аура его хозяйки, воистину ставшей праведницей.

На долю Медеи выпали страшные испытания. В шестнадцать лет после смерти родителей на ее руках остались двенадцать братьев и сестер, которых она вырастила, пожертвовав многим в своей жизни, и теперь она принимает летом в своем доме многочисленных потомков своих родственников.

Критик С.Тимина отмечает: «Взяв за основу повествования традиционный жанр семейного романа и избрав структурной и сюжетной опорой историю семьи Медеи Синопли, писательница модифицирует само понятие семьи. Единение не только по крови, но по законам нравственной близости в ситуации экстремальной эпохи, когда расплывающиеся центробежные силы направлены против самой сути родового, кланового, - обретает в романе новое понимание идеи общности людей» [2,с.538]

Композиция романа включает в себя не только повествование от лица автора, но и письма персонажей (письма Медеи Синопли подруге Елене, письма младшей сестры Сандры к мужу Медеи Самуилу, письма Маши к Букову); события конца двадцатого века прерываются ретроспекцией, погружающей читателя в эпоху революции, гражданской и Отечественной войны, сталинского террора. Таким образом, в небольшом по объему произведении Л.Улицкая вмещает события, достойные романа-эпопеи, и читатель становится свидетелем жизни трех поколений семьи Синопли. Система образов романа построена так, что объединяющим центром семьи является главная героиня Медея Синопли, впоследствии Мендес.

Портрет Медеи строг, аскетичен и напоминает иконопись: «Первые десять лет (после смерти мужа) она носила все исключительно черное, впоследствии смягчилась до легкого белого крапа или мелкого горошка. Все по-черному. Черная шаль не порусски и не по-деревенски обвивала ее голову и была завязана двумя длинными узлами, один из которых лежал на правом виске. Длинный конец шали мелкими античными складками свешивался на плечи и прикрывал морщинистую шею. Глаза ее были ясно-

коричневыми и сухими, темная кожа лица тоже была в сухих мелких складочках».

Медея всю жизнь прожила в Крыму, покидая свою родину лишь дважды в жизни. «Для местных жителей Медея Мендес давно уже была частью пейзажа». Она страстно любила природу Крыма и его историю: «Ходила она не праздно, была собирательницей шалфея, чабреца, горной мяты, барбариса, горной мяты, барбариса, грибов, шиповника, но не упускала также и сердоликов, и слоистых стройных кристаллов горного хрусталя, и старинных темных монет, которыми полна была тусклая почва этой скромной сценической площадки всемирной истории».

Душевная красота Медеи раскрывается в различных драматических обстоятельствах ее жизни. Она не побоялась принять у себя Равиля, лидера движения крымских татар, которого преследовали власти, и впоследствии завещала ему свой дом; являлась опорой своим многочисленным родственникам.

В стране происходят революции, войны, перевороты, но Медея Мендес живет по своим нравственным принципам: «С ранней юности она привыкла к политическим переменам как к погоде – с готовностью все перетерпеть: зимой мерзнуть, летом потеть... Однако ко всякому сезону готовилась загодя, к зиме – хворостом, к лету – сахаром для варенья, если таковой в природе присутствовал. От властей же она хорошего никогда не ждала, остерегалась и держалась подальше от людей, к власти причастных».

Медея переживает за людей, преступивших нравственный закон. Когда муж Самуил рассказал о том, что не смог расстрелять мужиков, укрывавших во время гражданской войны хлеб от продотрядов, и стал страдать из-за этого припадками, он вызвал у нее чувство уважения и сострадания, а вот простить своих братьев она не смогла: «Боже, Боже, брат Филипп был расстрелян красными, брат Никифор повешен белыми, но оба они прежде того стали убийцами. А этот не смог – и печалится, что слаб... Поистине дух дышит, где хочет...».

Муж Медеи по достоинству оценил ее моральную стойкость и принципиальность, воскликнув: «Когда вы взяли меня за руку, Медея Георгиевна... нет, простите, это я взял вас за руку, я почувствовал, что рядом с вами нет страха». Во время тяжелой болезни мужа Медея самоотверженно ухаживает за ним, а после его смерти свято хранит память о нем. Тем тяжелее восприняла она случайно сделанное открытие о том, то когда-то муж изменил ей с

младшей сестрой Сандрой, и от этой связи родилась ее любимая племянница Ника. Но как бы ни было ей тяжело, героиня сумела победить в себе ревность, обиду и простить мужа.

Дружба для Медеи является одной из главных ценностей в жизни. Со своей верной подругой Еленой Степанян главная героиня познакомилась еще в гимназические годы: «Девочки нашли друг в друге совершенство: Медея оценила благородное простодушие и сияющую доброту Елены, а Елена восхищалась Медеиным бесстрашием, самостоятельностью и особой женской одаренностью рук, отчасти унаследованной, отчасти перенятой у матери».

Медея фактически спасла жизнь своей подруге после октябрьского переворота. Ведь Елена, принадлежавшая к армянскому аристократическому роду, после революции лишилась своих родственников и материального благосостояния. Медея устроила личное счастье Елены, приказав брату Федору жениться на ней. Переписка между Медеей и Еленой длилась более шестидесяти лет. Подруги делились друг с другом самыми сокровенными мыслями; их сближало душевное благородство, стремление к самопожертвованию во имя любви к близким.

В Медее есть твердый нравственный стержень, который помогает ей выстоять в самых трудных испытаниях. Ее молитва – отражение духовного света героини: «Пока вода согревалась в керогазе, Медея застилала свою постель, складывая подушки и одеяла в сундучок у изножия кровати, и бормотала коротенькое утреннее правило из совершенно стершихся молитвенных слов, которые, невзирая на их изношенность, неведомым образом помогали ей в том, о чем она просила: принять новый день с его трудами, огорчениями, с чужими пустыми разговорами и вечерней усталостью, дожить до вечера радостно, ни на кого не гневась и не обижаясь».

Медея – высокодуховная личность. В ежедневном разговоре с Богом она благодарит его за ежедневное чудо жизни, несмотря на все испытания. Слова ее молитвы просты и вместе с тем передают ее духовную чистоту: «Господи, благодарю тебя за все благодеяния твои, за все посылаемое тобою, и дай мне все вместить, ничего не отвергая...»

Героиня переживает душевный надлом, узнав об измене мужа с ее младшей сестренкой Сандрой, понимая, что ее дважды предали самые близкие люди, преступив некую нравственную черту:

«Мужем она была оскорблена, сестрой предана, поругана даже самой судьбой, лишившей ее детей, а того, мужнего, ей предназначенного ребенка вложившего в сестринское веселое и легкое тело».

Несмотря на душевные муки, Медея находит в себе силы простить и мужа, и сестру.

Младшая сестра Медеи Сандра была во всем ей противоположна: «училась скверно, хотя была не без способностей», легко вступала в связи с мужчинами, несколько раз была замужем, после войны оказалась матерью троих детей.

«Александра, всегда легкая на любовь, была равнодушна к богатству, но обожала блеск». «Были у нее разные блестящие связи: бравый летчик испытатель и знаменитый академик – еврей, остроумный и неразборчивый бабник, и молодой актер, данник ранней славы и еще более раннего алкоголизма».

В то же время воспитание Медеи привило ей «безукоризненность речи, а через понтийских мореходов она получила, вероятно, каплю царской крови, почетное родство с теми царицами, всегда обращенными к зрителю в профиль, которые пряли шерсть, ткали хитоны и выделявали сыр для своих мужей, царей Итаки и Микен.»

Лишь после пятидесяти Сандра вступила в счастливый брак с краснодеревщиком Иваном Исаевичем, который «служил своей жене всеми своими мыслями, всеми чувствами, и Сандрочка, изумленная таким неожиданным под занавес женской биографии даром, благодарно принимала его любовь».

Сын Сандры Сергей погибает в автокатастрофе, и ей приходится воспитывать оставшуюся сиротой внучку Машу.

Маша - натура тонкая, одаренная. В детстве она едва не покончила с собой, из-за упреков бабушки по матери в виновности в гибели ее родителей; «... от раннего прикосновения к темной бездне безумия в ней остался тонкий слух к мистике, чуткость к миру и художественное воображение – все то, что создает поэтические склонности». Уже в подростковом возрасте Маша «увлеклась Пастернаком, обожала Ахматову и писала тайные стихи в тайную тетрадь».

Маша – одна из самых образованных героинь романа. Она первая из студенческой компании начала читать Бердяева и Флоренского, комментарии к Библии, Данте и Шекспиру, самостоятельно выучила английский и итальянский языки, написала две книги стихов.

Маша влюбляется в тренера Валерия Бутонова, не подозревая, что ее любимая тетка Ника уже стала его любовницей.

Узнав об этом, Маша живет с осознанием собственной вины и вынуждена расплачиваться за роковую страсть расстройством психики.

К Маше начинает являться ангел, зовущий ее в неземную жизнь. Облик этого ангела трансформируется в стихотворении, сочиненном героиней накануне гибели:

Когда меня переведет
Мой переводчик шестикрылый
И облекутся полной силой
Мои случайные слова,
Скажу я: «Отпускаешь ныне
Меня, в цвету моей гордыни,
В одежде радужной грехов,
В небесный дом, под отчий кров».

Во сне Маша испытывает острое наслаждение от ощущения полета: «Учитель указал ей на какую-то область позвоночника, ниже уровня плеч и в глубине, где таился маленький орган или мышца, и Маша почувствовала, что полетит, как только обучится легкому и точному движению, управляемому этим органом. Она сосредоточилась и как будто включила кнопку - тело стало очень медленно отрываться от горы, а гора немного помогала ей в этом движении. И Маша полетела тяжело, медленно, но было уже совершенно ясно, что именно делать, чтобы управлять скоростью и направлением полета – куда угодно и бесконечно...»

Ангел дает возможность Маше испытать чувство подлинной свободы, и ей казалось, «что запредельное счастье, переживаемое ею в близости с Бугановым, происходит из того же корня, той же породы».

Болезненная психика Маши перестает отличать галлюцинации от реальности, и однажды она бросается вниз с балкона в свой последний полет.

Православный священник отказался отпевать героиню, ибо по религиозным законом она считалась грешницей, и Медея обратилась в греческую церковь, где обряд отпевания был совершен. Таким образом, главная героиня осуществила некую функцию соединения двух миров: земного и небесного домов.

Ника, как и ее мать Сандра, при всей ее доброте, отличается отсутствием высоких целей в жизни. В Буганове она увидела «очередную любовную дичь», а уехав из Крыма в Москву, легко забыла о нем. Для Маши же любовь – потрясение, страсть, которая полностью меняет ход ее жизни.

Праведность Медеи яснее всего понимает только ее муж Самуил. Накануне смерти он читает древние еврейские книги, и ему многое становится понятным впервые в жизни:

«Исследуя теперь древнее еврейское законодательство, он приходил к мысли о глубочайшем беззаконии, в котором жили люди его страны и он сам среди них. Собственно, это был всеобщий закон беззакония, хуже Ханаанского, которому одновременно подчинялась и невинность, и дерзость, и ум, и глупость». И единственным человеком, как он теперь догадывался, действительно живущим по какому-то своему закону, была его жена Медея. То тихое упрямство, с которым она растила детей, трудилась, молилась, соблюдала свои посты, оказалось не особенностью ее странного характера, а добровольно взятым на себя обязательством, исполнением давно отмененного всеми и повсюду закона».

Не случайно именно Медея помогает найти священника греческой церкви для отпевания Маши, когда православная церковь отказывается совершить этот обряд.

Литературовед Т.М. Колядич отмечает в романе Л.Улицкой «аллюзии на Библию («Был Самуил сыном вдовы») и европейскую античность» и подчеркивает то, что «писательница часто разыгрывает повторяющиеся мотивы» архаических мифологических сюжетов, полагая, что «любовь, измена, ревность, самоубийство на любовной почве – все это вещи такие же древние, как сам человек». [1,383]

В наше время распада семейных связей, тектонических сдвигов в культуре, нравственной деградации общества, вызванной социальными катаклизмами, роман Л.Улицкой служит тем нравственным ориентиром, который помогает читателю сохранить гуманизм и стремиться к духовному совершенству.

Список использованной литературы:

1. Колядич Т.М., Улицкая Л.Е. В кн.: Русская проза конца 20 века. М.2005
2. Тимина С. Ритмы вечности. Роман Людмилы Улицкой «Медея и ее дети». В кн. Русская литература конца XX века в зеркале критики. Хрестоматия. М. –С-Петербург. 2003
3. Черняк М.А. Современная русская литература. Учебно–методические материалы. М. 2007.

The article of Vinnik R.E. «Poetics of the novel by L Ulitskaya «Medea and her children» is devoted to the writing which shows in its center the main character who joins the family based on immortal ethic values. Greek myth about Medea has been reconsidered based on the new world outlook, overcoming of evil by harmony.

Л.Улицкойдың «Медея и ее дети» романына арналған Р.Э.Винниктің мақаласының айналасында өрбитін оқиғалардағы басты кейіпкердің бейнесі арқылы отбасындағы мәңгілік адами құндылықтардың бірігуі көрініс табады. Медея туралы грек аңызында қастандықты гармония арқылы жеңетін өмірге деген жаңа көзқарастың өзгеруі көрсетілген.

УДК 821.21:82-1

Мамыров А.Ы.
ф.ғ.к., доцент,
М. Өтемісов атындағы БҚМУ

РАБИНДРАНАТ ТАГОР (РОБИНДРОНАТХ ТХАКУР) ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ БІР-ЕКІ АУЫЗ СӨЗ

Тагор дүниеге келіп, ғұмыр кешкен уақыт үнді халқының өте бір ауыр да сындарлы сәтті басынан кешіп жатқан кезең болатын. Қоғамда орын алған қилы құбылыстар болашақ қаламгердің тұлға болып қалыптасуына көп септігін тигізді. Үндінің қарапайым ғана баласынан әлем таныған жазушы, ақын, сыншы, философ, композитор, педагог, қоғам қайраткері бір сөзбен айтқанда, ұлт мақтанышы – ұлы тұлға болып қалыптасты.

Шығармалары әлемнің жүздеген тіліне аударылған Р. Тагорды ең алғаш қазақ тілінде сөйлеткен Сафуан Шәймерденов болатын. Ол ұлы жазушының үш кітабын – «Күйреу» (1958), «Гәуірмаһан» (1964) романдары мен «Алтын сағым» (1960) әңгімелер жинағын аударып, қазақ оқырмандарына ұсынды. Бұдан кейін Тагордың «Соңғы поэмасын» Жолбарыс Әбішұлы аударса, ақынның жыр жинақтарын ана тілімізге талантты ақын Жарасқан Әбдірашев тәржімәлады.

Рабиндрант Тагор сынды талантты шығармашылық иесі туындыларының ана тілімізде сөйлеуі әдебиетіміздің ауқымын ұлғайтып, әдебиетші қауымның ізденіс көкжиегін кеңейте түсері сөзсіз. Аға буын өкілдері М. Әуезов пен Т. Ахтанов еңбектеріндегі Үнді елі, Үнді әдебиеті туралы жазбалардан Рабиндранат Тагор қайраткерлігі, мұрасы қысқаша да болса сөз болатынын атап өтеміз. Тәуелсіздік алған жылдардан кейін жоғары оқу орындарында қазақ тілінде шетел әдебиеті пән ретінде оқытылуына байланысты Р. Тагор шығармашылығын зерттеу, тану жолға қойыла бастады. Мұның басында Абай атындағы Ұлттық педагогикалық университеттің танымал ғалымы, фил. ғыл. док., профессор Т. Тебегенов тұр. Ғалымның «Шетел әдебиеті» монографиясында Р. Тагор Үнді әдебиетінің басты өкілі деңгейінде ғана таныстырылған. Мұның қатарын «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары легімен 2007 жылы Астана қаласында фил.ғыл.кан. Ж. Әскербекқызының алғы сөзімен шыққан Р. Тагордың бұған

дейінгі қазақ тіліне аударылған шығармаларының топтама жинағы толтырады.

Р. Тагор поэзиясының өзіне тән ерекшелігі өлеңді ойға құру, бірақ ол құрғақ дидактика емес күнделікті іс-әрекет үстінде айтылар әңгіме түрінде беріледі, яғни екеуара сұхбат, бірақ мұндағы сұхбат Адам мен Табиғат, Адам мен Моральдық қасиет, т.б. арасындағы диалог әдісіне негізделіп құрылған. Ақынның «Жалақы мен қайыр» өлеңінде Қайыр сұраушы Адам Жерге келіп, бір үзім нанға бола үздігіміз де жүреміз, ұйқыны қойдық, біздің ащы терімізге неге құнықтын, неге қолы ашық сахи болмайсың,- деп өкпесін айтады. Жер сонда пендесін ақылға шақырып былай дейді:

«Тереңірек ойланшы,
Саған,
Маған оның қанша пайдасы?!
Мен жоғалтып алар едім барымды,
Сен жоғалтып алар едің арыңды!»

Осындай оймақтай ой «Жер жұмағы» өлеңінде де айтылған. Мұнда ақын шын бақыттың тұрағы арғы бетте деп кісідей күрсінуді өзеннің қарама-қарсы екі жағалауын сөйлете отырып, оқырманын расында да солай-ау деп ойлантип тастайды. Аз сөзге көп мағына сыйғызу, айтпақ ойын астарлап жеткізу де – Тагорлық ерекшелік. Енді өлеңнің өзін оқып көрелік:

Оң жағасы өзеннің, көздің жасын бір сығып,
Деді: «Арғы жаға ғой – шын бақыттың тұрағы!
Сол жағасы өзеннің қарс айырыла күрсініп,
Деді: «Арғы жаға ғой – жердің нағыз жұмағы!»

Мұнан кейін және бір тоқталуды қажет ететін өлең «Абайлау», алайда Тагордың көптеген өлеңін бей-жай оқып өте шығу мүмкін емес екендігін де атап өткіміз келеді. Өлеңнің аты айтып тұрғандай біз кейде ақ пен кара, күн мен түн, жақсы мен жаман деп адамның, табиғаттың әп дегенде көрінетін негізгі қасиеттерін айтамыз, бетінен қалқимыз, ақын «Абайлау» атты өлеңінде көпшіліктің көкірек көзін тағы бір ашып өтеді.

Жақсылар мен Жамандар
Бір-біріне ит қосып,
Айтақтасып өтеді.
Ал дүбәра адамдар
Аяқтарын дүниеден байқап басып өтеді.

«Тартулар» («Нойбеддо») - Р. Тагордың 1901 жылы жарық көрген кітабы. Осы жинақтағы «Бағамдатпас бар ғажабын басқаның», «Қадіріңді кімде-кім білмесе егер», «Көп нәрсенің керегі жоқ», «Белдері түгел қуарған», «Екі шырақ – екі көзге жас бұлап», «Отандасым!», «Шарлаған тұла бойды бұл қанымда», «Ерлеріңді ер болуға үйреттің», «Құшақ жайып қарсы алады достықты» өлеңдерінде ақын туған жер, жаратушы күш, ішкі мен, өмір, т.б. тақырыптарды өзіндік пайыммен жырлаған.

«Отан отбасынан басталады» деген сөз сірә, тегін айтылмаса керек. Отбасы - туған жер, үлкен Отанның ажырамас бір бөлігі екендігі белгілі. Географиялық картаға да түспеген кішкентай ауылын сөз ете отырып, ұлтының менталитетін, Отанының даңқын асқақтатып жіберетін сөз зергерлері болатыны жаңалық емес. Туған жер ақын мен жазушы шабытының шарқайрағы болып үнемі қала береді. Тагордан да біз осыны аңғарамыз. Бұған төмендегі жыр жолдары дәлел.

Одан сайын ыстық тартып мекенің
Сезінесің махаббаттың не екенін!

.....
Барамын ол шақырса қай-қайда –
Алапатқа, һәм ажалды майданға!

.....
Жебеушім-ау, Көңілді кеткен үсіп
Жылытасың! Жүргем жоқ текке құшып.

Тагордағы Тәңірмен тілдесу пендешілік мәселелерден туындайтын жеке басының, қала берді әулетінің амандығы, жақсы тұрмысы, т.б. емес, одан әлдеқайда жоғары, асқақ мақсаттағы медеттер. Алладан бойға қуат, жүрекке нұр сұраған ақын, содан соң халқым үшін қандай қиындық болсын сал, елімді ездікке бермеймін, сол жолда мұқалмайтын төзім бер деп тілек етеді. Жүректен айтылған сөзге кезек берейік:

Екі шырақ, - екі көзге жас бұлап,
Жалбарынам, ақ тілекке ас құлақ:
Осалдықты қуып бойдан жазала!
Жүрегімді жуып, мұңнан тазала! ...
Бұл әнімді шырқап көкке саламын,
Өзімді-өзім сөйтіп қолға аламын,
Машқар күні барғанда да алдыңа
Сол қалпымда - өр қалпымда қаламын!

«Арнау» («Утшорго») - 1903 жылы жарық көрген жыр жинақ. «Арнау» - ақынның өмірге, өзі өскен өңірге, келер күнге, тағы да басқа ақын жанын баураған нәзік иірімдерге арналған ақ тілек арнаулары. Арайлап атып келе жатқан таңды, туған айды, жыл мезгілі маусымды жыр ету, тілек арнау қай елдің де поэзиясында бар дәстүр. Мұндағы өзгешелік салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптан көрініп жатса, ақындық ерекшелік дүниетанымнан аңғарылады. Осы арнау тақырыбындағы нақтылай айтсақ жылға тілек арнаудың хас үлгісін Тагордың «Жаңа жыл келді» өлеңінен көре аламыз.

Жаңа жыл келді!

Ұлылығыңды ұғынып,

Уа, байтақ Отан, аяғыңа бүгін жығылып,

Сыйлаймын саған - өмірімнің барлық жиһазын,

Сыйлаймын саған – көңілімнің зарлы күй-сазын,

Сыйлаймын саған – аққорған бұзған күшімді,

Сыйлаймын саған – атқарған ізгі ісімді,

Сыйлаймын саған – қанымның жігер-аптығын,

Сыйлаймын саған – жанымның түгел шаттығын.

«Айдан айға, жылдан жылға алла тағалла аман жеткізсін» деген тілекпен өскен қазақ жұртына Тагордың бұл өлеңі қуатымен де, табиғатымен де жақын болып тұр.

Рабиндранат Тагор поэзиясынан қазақ пайымына өте жақын ой-толғауларды кездестіруге болады. Бұл – кездейсоқ ұқсастық па, әлде, кемеңгерлер ойларының кеңістікті бойлай ұшатын рухани күшінен бе? Салыстырып көрелік, біз «Армансыз адам, қанатсыз құспен тең» десек, ақында бұл:

«Тағатсыз жанымды арман тырналайды,

Қанатсыз бұлбұл – көңіл жырламайды» болып келген.

Қазақта өмірдің тауқыметін тартқан тағдырлар ұрпағына қарата: «Өмірдің біз сияқты бейнетін емес, зейнетін көр» деп тілектестік білдірсе, Тагор: «Бұғаудың білмей-ақ қой не екенін,

Жылаудың білмей-ақ қой не екенін» - деп қайырады.

Әйел тақырыбы да Тагорда ерекше шат-шадыман көңілмен жырланған тақырыптардың бірі болғандығын осы жинақтағы «Иә, сол әйел – арманым... Һәм мұратым» өлеңінен байқаймыз. Ақын жүрегі ғашықтықтан алып ұшса, ақ нөсер ағыл-тегіл құйып тұр, орман шайқалып ән салып жайбарақат тұрған бірі жоқ. Үштік жарасым тапқан. Оқып көрелік:

Иә, сол әйел – арманым... Һәм мұратым,

Бір кездерде осы ауылда тұратын...

.....
Ағыл-тегіл кұйды кейде ақ нөсер,
Жайқалды орман, шайқалды орман ән салып.
Барлығы да – жанға ләззат, жанға әсер!
Қарай бердім, қарай бердім тамсанып.

Рабиндранат Тагорды ақын ретінде айшықтап есімін әлемге танытқан, мойындатқан, өнер бәйгесінде олжалы еткен - «Құрбандық жырлары» («Гитанжали») кітабы. Біз кейде сәтті жазылған бір өлеңді не бір шығарманы бағалауда шын шабыт шалқары үстінде туған дүние деп бағалап жатамыз. Бәлкім бұл дұрыс та шығар, бірақ, өнерге әркімнің де бар таласы деп «іші алтын сырты күміс» орнына кейде пендешілік өлермендік араласып, зорлықпен қалайыны қалап алып, бұл қалай болды деп жататынымыз да жасырын емес.

Ал, біз сөз етіп отырған «Құрбандық жырларынан» байқайтынымыз – мұндағы циклдік өлеңдер керуені оқысаң жан-дүниеңді өзінің құдіретімен сиқырлап алатындай. Құдірет деп қалдық қой, мұнда ол - санаңа сәуле түсіріп, күнделікті күйбең тірлікпен жүріп көбіміз мән беріп аңғара қоймайтын жарық дүниенің жан азығын жүрегіне жеткізіп тұрған ақын сөзі. Сөз құдіреті дегеніміз осы болса керек. Мөлтек сырға толы өлеңді бөліп-жармай толық берейік.

Желге ғана кіріптар
Көк жүзінде қалқып ақша бұлттар,
Алыс ағар-қойнауда
Көлеңке мен Күннің нұры ойнауда.
Бал жинамай аралар
Барады ұшып...
Қара, әне...
Әне, олар...
Қара және сен суға
Ауық-ауық ақ шабақтар шоршуда.
Нақ солардың шолпуынан аумаған,
Көңіліңді аулаған
Күлкі қандай.
Беріле бір балаша,
Күн ұзаққа досым-ау,
Тыңдауды шын қаласаң
Сыбызғының осынау Сазы қандай тамаша...
Барлығы да жүрегімді тербейді,

Үйге қайтқым келмейді.
Дүниенің сұлулығын, кеңдігін
Сезгендеймін мен бүгін.

Жоғарыда атап өткен бес жыр жинақтың соңғысы - «Жырлар» («Гитали»). Мұнда да оқырманның жан-дүниесіне рухани азық болатын, кесек ойды кестелеп жеткізуімен тәнті ететін, тамсандыратын өлеңдер қатары жеткілікті. Ақынның әр жыр жинағын қолына ұстап парақтаған сайын құлақ күйі жаңа айтылмақ ән реңкіне сай қайта күйіне келтірілген домбыра сынды өзіндік ерекшелігін танытып тұрады. Осындайда Шәкәрімнің «Бұл ән бұрынғы әннен өзгереді» деп басталатын лирикалық өлеңін еріксіз еске түсіріп елжірей бастайсың. Ұлылардағы ұқсастықты ұғынып, бірін-бірі толықтыруын тұшынып, шабыттану бір басқа, жүрек түлеуі бір басқа екенің түсінесің. Мұны біз ақынның «Ситараның ескі ішегін ауыстыр» өлеңінен аңғарамыз.

Ситараның ескі ішегін ауыстыр,
Құлақ күйін қайта келтір басқа ғып.
Күндізгі жыр өз өмірін тауысты,
Жұлдыздарды жастанып,
Кешкі жырды басталық,
Ситараның ескі ішегін ауыстыр,
Құлақ күйін қайта келтір басқа ғып.

Өмірді көңілдің хошы барда жарық дүние, нұрлы әлем десек, салымыз суға кеткенде жалған дейтініміз және бар. Өмірбаянды да, баянсыз, ұзақ та, келте, соған байланысты жол сөзін қосып мағыналы тіркесте түзіп жатамыз. Осы өмір жолында «жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ», тағы да алланың сыйы өлеңмен дем беретін, жасығанды жұбататын, кетілгенді жанитын ақын. Тагорды тыңдап көрелік.

Жол жатыр, әне...
Қара алға!
Көмкеріп шетін көк аспан.
Сонда да әрбір адамға
Адасу енші, о бастан.

Енді бір өлеңінде ақын осы ойын әрі қарай сабақтап, көңілге кірбің ұялатқан тірліктегі түн түндігін қалай тұру керектігін де жайып салады.

...Бұған көңіл бөле көрме бірақ та,
Шашсын нұрын – шырпы тигіз шыраққа.
Сонда ғана, сонда ғана, қалқашым,

Саған арнап тоқимын гүл алқасын.
Сонда ғана түн дейтұғын тәңірің
Бізге мүлде жүргізе алмайды әмірін.

Ақын деген қай тілде сөйлесін, қай тілде өлең жазсын адамзат баласына айтар тілегі - біреу, ол - шырағың сөнбесін!

Қорыта айтқанда, Жарасқан Әбдірашев арқылы Рабиндранат Тагор ақындығын танысақ, Рабиндранат Тагор арқылы үнді халқының тұрмыс-тіршілігін, оның поэзияда қалай жырланатынын аңғардық. Сонымен қатар, шығыс жұрты поэзиясындағы пайымның қазақ поэзиясымен ұқсас жақтары бар екендігін де аша білдік. Өмірі күрделі тартысқа толы Тагордың қилы заманын, күрескерлік кейпін, қуанышы мен мұңын оны жырлаған ақындық қуатын таратып айта білуге тырыстық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Горев А, Зимянин В. Неру. // Аударған З. Әбдешев, Ж. Шайқақов. Алматы: Жалын, - 1991. – 416 б.
2. Рабиндранат Тагор. Школьная библиотека Избранное. Москва: Просвещение, - 1987. – 272 с.
3. Әуезов М. Мұхтар Әуезов Шығармалар Он екі томдық. – Алматы: Жазушы, - 1969. – 536 б.
4. Рабиндранат Тагор. Күйреу Соңғы поэма Өңгімелер Өлеңдер. Әлем әдебиеті кітапханасы, Астана: Аударма, 2007. – 476 б.
5. Ахтанов Т. Үндістан хикаясы. – Алматы: Жазушы, - 1971. – 192 б.
6. Тебегенов Т. Әлем әдебиеті. – Алматы: Арыс, 2004. – 165 б.

В статье анализируется тематический круг идейно-художественных особенностей поэзии великого писателя, поэта и гордости Индии Рабиндраната Тагора, его философские рассуждения, взаимосвязь с казахским мировоззрением.

ӨОЖ 536.7:621.37:81276.6

Кенжемұратова С.К.
Кафедра меңгерушісі, доцент

М.ӘУЕЗОВТІҢ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРЫП, ДАМУДАҒЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Заңғар жазушымыз М.Әуезовті қазақ әдебиетінің мұратын ғана ойлаған ғалым десек, қателескен болармыз. Қазақ терминологиясының, ғылым тілінің қалыптасып дамуына өзіндік үлесін қосқан зиялы қауымнан шыққан данышпандарымыздың бірі де бірегейі десек артық айтпаған болар едік. Данышпандығының өзі

сол – ұлттық мәдениетіміздің көптеген салаларының көкейтесті мәселелеріне дер кезінде көңіл бөлуінде.

Сол заманның тынысын, халық тұрмысы мен тіршілігін, мәдениеті мен әдебиетін жете бақылаған жазушы әрі ғалым М.Әуезов жиырма жасының өзінде-ақ, 1917 жылы жаңа дамып келе жатқан жас қазақ ғылымына және оның тіліне аса көңіл бөлген. Оған жаны ауырып, өз халқына деген сүйіспеншілікпен «қайсысын қолданамыз?» деген мақала жазған. Ол алғаш рет «Сарыарқа» газетінде жарияланса, содан кейін бір жылдан соң алғашқысынан гөрі көлемдірек, мазмұндырақ. «Ғылым тілі» атты екінші мақаласы «Абай» журналының №11 санында жарияланыпты. Бұл екі мақаланың да негізгі тақырыбы - жаңа туып, қалыптасып келе жатқан жас қазақ ғылымының сол кездегі жағдайы және оның болашағы. Әрине, оның тілі де сол мақалалардың негізгі арқауы болды. Сондықтан болар, кезінде М.Әуезовтің осы мақалаларында айтылған жайлар мен көтерілген мәселелердің өзектілігі Р.Сыздықованың [1], М.Серғалиевтің [2], т.б. еңбектерінде айтылған болатын.

«Жұрт оянып, көзін ашып, жұрттыққа бетін түзесе, күннен-күнге мұқтажы табылып көбеймек. Осы күнге біздің көп мұқажымыздың ішінде ең ірісі – ғылым» - деп басталатын жоғарыда аталған мақаласында «Қазаққа келсек, мектепке арналған реті бар кітабы жоқ. Себебі, мұны ниет қылған талапкерлердің алдынан көлденең шығатын зор кедергі барлығы. Ол – ғылым тілі. Ғылым тіліне қазақ сөзі жетпейтініні, жететін болған күнде де, аршылып, арналмағандығы анық. Қандай тілге бай жұрт болсын, ғылым жолына түсе бастағанда тілі кемшілік қылып, қашанға ескісін алып құрастырып, бөтен жұрттың тілін жамау қылып, неше түрлі болып, аламыштанады.

Бір халықтың ғылымсыз күніндегі тілін алып, артынан ғылымды болған күндегі тілін алсақ, соңғы тілі жаңа туғандай болып, өзгереді» -деген пікір айтады.

Бұл мақаласында ғалым М.Әуезов қазақтың ғылым тілін, терминология мәселесін арнайы көтере отырып, қазақ ғылымының дамып, өркендеуі үшін ұлттық ғылым тілінің қалыптасуы қажеттігі туралы айтады. Сонда қазақ терминологиясын ұлт тілінде қалыптастыру мен дамыту мәселесі бүгінге дейін өзінің маңыздылығын жойған жоқ. Бұл - М.Әуезовтің ғылым тілінің тарихында ескерусіз қалмауға тиісті құнды еңбегінің бірі. Мақаланың бірінші сөйлемі – «Ғылым тілі – бұл уақытқа шейін

қазақ оқығанының бір қалыпқа қойып, бір негізге құра алмай келе жатқан мәселесінің бірі» - деп басталыпты. Мұндай пікір айтылғаннан бері арада қаншама жыл уақыт өткеніне қарамастан, бүгінде ғылым тілінің бар мәселесі шешілді деп айту қиын. Тіпті сонау XX ғасыр басында көтерілген кейбір мәселелердің күн тәртібіне бүгін қайта қойылып жатқандығының да куәсі болып жүрміз. Ғылым тілін бір қалыпқа түсіріп, бір негізге құрдық деу әлі ертерек. Ендеше, М.Әуезов көтерген мәселенің әлі де құнын жоймағандығы. Ол алғашқы мақаласында алға тартқан мәселені қайтадан қозғап, былай деп жазады: «Қазіргі қазақ тіліндегі оқу екі ағысқа бөлініп барады. Бірі – мұсылманша оқығандардың жолы. Ғылым тілін арабшаға, мұсылман негізіне тартады. Екіншісі – орысша оқығандар, ғылым тілін орысшаға, Еуропа негізіне тартады. Бұл жік тәртіпті бастауыш мектептердің хәм курстардың оқуында айқын білініп отыр. Әркімнің өз білгеніне тартатыны мәлім нәрсе» [3]. Бұл дәл қазіргі біздер үшін де айтылған сөз деп білгеніміз абзал. Олай дейтін себебіміз, бүгінде ел тізгінінде жүрген арқалы азаматтарымыз бен жаңа буын жастарымыздың өзі орысша ойлап, шет тілінде сөйлесек қана жетістікке жетеміз деген ойдан алыстай алмай жүргені дүйім жұртқа аян. Дегенмен, болашақта барлық елдермен терезесі тең ел болуымыз үшін жеті жұрттың тілін біліп, ілімін үйренуіміздің қажеттілігі күннен-күнге анық сезілуде. Бірақ, еліміздің ертеңі болар ұрпағымызды әуел бастан өз ана тілімен ауыздандырып, ұлттық құндылықтарымызды бойларына сіңдіріп барып, қалған мәселені шеше беруімізге болады. Ол үшін ғылым тілін қалыптастыратын зиялы қауым өкілдері, тілші-ғалымдар өз ойларын бір арнаға тоғыстыра отырып, ұлттық үлгідегі оқулық, оқу құралдарын жасаудан ғылыми термин жасауға дейінгі аралықта бір мақсатта жұмыс істеулері керек.

Кешегі кеңестік кезеңдегі қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуында ұлы орыс тілі сөздері арқылы терминологиялық қорымызға мыңдаған шет тілі сөздерін қабылдап алдық. Ұлттық сипаттағы терминдеріміз көрініс таппады. Соның салдарынан бүгінгі күнге дейін ұлттық тіліміздің мешеудің күйін кешіп отырған жағдайы бар. Бұл жайында белгілі ғалым Ш.Құрманбайұлы: «...Сол үшін тілімізге шет тілдерінің терминдерін қабылдап, әбден қалыптастырып алғаннан кейін оны қалай өзгертудің жолын іздеп әуреленгенше, оны қалыптастырмастан, тілге енгізіп алмастан бұрын алдын ала ойланған дұрыс» [4] десе, М.Әуезов: «Біреу оңға, біреу солға тартып, илей беруге көне беретін ғылым жолы – терінің

пұшпағы емес. Әуелде қалай беттесе, көп уақытқа шейін сол бетінде жол болып бекіп қалады. Сол себепті қазақ қазақ оқуының бетіне қандай жаңалық кіргіземіз десек те, әуелі кеңінен толғап, ойланбай іс қылудың артынан талай аурулы мәселе туып кетуін ұмытпау керек» [5] деп жазған болатын.

Бұдан шығатын қорытынды, М.Әуезовтің дәл қазіргі қазақ тілі үшін термин жасаушыларымызға жаңа сөздер қабылдау кезінде тереңірек ойланып барып, тың шешім қабылдауларына негіз боларлық пайымдау болып табылады. Бастысы қазақтың ғылым тілін, терминологиясын дамыту үшін ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, қазақ тілінің лексикалық қабаттарын ұтымды пайдаланудың қажеттігін көрсетеді.

Осындай ел қамын, тіл тазалығын ойлаған еңбектерінің бірқатары әр жылдарда жазылған сан алуан үлкенді-кішілі толғаныстары мен ой-тұжырымдары болып табылады. Олар тілші-ғалымдардың еңбектерінде қарастырылып, жалпы жұртшылықтың назарынан тыс қалмай келеді. Бұл ғұлама ғалымның тіл мәселесіне қатысты ойларының құндылығын көрсетсе, тіл білімі оның ішінде ғылым тілі – қазақ терминологиясы жайындағы еңбектері елеулі.

Қазақ әдеби тілінің ғылыми стилі немесе терминология мәселесі туралы сөз болғанда оның тууы мен қалыптасуына және термин сөздерді жасауда зор еңбек еткен, тікелей қатысқан екі үлкен тілші – ғалымымыз А.Байтұрсынов пен Қ.Жұбановты атамасқа болмайды. А.Байтұрсынов – қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салушы әрі терминтану ғылымының атасы десек артық айтпас едік. Ол – қазақ тілі мен әдебиетінің терминдерін жасай отырып, ғылым тілін қалыптастыру, игеру үшін емле мәселесін реттеп, шешіп алу керектігін айта отырып, «Дұрыс емле мен қате емлені айыруға менің ойымша бұлай қарау керек шығар деймін: тіл табиғатына қарай емлені ыңғайлау ма? Мен, ойлаймын, емле – жазу үшін шығарған нәрсе, жазу – тіл үшін шығарған нәрсе. Олай болса тілді бұзып емлеге ыңғайлау емес, емлені тілге ыңғайлау керек, тілдің табиғатына қарамай зорлап, емлеге таңып, байласа, қытай қатындарының аяғы болып шығады» деген еді [6]. Яғни, қазақ тіліндегі жоқ дыбыстарды зорлап әліпбиімізге кіргіземіз деу бекершілік деп табады. Және оның осылайша емле мәселесіне аса көңіл қою себебі – сол кездегі тілімізге тасқындап еніп жатқан бөтен сөздерге және олармен бірге тілімізде пайда болған жат дыбыстарға тосқауыл қоюды ойлағандықтан туындап жатқандай. Ал, ғалым

оларды тілімізге ендіру қажет болса, қазақ тілінің фонетика–грамматикалық заңдылығына бейімдеп қабылдау керек,- дейді.

Ал, заңғар жазушымыз М.Әуезовтің жоғарыда аталған алғашқы мақаласы мен А.Байтұрсыновтың осы мақаласының арасында төрт жылдай уақыт айырмашылығы болғанмен, екеуінде де сол уақыттың өзекті мәселелерінің бірі – ғылым тілі және қазақ жазуын бір ізге түсіру мәселесі сөз болған. Сондай-ақ сол кездегі осы мәселеге қатысты А.Байтұрсыновтың, Х.Досмұхамедовтің, М.Дулатовтың және т.б. оқымысты-ағартушы ғалымдардың соңына қалдырған еңбектеріне көңіл аударсақ, бәрін бірдей мазалайтын, алаңдатып ойландыратын бір-ақ нәрсе бар екенін білеміз. Ол – оқыту, халыққа білім беру, қысқасы ағартушылық мәселесі. Осы діттеген мақсатқа қалай жетуге болады дегенде бәрінің көзқарасы, ұстанған ұстанымдары бір жерден шыға да бермейді. Олардың позициялары әр басқа. Мұсылманша оқығандар араб әліпбиін (алфавит) одан әрі дамытып, ғылым тілін және оның аталымдарын (термин) қазақтың өз тіл байлығының негізінде жасауды көздейді. Не болмаса, ол сөздерді басқа тілдерден алғанның өзінде де, қазақшалап алу керек деген бағыт ұстанған.

Кез келген терминжасам білім мен шығармашылықты талап ететін күрделі үрдіс екені бәрімізге белгілі. Ол терминдеріміз өнімді және сапалы болуы үшін ғылыми негізделген әдіснама мен технологияны қажет етеді. Ғылыми әдебиеттерде терминжасам үшін, ең алдымен мемлекеттік фонетикалық және орфографиялық стандарттары ресми түрде бекітілу принципі орындалуы тиіс. Өйткені кез келген термин – сөз, аталым нәтижесі болып табылары сөзсіз.

Термин болмыс пен шындықты, әлеуметтік-қоғамдық қатынастарға қатысты белгілі бір ұғымды нақты бейнелеуге тиіс. Терминнің басты алғышарттары – қолданылатын белгілі бір аясының болуы, объективтілігі, тұрақтылығы мен орнықтылығы, стильдік тұрғыдан бейтараптылығы, яғни экспрессия, әсірелеу, көңіл-күй, субъективті түсінік көрініс бермеуі тиіс. Ал осы мәселелер ұлы жазушымыздың әр кезде жазған ойларында көрініс тауып отырған.

Мәселен, ғылыми мәтінде термин неғұрлым көп болса, ол соғұрлым дәл, айқын әрі тұжырымды болады. Демек, терминдердің өзінің тура, көпшіліктің ұғымына, қабылдауына оңай мазмұнда қолданылуы – міндетті шарт. Яғни, мағынасы бұлыңғыр, екіұшты ой туғызатын, айқын тұжырымдалмаған терминдер болмауға тиіс.

Ал, осы бағытта тілші-ғалымдарға орысша оқыған, оның мәдениеті мен әдебиетінен, ғылым мен ілімінен хабардар, бірқатар орысша оқығандар қарсы позиция ұстанып, орыс оқуына бүйректерін бұрады. Олар орыс оқуы арқылы Еуропа мәдениетін, ғылымын пайдалану қазақ халқының болашағы үшін тиімді деген көзқараста болған. Сол себептен болар, XX ғасыр басында ғылым тілі және ғылыми аталымдар жөнінде екіжақты көзқарас пайда болғандығы байқалады. Солай бола тұрса да, болашақ ғылым тілі қандай болу керек деген мәселеге екі түрлі көзқарас болғанымен, барлығына ортақ бір іс – қалайда қазақша оқулықтар жасау екенін аңғарамыз. Ал ол үшін ғылым тілі қажет еді. «Білім алудың жолы көп, жолдың ішінде ең төтесі - жақсы мектеп, мұнан қалса, ел ішінде көпке түсінікті болып жазылған білім кітаптары. Мектеп жақсы болу үшін құралдары түгел, саймандары жеткілікті болуы шарт. Құралды, сайманды түгіл, құралсыз да мектеп жоқ. Сондықтан мектепті түзеу – біздің бірінші жұмысымыз», – деп жазады ұлт болашағын ойлаған Х.Досмұхамедұлы [7].

Сол себепті ұлт болашағын ойлаған зиялы қауым өкілдерінің ішінде өз ана тілінде еңбек жазып, халқына таратпауы туралы реніш білдірген М.Әуезовтің төмендегі пікірі қазіргі біздер үшін ғылыми еңбектерін өзге тілде қорғап жүргендерге орынды айтылған сөз деуімізге әбден болады. Онда «қазақтан шыққан инженерлер, дәрігерлер, биологтар, математиктер өз еңбектерін өз халқы тілінде жазып таратпауын немен ақтауға болады?» - деп реніш білдіре отырып жазса, екіншіден, «біздің бүгінгі әдебиет тіліміз байығанда, сол ғылым-техниканың бар саласындағы ұғым, түсініктер, атаулар молынан кіретіндіктен байиды дейміз. Ендеше, сол сөздерді, сол ғылымдарға байланысты, тіл, орам шеберлікті осы ғылымдардың өз мамандарынан артық қазақ тілінде айтып бере алатын шеберлерді, қайраткерлерді бір жақтан қарызға сұрап аламыз ба? » [8] - деп батыра айтады. Дегенмен, тәуеліздік алғанымызға біршама уақыт өтсе де, әр салада ғылыми еңбектерін орыс тілінде қорғап жүрген қаракөздеріміз жеткілікті.

Сайып келгенде, термин – адам танымының тілдік таңбасы болып табылады, яғни адамның басты рухани, ғылыми және материалдық игілігі болғандықтан, гнеосеологиялық, семиотикалық, семантикалық үштіктің бірлігі және нәтижесі. Ал, терминдердің ең басты қызметі – ғылыми ұғымды білдіру, сол арқылы ғылымды дамыту болса, сол ғылыми ұғымды білдіретін терминдерді, терминология ғылымының қалыптасып, дамуына өзіндік үлесін

қосқан заманымыздың заңғар жазушысы М.Әуезовтің қосқан үлесінің мол болғанын ауыз толтырып айтуға болады. Сонымен бірге, термин мамандарға, ғалымдарға ғана қажетті шартты таңба емес, ол - халықтың ақыл-ой санасы, ұлттық рухани қазынасы екені әрбір еңбегінде көрініс табады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Р.Сыздықова. Абай тілінің зерттелуі // Абай тағылымы, Алматы. Жазушы, 1986.
2. М.Серғалиев. Сөз сарасы табылар іздегенге. Жұлдыз. №7, 1977.
3. А.Байтұрсынов. Тіл тағылымы. Алматы, Ана тілі, 1992.
4. Х.Досмұхамедұлы. Аламан, Алматы, Ана тілі. 1991.
5. М.Дулатов. Тіл құрал // Қазақ тілі жөніндегі революциядан бұрынғы зерттеулер. Алматы. Ғылым, 1993.
6. Ш.Құрманбайұлы. Алаш зиялылары және терминтану. Алматы. Ел-шежіре, 2008.
7. М.Әуезов. Он екі томдық шығармалар жинағы. 11 том. Алматы. Жазушы, 1969.
8. М.Әуезов. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19 том. Алматы. Жазушы, 1985.

В статье дается анализ научным концепциям М.Ауезова об образовании, правилах перевода и становлении казахской терминологии в Советский период.

The analyze of M. Auezovs concepts about education, the rules of translation and development of Kazakh terminology in the soviet period is given in the article.

ӘОЖ 81/ 36: 161.26

Құсайынова Ж.А.

ф.ғ.к., С.Сейфуллин атындағы ҚАУ

**ОҚШАУ СӨЗДЕРДІҢ МОДАЛДІ МАҒЫНАНЫ АЖЫРАТУ
ҚЫЗМЕТІНЕН**

Грамматикалық белгісі синтаксистік құрылымдар аясында ғана ажыратылып, сөйлемнің жалпы мазмұнына қатысты айтылатын қолданыстар қатарына оқшау сөздерді жатқызамыз. Олардың сөйлем аясында басқа сөздермен синтаксистік байланысқа түспейтіні белгілі. Бірақ «сөйлемдегі ойға, оның айтылу тәсіліне айтушының қалай қарайтынын білдіретін» [1, 234] басты қызметтері аталған қолданыстардың модалділік санатына қатысын айқындайды.

Оқшау сөздердің негізгі үш түрінің де (қаратпа, қыстырма, одағай) сөйлеуші көзқарасын, сөйлеуші қабылдауын саралауда өзіндік үлесі бар. Дегенмен өзара салыстырсақ, олардың орны, қызметтері тең дәрежеде емес.

Айталық, қаратпа сөздердің өзі модалді мағынаны ажыратуда екі түрлі қызметімен көзге түседі: кейде қаратпа сөздер модалді мағынаны даралауда негізгі амалдар ретінде қабылданса, кейде бұл қызметте олар қосымша амалдар болып табылады.

Қаратпалардың бірінші деңгейдегі қызметінен нені аңғарамыз? Бұл қатарда қаратпа сөздердің кейбір түрі сөйлеуші көзқарасын, қабылдауын тікелей ажыратуға тірек болады. Қаратпа сөздер қызметінде көп жағдайда зат есімдер қолданылатыны белгілі жайт. Бірақ жоғарыдағы негізгі амалдар қызметін атқаруда зат есімдерден жасалған қаратпаларды жасалуын ескеріп (эмоциялық рең кейбір зат есімдердің бойынан ғана көрінетіндіктен, яғни жаппай көрініс бере алмайтындықтан), іріктеуге тура келеді. Себебі, эмоциялық реңі айқын танылып тұратын түрлері ғана қаратпаларды модалді мағынаны айқындайтын негізі амалдар дәрежесіне жеткізеді.

Х.М. Нұрмұқанов та бұл қызметте (эмоцияны, модалді мағынаны айқындауға қатысты) сөздердің үлесі тең емес деп нақтылайды да, төмендегі ойларымен қорытады: «Алдымен, мысалдарды көрейік: 1 Қодар: **«Қарағым, Қамқа, бүгін күн жұма ғой осы?»** - деді. 2. Қамысбай **«шаш ал десе, бас алатын»**, Майбасардың өзінен асқан **бүлік, бұзақы, қанқұйлының өзі** (М.Ә). 3. **О тоба, Қазанғаптың да менен сыр жасырғаны ма!**. 4. **Әттеген-ай, әнтек бұрын келсем!** (Ғ. Мұст.)

«Осы сөйлемдердегі белгіленген сөздердің (**қарағым, бүлік, бұзық, қанқұйлы, о тоба, әттеген-ай**) барлығы да эмоциялы мәнді. Себебі, бұлар - айтушы адамның әр түрлі көзқарасын, көңіл-күйін білдірумен бірге, жүрегіне де әсер ете алатын сөздер. **Қарағым** сөзінен, біріншіден, ендігі ұлы да, қызы да, келіні де осы жалғыз Қамқаға деген Қодардың әкелік, аталық жүрек мейірімін (жақсы көру сезімін) аңғарамыз. Екіншіден, айналып-толғанып, қарағым-шырағым деп отырған атасына Қамқаның да бейтарап жүреппен қарай алмайтынын, яғни бұл сөз Қамқа жанына да жылылық құйып ұнамды жауап сезім реакциясын туғызатынын түсінеміз» дей келе [2], бұндай сөздерді «эмоциялық айрықша лексикасы бар» сөздер деп даралайды.

Эмоциялы реңдегі зат есімдерден жасалған қаратпалар сөйлемдегі ой желісінен өрбитін модалді мағынаны айқындауға

басқа құрылымдармен тең үлес қосады. Мысалы: қалқатай, қалқам, қарағым, шырақ, жарқыным, т.б. зат есімдері сөйлеуші көзқарасының, субъекті қарым-қатынасының, өзара түсінісу дәрежесінің қандай астарда екенін бірден аңғартады. Мысалы: **Қарағым-ау, күнім-ау, сен білмеуші ме едің?** (Ә.Тарази, 122). **Сенің бұл батырлығың жан-далбаса сандырақ шығар-ау, көкешім!** (Ә.Тарази, 335).

Қаратпа сөздер заттанған сын есімдерден жасалса, қосымша дәнекерсіз субъектінің бағалауынан хабардар етеді. **Малғұн! Малғұн! Не бүлдірдің сен!** (Ә.Тарази, 331). **Әй, ұятсыз-ау! Сен кеңес офицері екеніңді қалай ғана ұмыттың?!** (Ә.Тарази, 332). **Жанаяр! Жексұрын! Тас төбеңе қадалған фашист пен құйрығыңа шанышылған фашистің мазағына қал енді!** (Ә.Тарази, 340). **Өзіңе де сол керек, қопал неме!** (Ә.Тарази, 313). **О, жетесіз! Енді, міне, сол масқарадан құтылудың сәті туды** (Ә.Тарази, 313). **Жолың болсын, батыр!** (Ә.Тарази, 315).

Ал кейбір қаратпалардың қызметі тек көмекші дәнекерлер сипатында. Олардың жұмсалыу мақсатын, интонациялық сазын өзі қатысқан сөйлем құрылымындағы ой желісінен ажыратамыз. Мысалы: **Ербол аға, мыналардың орынсыз күлкі, жалған сықағын тыйыңызшы** (М.Әуезов, 9). **Дәрмен, сен шабытыңды ірке тұр** (М.Әуезов, 8). Сөйлемдегі қаратпалардың модалді санатына қатысты реңкті ажыратуда үлесі маңызды орынды иеленбейді, керісінше, оның интонациясын өзі қолданысқа түскен сөйлем анықтайды. Яғни, субъектінің наразылығын, қарсылығын, өтінішін суреттеген тұтас құрылым қаратпа сөздің мағынасын, қызметін басқарған.

Кейбір қаратпа сөздердің реңкін сөйлемдегі эмоциялы сөздер анықтайды. Мысалы: **Лима, кішкентай ғана бауырым менің** (Ә.Тарази, 5). Мысалда айқындалып тұрғандай, мұндағы қаратпа сөздің ырғағын, айтылуын сөйлемдегі «кішкентай» және «бауырым» сияқты эмоциялы мәнге ие сөздер ашады.

Модалді мағынаны түрлендіретін қолданыстар – қыстырма сөздер. Грамматикалық қызметі нақтыланғанмен, белгілі бір сөз табына қатысы әлі жүйеленбеген. Зерттеушілердің бір тобы қыстырма сөздерді демеуліктер қызметіне жақындатса, екінші тобы модаль сөздерге жатқызады. Дегенмен қыстырма сөздердің «сөйлем мүшесі бола алмайтыны, сөйлемдегі ойға, оның айтылу тәсіліне сөйлеушінің қалай қарайтынын білдіретін» қызметі айқын [3,183].

Н.Оралбаева, Ғ.Мадина, А.Әбілқаев қыстырма сөздердің бұл қызметін нақтылай келе, төмендегідей сипаттама берген: «Қыстырма сөздердің міндеті сөйлемнің негізгі мазмұнына мағына жағынан, сөйлеушінің ойын түрлендіру, құбылту жағынан қосатын алуан түрлі модальдық мәндері болады. ...Бірде айтылған ойға кәміл сенімді немесе жорамал, болжауды білдірсе, бірде айтылған ойға басқа біреудің қатысы бар екенін көрсетеді» [4, 261].

Қыстырма сөздерді М.Ә.Қараев басқа адамдарға деген әр түрлі қарым-қатынасын білдіруіне қарай бірнеше мағыналық топтарға бөледі:

«1. Сөйлеушінің айтылған ойға эмоциялық тұрғыдан бағалауын, яғни өкінгенін, қуанғанын, таңданғанын, разы болған-болмағанын білдіретін қыстырма сөздер. Бұл топқа жататын қыстырмалар: қайтейін, не шара, амал қанша, амал не, (амал бар ма), амал нешік, өкінішке орай, сорына (сорыма) қарай, соры қайнағанда, бақытыма (бақытымызға, бақытына) қарай, не керек, бәсе, т.б.

2. Сөйлеуші айтылған ойға сенетін-сенбейтіндігін, қостайтын, қостамайтындығын, жорамал, болжал жасалатынын білдіретін қыстырма сөздер. Мысалы: сірә, тегі, асылы (әсілі), зады, әрине, әлбетте, рас, сөз жоқ, шынында, шынын айтқанда, шынын айтса, шынын айтсақ (расын), кім біледі, бәлкім, ұмытпасам, жаңылмасам, мүмкін, т.б.

3. Айтылған ойдың кімнің тарапынан екенін көрсететін қыстырма сөздер. Мысалы: меніңше, сеніңше, сіздіңше, оның айтуынша (ойлауынша), пәленнің айтуынша, әлі есімде, т.б.

4. Тыңдаушының назарын аудару үшін қолданылатын қыстырма сөздер. Мысалы: айтпақшы, айтқандай, тіпті, әне, міне, мінеки, кәне, мұның үстіне, ол-ол ма, бұл-бұл ма, өздеріңізге мәлім, көріп отырсыздар, білесің бе, байқаймын, т.б.

5. Сөйлеуші айтатын ойының ретін, желісін айқындап, ойды түйіндеу, қорыту, саралау мақсатында қолданылатын қыстырма сөздер. Мысалы: қысқасы, негізінен, жалпы алғанда, бір сөзбен айтқанда, қорыта айтқанда, былайша айтқанда, т.б.» [3,184].

Бұл - қыстырма сөздердің бастапқы грамматикалық қызметтері. Ал осы жіктеген қыстырма сөздердің барлығы, сөйлеу тіліндегі түрленуіне назар аударсақ, модалді мағынаның түрлі бояуын даралайды.

Олардың әр түрлі қызметте жұмсалуды жеке талдауды қажет етеді. Біріншіден, кейбір қыстырмалардың мағынасы сөйлем

аралық байланыстан анықталады. *Мүмкін, мен... Мүмкін, мені осы дүниеге байлап қойып жібермей жүрген Катям мен Вовкам шығар. Солар болмаса, кім білсін* (Ә.Тарази, 41). Мысалда болжал реңкін үстейтін «мүмкін», «кім білсін» қыстырмаларының қызметі екінші қырынан дараланған. Яғни, қолданыста субъектінің сенімсіздігін ашуға тірек болған.

Қыстырма сөздердің қолданыстағы сипатын мәтін аясындағы жағдаят басқаратынын, түрленуін, көп мағыналылық белгіні игеруін төмендегі мысалдар да айғақтайды. Мысалға назар аударсақ: ...Көңілде үміт, жүректе діріл бар. Көк еркесі көк қаршығаға деген бастанғы базыналық таңның қылаң беруін күтеді. Сабырсыз өткен сағаттарда Ақан өз өмірінде талай қыранды қолға түсіргенін ойласа, Шорақазы Ақан серінің құсбегілігі жайында жалпақ елге жайылған алып қашпа лақапты еске алады. Дақпырттың шындығына бүгін таңда көзі жететіндей сезінеді. Таң елең-алаң атып келе жатқанда Ақан Шорақазының құлағына сыбырлап:

- Көзің жетсе, шоқының шың басына қарашы. Қаршыға отыр ма екен?- деді. Шорақазы қаршығаны көре алмады. Енді біршама уақыт өткенде, Шорақазы сасқалақтап: - Ойбай, Ақан аға, қаршыға сілкінді. Сірә, ұшады білем... - деді (Т. Әлімқұлов, 53). Мұндағы «сірә» қыстырмасы алдыңғы сөйлемдер жетегінде қолданылып, әрі үміт, әрі сенімсіздік модалді мағыналарының қатар көрініс беруін даралауға сеп болған.

Бұл ерекшеліктер басқа да тілдік қолданыстар сияқты қыстырма сөздердің де сөйлеу тілінің ерекшелігіне сай құбылып, қолданыстағы түрленуін көрсетеді. Қаратпалардың бұл белгісі оларды іштей бір-бірімен қызметтік тұрғыдан синонимдік қатарға дейін жеткізеді де, белгілі бір модалді мағынаның семантикалық өрісін қалыптастыратын тілдік амалдардың қатарында топтастыра қарауға сеп болады.

Жалпы, өріс теориясы - жан-жақты ұғым. Бұл мәселеге қатысты С.Құлманов: «Өріс ұғымы тіл білімінде тілдегі құрылымдық-функционалдық әдістің белгісі ретінде ұғынылады. Е.В.Гулыга, Е.И.Шендельстің көрсетуінше, өзара әрекеттесетін тілдік құралдардың жиынтығы грамматика-лексикалық өрісті түзеді. Ал лексика-семантикалық өріс ұғымы арқылы (ономосиологиялық тұрғыда) және сөз арқылы (семасиологиялық тұрғыда) анықталады. Семасиологиялық зерттеулер сөзден ұғымға, ал ономосиологиялық зерттеулер, бұған керісінше, ұғымнан сөзге қарайғы бағытта

жүргізіледі. Ал дерексіз фразалардың біріккен жүйесі фразалық трансформациялық өріс болып табылады. Трансформациялық өріске тілдің әр түрлі деңгейіне жататын құрылымдар – күрделі сөздер, сөз тіркестері, құрмалас сөйлемдер кіреді. Семантикалық өріс – мазмұндық ортақтығына байланысты біріккен сөздер жиынтығы» деп, негізгі түрлерін, дербес белгілерін кеңейте сипаттайды [5, 25]. Ал біз қарастырған қыстырма сөздердің сөйлеуде қалыптасқан қызметінің нәтижесінде пайда болатын қызметтік өрісін семантикалық өріске жатқызуға болады.

Айталық, **өкініш** модалді мағынасын айқындайтын семантикалық өрістің құрамына тыңдаушының назарын аудару үшін қолданылатын «міне» қыстырмасы, сөйлеуші айтылған ойға сенетін-сенбейтіндігін, қостайтын, қостамайтындығын, жорамал, болжал жасалатынын білдіретін «шынымен» қыстырма сөздерін жатқызып, сөйлеу тіліндегі түрлену сипатына қарай бір топта қарауға болады. *Қараспан әулетіне дақ түсірмеу әрқайсымыздың міндетіміз деп, өзара әңгіме айтып қоятын. Енді, міне, Лима өнер шығарыпты* (Ә.Тарази, 3). **Шынымен-ақ**, осы арада, тап қазір, түк тындырмай, қыбыр етуге мұршам келмей опат болғаным ба? **Шынымен-ақ**, тап осылай... нақақтан... өткенім бе?! (Ә.Тарази, 360).

Қыстырмалардың қолданыстағы көріністерін саралау нәтижесінде, **болжал** модалді мағынасының семантикалық өрісін ажырататын амалдардың тобын төмендегідей топтаймыз: «мүмкін», «сірә», «әлде», «кім білсін», «демек», «шамасы», «бәлкім» қыстырмалары - бұл қызметте өзара синонимдес амалдар. **Мүмкін**, менікі асылық шығар, бекер жала жауып жатқан шығармын, **мүмкін**, бұл кісі өз мамандығының шебері шығар (Ә.Тарази, 25). *Күн жарықтық көтеріле бастаған-ау, сірә, орман ішін қапырық ауа тұмшалап тастапты, үф еткен самалдың нышаны да білінбейді* (Ә.Тарази, 305). *Сол жалғыз арық шүрегейдің тілеуін тілеп отырған шиеттей аш бала бар ма үйінде, әлде, сол жалғыз арық шүрегейдің қалжасын аңсап отырған жары бар ма, кім білсін, мерген бүгін үйіне құр қол қайта алмайды* (Ә.Тарази, 311). *Әлде, түк тындыра алмай кетіп барамын дегісі келді ме екен* (Ә.Тарази, 295). *Болсам деп талпына білген таныстықпен, жекжаттықпен, сүйеумен жетті ме бұл биігіне, кім білсін* (Ә.Тарази, 25). *Жақындай келе анық аңғарды – бұл байқаған қозғалыс өзеннің шығыс жақ бетінде, демек, неде болса біздің адамдардың әрекеті* (Ә.Тарази, 319). *Өмірінде ілкі мәрте, бәлкім,*

соңғы мәрте Зорданның қара түннен үрей сезінгені осы болар (Ә.Тарази, 242). Мені, жау деп шошыды-ау, **шамасы** (Ә.Тарази, 322). Аналар асығар емес, зеңбіректерін әбден дәлдеп көздеп, бір-ақ басып салмақшы болды-ау, **шамасы**, асығар емес, бірден құртпақ, бірден бұның көзін жоймақ (Ә.Тарази, 360).

Сенімсіз модалді мағынасын айқындаған төмендегі қыстырма сөздер белгілі жағдаят астарымен, қолданыстағы сипатын салыстыра қарасақ, өзара грамматикалық амалдардың бір дәрежедегі семантикалық өрісіне кіреді: яғни, сенімсіз мағынаны ашуда, «қайдам», «мүмкін», «қалай» қыстырмаларын өзара бір сатыдағы құрылымдар ретінде жақын қараймыз. Мысалы: *Ай, қайдам-ай, мынадай директор болған соң, ешкім тексере қоймас, ешкім мұның не деп кінә таға қоймас* (Ә.Тарази, 25). *Бірақ ағам мен жеңгем саспа деп қояды, көндіреміз деп қояды, қайдам* (Ә.Тарази, 40). *Құспанда еш жоқ, генерал қазір «болмайды» десе бұл қайтпек?! Мүмкін, ешбір рұқсатсыз-ақ жүгіріп барып Зорданның самолетіне отыра салып ұша жөнелер* (Ә.Тарази, 311). *Мен, мүмкін, оның сол сұлулығын көре алмайтын шығармын* (Ә.Тарази, 302). *Көмекші батальонның командирімен керілдесіп қалғанына қаниша өкінгенмен, сол ұстасудан аз да болса жаны жай тауып қалған тәрізді ме, қалай, бұрын сезінбеген тың сезімнен кәдімгідей ляззат алып қалған ба, қалай, әлдекіммен тағы да айқайласа кеткісі келе ме, қалай* (Ә.Тарази, 300).

Құптау модалді мағынасын ашуда «әрине», «шынында», «рас» қыстырмалары бірігеді. Мысалы: - **Әрине!** – деп гүр еткен дауыстардың бір мезгілде тұтасып шыққанына Зордан таң қалды (Ә.Тарази, 195). – *Тепе, бұның не сұмдық? Бұндайың жоқ еді ғой! Шынында да, бұндайым жоқ еді ғой* (Ә.Тарази, 306). *Төмендегілер, шынында да, біздің солдаттар екен, осы қылтаң тұстан көпір сала бастапты* (Ә.Тарази, 320).

Күдікті көзқарасын даралауда қолданыстағы түрленуіне қарай «кім біледі», «бәсе», «мүмкін» қыстырмаларын бір қатарда қарауға негіз бар. Мысалы: **Кім біледі**, бұл түннің бізге не дайындап тұрғанын (Ә.Тарази, 195). **Бәсе**, бұл не қылған мамыражай, бейбіт өмір деп едім-ау (Ә.Тарази, 335).

Субъекті **үмітін** ашатын сөйлемдерде бірдей дәрежедегі реңк үстейтін «мүмкін», «бәлкім», «бәсе» қыстырма сөздерін грамматикалық қызметтері жақындатады. Мысалы: : *Он үш деген сан сайтанның ғана сүйетін саны емес шығар, менің де, мүмкін, сүйетін саным шығар! – деген сөздердің аузынан неге, қалай*

шығып кеткенін бұл өзі аңғармай қалған (Ә.Тарази, 196). **Мүмкін**, тіпті екеуі бірге оралып тамақ ішетін шығар, **мүмкін**, ол екеуі бүгінде тату-тәтті ғұмыр кешіп жатқан болар (Ә.Тарази, 290). **Бәлкім**, аман қаларсың, **бәлкім**, анау екеуінің атқан оғы саған тимес (Ә.Тарази, 341). Жүрегі, шіркін, әлі де болса жамандықты сезер емес. «Шырқау биікке көтеріліп алсам, арғы жағын көре жатармын!» Бекер обалы қайсы, Зордан досының он үшіншісі қанша мөңкіп, қанша тоңқығанымен, үні біресе қырылдап, біресе сырылдап, біресе ажылдап, біресе шажылдағанымен, көтерілер биігіне көтерілді, әйтеуір... **«Е-е, бәсе!»** (Ә.Тарази, 328).

Наразылықты айқындайтын қыстырмалар үнемі мәтіндегі жағдаятпен ілестіре талдауды қажет етеді. Төмендегі мысалда «мүмкін» қыстырма сөзі субъекті аралық наразылықтың астарын сипаттаған. Мысалы: *Сізден қашқақтап, Зоряға таяна бергенім, мүмкін, сіздің мұрныңыздан қорыққаным шығар! Сізден шегіншектеп, Зоряға таяна берсем, мүмкін, менің шикіл сарылардан гөрі қара торы жігіттерді ұнататынымды білдіргім келген шығар!* (Ә.Тарази, 247). Бұл қатарға қыстырмалардың әр түрінің де қатысы бар.

Жинақталған мысалдардың негізінде, қыстырма сөздердің қолданыстағы құрылымдық ерекшелігін даралауға болады.

Біріншіден, дара қолданылған қыстырмалар: *Әрине, жақсылық та мұғалімнен* (Ә.Тарази, 17). **Мүмкін**, сізбен бір полкқа жолдама алып бара жатқан шығармыз! (Ә.Тарази, 246). *Адамзат та бала тәрізді ме, қалай* (Ә.Тарази, 287). *Кешегі қырғын соғыс, кешегі шындық бүгін айтсаң біреу сенер, біреу сенбес елеске айналған жоқ па, сондықтан ба, кім білсін, сол күндер туралы Зордан әңгіме қозғауды көп қаламайды* (Ә.Тарази, 296).

Екіншіден, әр сипаттағы қыстырмалардың жарыса қолданылған түрлері: **Кім біледі, мүмкін**, мұның де кәдеге асар күні болар!... (С.Мұқанов, 7). **Әлде... құдай салмасын...** екеуі ажырасып кетті ме? (Ә.Тарази, 289). *Ол аттан мен, сірә, аунап түсіп қалдым-ау, шамасы, бала күнімнен атқа шаба алмайтын қопал едім, өзіме де сол керек* (Ә.Тарази, 306).

Үшіншіден, бір сипаттағы қайталана қолданылған қыстырмалар: *Алыстан қарауытып орман көрінеді, үміт орманы сол болар, мүмкін, сол арада екінші эскадрильяның штабы болар, мүмкін, бұлардың бүгінгі азабы осымен бітер, мүмкін* (Ә.Тарази, 189). *Ана кісі бұған әлдене айтқан-ау, шамасы, Арасанбай соны құптай мойындап, үнсіз қабылдаған-ау, шамасы* (Ә.Тарази, 118).

Қыстырмалардың құрылымдық жақтан түрлене қолданылуында елеулі айырмашылықтар көзге түседі. Дара қолданылған қыстырмаларға қарағанда қайталана қолданылған қыстырмалар екі жақты қызметті меңгереді. Біріншіден, сөйлемдегі модалді мағынаны дараласа, екіншіден, экспрессивтік бояуын үстемелейді. Ал қатарласа қолданылған қыстырмалар модалді мағынаның синкретті көрінісін саралайды. Айталық, жоғарыдағы бірінші мысалда субъектінің топшылауы мен үміті (екінші сөйлемде жорамал, күдік; үшінші сөйлемде болжал, топшылау) қыстырмалардың әсерінен бір сөйлем бойында қатар көрініс берген. Бұл қолданыстардың барлығы қыстырма сөздердің белгілі бір мақсатпен қолданылатынын көрсетеді. Яғни, оның стилистикалық та, грамматикалық та қажеттілігі байқалады. Осындай қызметін ескерген зерттеулерде қыстырма сөздердің сөйлемдегі орнын былайша қорытады: «Қыстырма сөздерді осы көрсетілген мағыналарында дұрыс қолданса, айтайын деген ой көркем, әдеби тілмен жеткізе сөйлеудің стильдік реңі өзгеше мәнерлі болады. Мысалы: Бәсе, ки десем, бір көнбейді. Ал, міне, үйретіп алыңдар! –деген сөйлемдердің қыстырмаларын алып тастап, «Ки десем, бір көнбейді. Ал үйретіп алыңдар!» деген түрде айтсақ, алғашқы мән-мазмұны, мәнері түгел сақталмайды, сөйлемдер айтушының көзқарасын толық ашып көрсете алмай тұр» [4, 262].

Оқшау сөздердің бір түрі – одағайлар. Олардың бойындағы көп мағыналылық бір одағайдың бірнеше функцияда қызмет атқаруына мүмкіндік береді. Мысалдағы «қой» одағайын жекіру, тыйым салу мағынасында қабылдаймыз. Бірақ одағайлардың қолданыстағы көп қырлы қызметі, түрленгіштігі модалділікке қатысты жан-жақты, көп мағыналы қызмет атқаруға бейімдейді. Мысалы: *Лима өйтпейді! Лима ақылды! Қой, әлгі сүмелектің қалжыңы шығар* (Ә.Тарази, 3). Мұндағы «қой» одағайы - субъектінің сенімсіз көзқарасын ажыратушы негізгі амал. Ал екінші сөйлемде дәл осы одағай құптау реңкін саралаған. Мысалы: *Қой, әскери қағиданы бұзу жарамас* (Ә.Тарази, 322).

Әдетте, «шіркін-ай» құранды одағайы субъектінің арманын, тілегін, сүйсінуін дараласа, қолданыстағы көріністері екінші қырын толықтырады. Мысалы: *Шіркін-ай, келіміз сендей болар ма еді?! (Ә.Тарази, 10).* Мұнда одағайлар сөйлеу тіліндегі түрлену қабілетімен көзге түсіп, сол мәтіндегі жағдаятпен астарластырсақ, субъекті үмітінен хабардар етеді.

Қорыта келгенде, оқшау сөздер - модалділік санатының жасалуына ұйытқы болып, сөйлеу тілінде түрленуге бейім, белсенді амалдар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы: Ана тілі, 1992. -240б.
2. Нұрмұқанов Х.М. Сөз және сезім (М.Әуезов шығармаларындағы эмоциялы-экспрессивті сөздердің мағыналық және стильдік ерекшеліктері). Монография. - Қарағанды, 2009.
3. Қараев М.Ә. Қазақ тілі. –Алматы: Ана тілі, 1993. -214б.
4. Оралбаева Н., Мадина Ғ., Әбілқаев А. Қазақ тілі. –Алматы: Қазақ университеті, 1993. -336б.
5. Құлманов С. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модалділігінің функционалды-семантикалық өрісі. –Алматы: Ценные бумаги, 2006. -155б.

В статье рассматриваются функции и роль обособленных слов в преобразовании смысловых особенностей категории модальности.

In the article functions and a significance of detached words in transformation of notional peculiarities of modality category are considered.

ӨОЖ 811.512.122:82-1:165

Оралбаев Ө.
ф.ғ.к., БҚМУ

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ДАМУ МЕКТЕБІ

Қазақ өлеңінің сан ғасырлық тарихында үзілмей келе жатқан дәстүр – замана тынысын кең ауқымда көрсету, дәуір тудырған оқиғалар мен өзгерістерді айту, бейнелілік пен көркемдіктің ара жігі ажырамас бірлігі, ерлік пен өрліктің, батырлық пен батылдықтың буындас жүйесі замана сынынан сүрінбей өтіп, біздің уақытымызға өзінің бар-болмысын барынша сақтай жетті. Есімі аңызға айналған сақ ғұламасы, шамамен б.з.д. 620-555 жылдары ғұмыр кешкен, өз пікірлерін поэзия тілімен өрнектеген, қазақ тілінің үндестігі бойынша Анарыстың – скиф патшасы Спаргапиптің шөбересі, Лик патшаның немересі, Гнурдың баласы Анахарсистің: «Менің бар жамылғым – сақтың шапаны, етігім – аяғымның терісі, төсегім – кең дала, таңғы асым мен түстігім – сүт, ірімшік және қуырдақ, сусыным – су» («Екімыңжылдық дала

жыры», антология, Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 17-бет.) деген тектік, түптік сөздерімен үндес.

Қазақ жырының өткені мен бүгінін салыстыра қарағанда, яғни қысқаша шолғанда, ойға келер пікірлерді жіктесек, қазақ поэзиясының тарихы тереңде, бастауы бағзы замандардағы жыраулық дәстүрге барып тіреледі. Сол бағзы дәстүрлер өзінің ажары мен бояуын әр замандарда әр реңге өзгертіп отырғанмен, жалпы ағысы мен тынысы негізгі ата дәстүрден алшақтап кетпейді. Ұйқас пен ырғақ, ой мен көркемдік кесте, айтар идея мен ұсынар шешім адамды адамгершілікке, тазалыққа, адалдыққа, имандылыққа, достық пен бейбітшілікке, отансүйгіштік пен патриоттыққа тәрбиелейді. Әдебиеттің асыл парызы да - осы.

Қазақ поэзиясы – осылайша мәңгілік мектеп қалыптастырған поэзия.

Қазіргі қазақ поэзиясының көрнекті өкілдерінің қай-қайсысы да осы мектептен өсіп шықты. Осы мектептің тарихи сабағын алды, үйренді, үлгі алды. Тек қана үйреніп, үлгі алып қойған жоқ, бұрынғы бар мектепті одан әрі тақырыптық-мазмұндық, көркемдік-идеялық жағынан барынша кемелдендірді. Сағи Жиенбаевтың, Тұманбай Молдағалиевтің, Қадыр Мырза Әлидің, Жұмекен Нәжімеденовтің, Төлеген Айбергеновтің, Мұқағали Мақатаевтың, Шәміл Мұқамеджановтың, Бекен Әбдіразақовтың, Мұхтар Шахановтың, оларға ілесе, соғыстан соң туғандар деген атпен әдебиет тарихына енген келесі толқын Жарасхан Әбдірашевтің, Кеңшілік Мырзабековтің, Темірхан Медетбековтің, Иранбек Оразбаевтың, Серік Тұрғынбековтің, Тынышбай Рахимовтың, Исраил Сапарбаевтың, Күләш Ахметованың, Тұрсынай Оразбаеваның, Жұматай Жақыпбаевтың, олардың ізін ала еңсе тіктей бастаған елуінші жылы туған түлектердің, бір шоғыр талантты ақындардың, одан кейінгі арқалы дүбірмен 60-шы жылдары туған ақындар дүниеге келген 60-шы жылдары өмір есігін ашқан жас, дарынды толқынның, одан берідегі 70-80 жылдардағы дүбірлі топтың, тіпті күні кешегі, тәуелсіздік ту көтерген кезеңде туу туралы куәліктерін алған балауса балғын толқынның өкілдері қазақ даласын қуатты жырдың дүбірімен оятып, жыр көрігін қыздырып келеді.

Ақынның ақыннан айырмашылығы оның идеялық және тақырыптық ізденістеріне тікелей байланысты. Әдетте біз ақындарды жақсы ақын, орташа ақын немесе оқырманы жоқ ақын деп шартты түрде атағанда, оның поэзиясының қуаты мен күшін,

көркемдік деңгейі мен тіл шеберлігін, тақырыптық аясының кеңдігі мен тарлығын, жырлап отырған тақырыбын ақындық биіктен толық игеруін, айтар ойы мен көзқарасының рухани деңгейін, азаматтық позициясының күшті-әлсіздігін, жеке басының қуанышы мен күйінішін жалпыға ортақ тұрғыда жеткізе алуын, поэзияның ең басты шарттары мен қағидаттары - өлеңінің мазмұны мен түр бірлігін, жазған жырының заман тынысын қалай жеткізгендігін, ақынның адамдық қасиетінің туындысында қалай көрінгендігін айтамыз.

Ұйқасқанның бәрі өлең емесін кез келген оқырман біледі. Өлең адамды тебірентуі, ойландыруы, толғандыруы, қуандырып, шаттандыруы, өзінің жүрек түкпіріндегі дірілмен үндес, сырлас, мұңдас, тілектес, жүректес келуі қажет. Тақырыбы кез келген оқырманға ортақ болып көрініп, жырлап отырған мәселесі адамның көкейінен шығып, бейне бір сол жырды оқып отырған адамның өзі жазғандай әсер беруі тиіс. Міне, сонда ғана ол туынды шынайы, талантты шығарма деп бағаланады және қоғам да осы бағаға иланатын болады.

Ақын, әдетте өзінің жан дүниесіндегі халді жазған сияқты болып көрінгенмен, өлең көпке ортақ, көпке сенімді болғанда ғана шынайы өнер туындысы ретінде қабылданады. Қадыр Мырза Әлидің «жүректен шықпаса, жүрекке жетпейді» деген қанатты сөзге айналған қағидасы өлеңнің қандай болуы керектігі және оған қойылатын талаптар қандай болатындығын қапысыз көрсетеді. Осы тұрғыдан келгенде, ақын Нұрлан Оразалиннің жырлары оқырманның ойынан шығып, оны ойландырып, толғандырып, сүйсінтіп, тебірентіп, кейде мұңайтып, кейде жігер беріп тыңайтып отырады. Өлеңнің ішкі ырғағы мен сыртқы түрін, терең мазмұны мен әуенді құйылысын еркін меңгерген ақын жазып отырған жырының қалай басталып, қалай аяқталатынын жақсы меңгере алатынын көрсетеді.

Ақын заман мен қоғам алдындағы парызы мен жауапкершілігін терең сезінген жағдайда ғана осындай халықшыл, елшіл өлең тудыра алады. Зар заман ақындары деген атпен әдебиет тарихына енген ақындардың шығармаларын барлап карағанда, олардың заман мен қоғам, уақыт пен кеңістік кезең туралы жырлары мен сарындары кешегі кеңестік идеологияға кереғар болғандықтан «зар заман» деген күйелі атқа ие болды. Шын мәнінде, олардың жырларындағы ой мен уайым қазақ халқының тағдыры мен тарихына перзенттік, азаматтық тұрғыдан шынайы жаны

ашығандықтан туған жырлар еді. Ақынның көңіліндегі атой мен аттанды, шарқ ұрған мазасыздық пен беймаза көңілді жұрты түсінсе, қаламгер қандай бақытты болар еді. Өкініштісі, «жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен жүріп адас» деген кеңестік насихаттың кеселі әлі де қоғам көкірегінің жегі құрты болып тұрғаны ақиқат қой. Әйтпесе, ақын Жүмекен Нәжімеденов:

Биіктігі бір елі –

Мына жұрттың тұл пейілі.

Мұңыңды айтсаң – күледі,

Шыныңды айтсаң – күндейді, деп жазар ма еді?! (Жүмекен Нәжімеденов. «Менің топырағым», А, «Жазушы», 1985 жыл, 252-бет.). Бірақ, ақын қалай болғанда да өзінің жүрек түкпіріндегі сырын өз оқырманына ұсынады, өзінің көздеген мақсаты мен мұратын жұртына сыр етіп жеткізеді. «Қайран сөзім қор болды-ау, тобықтының езіне» деген Абайдың ақиқатын біз жұртынан түңілу немесе торығу деп біржақты қабылдамайтынымыз да сондықтан. Ақын өз халқына ренжи отырып жыр жазғанмен, ол өз халқын өліп-өшіп сүйеді, оның ыстық-суығына бірдей күйеді, күйінеді, бірақ елін ерекше жек көріп, одан безініп кетпейді. Әйтпесе, қаралы жылдарда халық үшін қаймықпай қауіп пен қатерге бастарын тіккен кешегі арыстар жазықсыз жан берер ме еді!

Ақындар ар алдында дар алдында тұрғандай жауапкершілік пен ерлікті қатар сезініп, бастарын бәйгеге тігеді. Өзі жоғалса да, сөзім жоғалмасын дейді. «Сөзі жоғалған жұрттың, өзі де жоғалады» деп Ахмет Байтұрсынов қалай тауып айтқан. Елдіктің ерлік сөзі емес пе?! Бұл сөз сананы қалай оятпайды!

Қорыта айтқанда, қазақ поэзиясының дәстүрлі мектебі арғы алыс кезеңдерден бүгінгі күнге дейін жеткен, ұзақ ғасырлық мерейлі мектебі бар үрдістен бастау алады. Сол бастау айдынды дарияға, жұртшыл жарияға, халықтық үн мен елдік сипатқа ие болып келе жатыр. Барымызды базарлап, қолдағыны ажарлап, өткенге салауат айта отырып, келер күндерге аманат – жаңа жырлар тудыра беретін жақсы ақындарымыз көбейе берсін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. «Екімыңжылдық дала жыры», антология, Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 2000 жыл, 750 б.
2. «Жиырманшы ғасыр жырлайды», 2 томдық антология, құрастырған Сауытбек Абдрахманов, Алматы, 1 том, «Раритет», 2007 жыл, 503 б.
3. «Жиырманшы ғасыр жырлайды», 2 томдық антология, 2 том, Алматы, «Раритет», 2007 жыл, 520 б.

4. Абай. «Екі томдық шығармалар жинағы», 1 том, Алматы, «Ғылым», 1977 жыл, 455 б.

5. Абай. «Екі томдық шығармалар жинағы», 2 том, Алматы, «Ғылым», 1977 жыл, 310 б.

6. «Алдаспан». 15-18 ғасырлардағы ақын-жыраулар поэзиясы, Алматы, «Жазушы», 1971 жыл, 278 б.

В данной статье анализируется и научно-исследовательскими методами рассматривается истина времени, духовно-творческая связь и взаимодействие между временем и писателем в произведениях известных поэтов страны. Переданные ими в творческой форме – на языке поэзии, описание реалий современности и общества, своеобразность и пути тематического, художественного, идейного, содержательного поиска, достижения и успехи в многолетнем творчестве на основе стихов и поэм.

The article elaborates on thematic and creative peculiarities, as well as artistic mastership of a gifted lyric poets. The present study analyses the style and individual hand, the role and place of in Kazakh poets, tools and forms that enriched his poetry, his methods and approaches in exploring themes of truth in modern life, society, and age. The article proves all these theses through investigation of his poems.

ӨОЖ 811.512.122.373.231

Сабыр Ғ.К.
ЕҰУ-нің ізденушісі

НОҒАЙЛЫ ЖЫРЛАРЫНЫҢ ТІЛІНДЕГІ КІСІ ЕСІМДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ УӘЖДІЛІГІ

Ноғайлы жырларының шығу тарихы Ноғай ордасы тарихымен тығыз байланыста өрбіген. Ноғай Ордасын мекендеген тайпалар қазақ ұлтының қалыптасуына тікелей этникалық ықпал еткені анық. Ноғайлы әдебиеті дегеніміз - қазақ әдебиеті. Алтын Орда мемлекетінің өзі кезінде Ш.Уалиханов көрсеткендей «ноғайлының ауыр жұрты» атанған. Одан бергі дәуірде бүкіл кіші жүз ноғайлы жұрты еді. «Сарайшықтың саздары, қаңқылдайды қаздары, аман-есен жүр ме екен, ноғайлының қыздары», -деп немесе «Торы айғыр тоқпақ жалды тоғайда бар, сұлу қыз көзі қара ноғайда бар, көрінген қыздың бәрі сұлу емес, сұлу қыз, ақша мандай Жылойда бар», -деп айтылатын қара өлеңдер әрісі «қыпшақ» берісі «ноғай», «қазақ» этнонимдерінің қатар айтылғанын көрсетеді. Ал «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Ер Сайын», «Едіге», «Ер Шора», «Орақ-Мамай» сияқты эпостар ноғайлы

заманының мұралары. Профессор Б.Момынова «XV-XVI ғасырларда өмір сүрген Жиренше, Асан, Доспамбет, Қазтуған, Шобандар ноғайлы-қазақ жыраулары болып саналуы тиіс», - дейді [1,138]. Бұл пікірге қосылуға болады. Сонымен қатар осы кезеңдердегі эпостық жырлар тарихи оқиғалар негізінде жырланған. Ноғайлы жырларының гауһары «Қырымның қырық батыры» жырлары. Қазақ халқының жан дүниесі, ішкі әлемі ежелгі дәуірлерден халықпен бірге жасасып, ұлтпен бірге жалғасып келе жатқан эпостық жырлардан анық көрінеді. Мұрын жырау жырлаған «Қырымның қырық батыры» жыры тілдік, лингвотанымдық тұрғыдан әлі күнге толық зерттелген жоқ. Бірнеше батырлардың ерлік дәстүрін топтастырып, жырлаған көлемді жырдың тілінде, мәтінінде мол тағылым, таным, халықтың дүниетану көзі жатқаны анық. Белгілі ғалым В.М.Жирмунский өз пікірін былай тұжырымдады: «Цивилизация казахско-ногайского эпоса очень свободная: поэмы «Нуреддин», «Муса хан», «Орак и Мамай», «Карасай и Казы», «Тел-Агыс» имеют каждая свой самостоятельный сюжет, расходятся в целом ряде фактических деталей и связаны только общими рамками генеалогии героев. Однако в недавнее время они были записаны в более тесном объединении и последовательности как часть огромного генеалогического свода, носящего заглавие «Сорок ногайских (или крымских) богатырей», который представляет попытку, по-видимому, позднейшей систематизации и циклизации сюжетов казахского эпоса по принципу родства между знаменитыми богатырями» [2, 393].

Мұрын жыраудан қалған ұлы мұраның тіліндегі кісі аттарының сырына үңілсек, ұлт мәдениетінің көкжиегі, таным-түсінігі айқындала түседі. Осы тұрғыда алсақ, кісі есімдері лексикалық құрамның бір бөлігі ретінде әлем бейнесінің тілдегі таңбалық бейнесі болып табылады. Яғни, антропонимдерді зерттеудің өзектілігі ұлттың жан-дүниесін, мәдениетін танумен үндесіп жатыр. Осы жырлардағы кісі есімдерін уәжділігі туралы да зерделесек игілікті іс болары хақ. Тілімізде қалыптасып, дамыған кез келген атау сөздер сияқты кісіге қойылатын аттардың өзіндік себебі, негізі болады. Сөздердің пайда болу сәтінде уәждеуі қатар жүретін құбылыс. Уәж, уәжділік деп атау сөзбен сөз белгілеп тұрған реальды заттар арасындағы мағыналық байланысты айтамыз. Профессор Б.Қалиев «Затты атау тек оны белгілеу процесі ғана емес, сонымен қатар тану процесі. Адам затты бірінші кезекте

толық танып алып, одан кейін ғана атау береді», - дейді [3, 52]. Яғни шындық өмірде белгілі бір нәрсеге ат қою үнемі жүріп тұратын құбылыс. Жырдағы кісі есімдерінің уәжін (мотивін) анықтау арқылы тілдің даму заңдылықтарын, баю жолдарын байқаймыз. Т.Жанұзақ пен Қ.Рысберген жалқы есімдердің әлеуметтік өресін зерттеу қажеттігін көрсете келіп, «кісі атының мағынасы сөйлеу тілді, белгілі бір ұжымда, әлеуметтік мәтінде екендігін анық көреміз», - деп тұжырымдады [4, 44]. Сайып келгенде, қазақ ұлтының кісі есімдері ұлттың қалыптасу, өсу тарихынан құнды ақпарат беретін қайнар көз іспетті.

Аталмыш жырларда қазақ халқының көшпенді тұрмыс-тіршілігі, төрт түлік малға негізделген шаруашылығы анық бейнеленген. Осы тұрмыс үрдістері адамдардың есімдерінен де байқалады. Жырлардағы *Жылқыбай*, *Қойқара*, *Құлынишақ* сияқты кісі аттары мал баққан елдің таным-түсінігін бейнелейді. Әр біреуін жеке сараласақ, *Жылқыбай* – жылқысы көп бай болсын деген мағынамен уәждеделген. *Қойқара* – қойдай жуас, қарайып, серік боп жүре берсін деген мәнде уәждеделген сияқты. Ал *Құлынишақ* атауы құлдырандаған кішкентай, кенже бала мәнінде уәждеделіп тұр десек қателеспейтін сияқтымыз. Профессор Қ.Жұбанов «...в этих личных именах мы имеем дело с далеким отзвуками тотемистического мировоззрения», - деп осындай кісі аттарын халықтық дүниетаным тұрғысынан зерделейді.

Жырларда *Тауыпберді*, *Тоқтамыс* сияқты кісі аттары наным-сенімге байланысты қойылған. Бала тұрмаудан зәрезап болған ата-ана әртүрлі ырымдарға сенген. Сондықтан өзім туған жоқпын, тауып алдым немесе құдай тауып берді мәнімен уәждеделген.

Адамзат дүниетанымында айнала қоршаған табиғатты киелі санап, оған табыну, құрбандықтар шалу секілді түрлі дәстүрлердің болғаны тарихтан белгілі. Мұндай жайлар, біріншіден, антропонимдердің жасалуындағы экстроллингвистикалық фактор ретінде қаралса, екіншіден, адам таным-түсінігі мен айнала қоршаған ортаға деген көзқарасының кісі аттарымен екі арадағы байланысын көрсетеді. Себебі, көне антропонимдердің біразының мазмұнынан осы ерекшелікті байқаймыз. Киелі деп танылған зат немесе құбылыс атауларының кісі есімінің құрамынан орын алуын, адамзаттың ғалам сырларын тануға деген ұмтылысының қадамы ретінде де қабылдауға болатын секілді. Бұл сол кездегі қоғамда наным-сенім түрінде көрініс тапқан еді. Көшпелі өмір табиғат құбылыстарына тәуелді. Түрлі апаттардан мал-жанын қорғау –

халықтың өмірін сақтаумен бірдей. Мысалға, жырда кездесетін *Көкие, Жаңбырышы* есімдері – осының дәлелі. Бұл есімдердің құрамындағы *көк, жаңбыр* сөздері уәждік қызмет атқарып тұр.

Профессор Қ.Жұбанов біріккен тұлғалы Кенжеқара есімін синтаксистік құрылымы жағынан талдай келіп мұндағы қара сөзінің мағынасына ерекше назар аударады: « . . . я вижу в данном случае в слове *қара* не значение «черный», а значение «опора», «стронник», встречающееся во фразе «кара жию» (вовлечь стронников своих); «біреудің қарасын көбейту» (увеличить /число/ стронников кого-либо) . . . » [5,156]. Ғалымның көрсетуінше, мұндағы *қара* сөзінің семантикасы номинативтік мағынасынан алшақ жатқандығын көреміз. Қ.Жұбанов келтірген Кенжеқара есімі секілді алғашқы не соңғы сыңары *қара* болып келетін антропонимдер жырда көптеп кездеседі. Мысалы, ер адамдар арасында *Иманқара, Қарабалта, Қарахан, Қарасай, Қарадөң, Қарамен, Қарабайыр, Қойқара*, ал қыздар арасында *Қараулек, Қарабек* есімдері бар. Мұндай кісі аттарында *қара* сөзінің профессор Қ.Жұбанов көрсеткендей «сүйеніш», «жақтас» мағынасымен уәждеделуін тек ерлер есімінен көре аламыз. Ал қыздар есіміндегі *қара* сөзінің семантикасы номинативтік мағынасына жақын, бұл жерде *қара* сөзі сұлулық мәнге ие. Ауыз әдебиеті үлгілері тілінде кездесетін қолаң қара шаш, қарақаттай мөлдір көз, т.б. тіркестер құрамында *қара* сөзі тұрақты эпитетке айналған.

«*Ақ*» сөзі көп жағдайда ауыспалы мағынада қолданылады. Оның бұл сыры жай уақытта байқала бермейтін, бірақ тілдің ұзақ тарихында халық мәдениетімен бірге қалыптасып, қолданыс дәстүріне айналған, оның күші мен күдіретін, әсерлігі мен әсемдігін паш ететін қасиет. Жырда «*ақ*» – сөзімен тіркесіп келетін антропонимдер өте көп. *Ақорал, Ақташы, Ахмет, Ақжонас, Ақтөре, Ақшахан, Аққозы, Ақтерме, Ақару, Ақбілек, Ақмөңгіш*. Бұл есімдер «пәктік, ақтық, махаббат, қайырымдылық» мәніндегі ақ сөзімен уәждеделіп, қалыптасқан. Қазақ халқы ұғымында «*ақ*» - ең қалаулы түс, қасиетті ұғым. Түркі тілдес халықтарға ортақ көне мұралардың көркемдік ерекшеліктерін зерттеуші И.В.Стеблева *ақ* сияқты айқындау Күлтегінге арналған ескерткіш, «Қорқыт ата», «Манас» сияқты мұраларда кездесетінін айта келіп, бұл көне түркілердің наным-сеніміндегі жақсылық нышаны екенін айтады [6,776].

Сүйін, Сүйінші, Жұбаншы антропонимдері ата-ананың сүйеніші болсын, тірек болсын деген мәнмен уәждеделіп, тұрақтанған.

Айқасқа, Байқасқа, Пиқасқа, Көкқасқа есімдеріндегі *қасқа* мағынасы *батыр* деген уәжге негізделген. Қалмақтың ханы өз батырларын қасқа деп атаған. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында Құнанбай Абайды Құлыншаққа жібереді. Сонда Абай Құлыншаққа әкесінің сәлемдемесін айтпас бұрын «Құлыншақтың бесқасқасы» деген тіркестің мағынасын сұрайды. Құлыншақ *қасқа* деген *батыр* деген мағынада деп түсіндірген. Төрт ұлы мен

бір немересі ел арасында «Құлыншақтың бесқасқасы» деген атқа ие болған екен.

Қарлығаш есімі болу назар аударуға тұрарлық жәйт. Өйткені, қазақ эпостарында Қарлығаш – Алпамыстың да, Қобыландының да, Орақ батырдың да туған егіз қарындасы болып көрсетіледі. Соған қарағанда «Қарлығаш – егіздің сыңары» деген шежірелік модель – орта ғасырлық эпостық дәстүрдің орнықты архитиптік құрылымы сияқты. Яғни, жаңа эпос жасалғанда, бас кейіпкердің есімі ауыстырылады да, оның қарындасы болған «Қарлығаш» есімі сақталып қала береді [7, 123б].

Гүлдің, көздің, шаштың, сұлудың, бикенің, нұрдың, айдың, күннің, жұлдыздың, т.б. қыз бала есіміне негіз болуының мәнісі халық дүниетанымында әлем бейнесін таңбалауымен байланысты. Өздері таныған сұлулық пен әдеміліктің, жақсылық пен биіктіктің, ұлылық пен кішіліктің метафоралы қолданысы қыз есімін таңбалаған. Мысалы, *Арубибі, Биби, Гүлқашима, Хансұлу, Ханбибі, Шыңбике*.

Ноғайлы жырларындағы кісі атаулары қазақтың ұлттық кісі есімдерінің дамуын зерделеуде бірден-бір қайнар көз бола алады. Кісі есімдерінің уәждеуі қазақ халқының дүниетанымымен, ғасырлар бойы қоршаған орта, тұрмыс-тіршілікке байланысты қалыптасқан ырымдармен, тыйымдармен, ұлттық ділмен тығыз байланыста өрбіген.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –Алматы: Арыс, 2006. -209 б.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -Москва, 1974г.
3. Қалиев Б. Лексико-семантическая и морфологическая структура названий растений в казахском языке. - Алматы. Мектеп, 1996ж.
4. Жанұзақ Т., Рысбергген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы. Азия, 2004ж.
5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы. Ғылым, 1999ж.
6. Жампейсова. Ж.Ж. «Ақ» сөзінің мағыналық дамуы // Қаз ҰУ хабаршысы, №60, 77-79б
7. Әлемдік мәдениеттану ой-санасы: Он томдық. Т. 10: Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениеттану парадигмалары. Алматы: Жазушы, 2006ж.

Данная статья посвящена проблеме исследования мотивации антропонимов в языке эпосов Ногайского периода.

Given article is devoted a problem of research of motivation of antroponyms in language of eposes of the Nogaisky period.

УДК 811.111

*Артюкова Е.В., магистрант II к.
ЗКГУ им. М.Утемисова,*

ТЕКСТОВАЯ ФУНКЦИЯ АНГЛИЙСКОГО АРТИКЛЯ

Тексты издавна привлекали внимание как особый объект изучения. Изначально это касалось сакральных текстов, играющих центральную роль во всех крупнейших религиях. Позже объектом изучения стали тексты других типов, в частности, юридические и литературные. С конца 19 в. тексты стали предметом пристального внимания этнологов. Однако текст как структура становится объектом специального интереса, по-видимому, лишь в 19-20 вв. Наиболее известная ранняя работа о структуре текста принадлежит русскому фольклористу и литературоведу В.Я.Пропп (Морфология сказки, 1928). Открытие Проппа состояло в том, что в волшебных сказках имеется ограниченное число типов событий и персонажей, и они весьма стабильны, хотя могут реализоваться по-разному. В конце 1950-х - начале 1960-х годов книга Проппа была переведена на английский и французский языки и, мгновенно превратившись в научный бестселлер, оказала существенное влияние на ряд научных направлений, в том числе семиотику и лингвистику текста. В особенности это касается французских структуралистов и семиологов (К.Леви-Стросс, Р.Барт, Ц.Тодоров, А.Греймас). Другим источником идей для западноевропейской лингвистики текста стала чешская лингвистическая школа. Под прямым и косвенным влиянием чешской школы в Западной Европе в 1960-е годы начала формироваться лингвистическая теория текста (П.Хартманн, Р.Харвег, З.Шмидт, Т. ван Дейк, В.Дресслер, Я.Петефи, К.Гаузенблас, П.Сгалл, И.Беллерт, Н.Энквист и др.). В этой традиции текст первоначально анализировался в основном структурными, таксономическими методами, по аналогии с более привычными языковыми объектами (так, в работах Харвега лексические единицы квалифицировались с точки зрения того, типичны ли они для начальных или конечных фраз текста). К середине 1970-х годов текст был переосмыслен как коммуникативный процесс, и вслед за этим лингвистика текста «переродилась» в дискурсивный анализ. Так, один из основателей лингвистики текста и ее наиболее активный организатор и популяризатор голландский лингвист Т. ван Дейк во второй

половине 1970-х годов перешел с текстовой на дискурсивную терминологию, что знаменовало переход от статического к динамическому, процедурному подходу. Важную роль в таком переходе сыграли также монография Р.-А. да Богранда и В.Дресслера «Введение в лингвистику текста» (1981) и работы по моделированию понимания и производства связного текста, выполненные в рамках искусственного интеллекта (прежде всего Р.Шенком и его последователями).

Исследования текста проводились и проводятся также в связи с прикладными задачами. Среди задач автоматической обработки текста следует особо выделить проблему автоматического реферирования - компьютерного порождения сжатого изложения на основе исходного текста. В настоящее время проводятся исследования по компьютерной реализации этой теории. Текст является объектом, как литературоведения, так и языкознания. Лингвистика текста, или текстовый анализ, как часть семиотики текста простирается от простого межфразового синтаксиса до сложного анализа текстовых миров и межличностного общения. Главной проблемой, стоящей перед семиотикой текста, является определение и функционирование вымысла как человеческой семиотической, в частности, и интерпретативной деятельности. К дисциплинам-донорам, сделавшим решающий вклад в лингвистику текста, относятся: литературоведение, антропология культуры, тагмемика, исследование функциональной перспективы предложения в американизированно-японском варианте, особенно С. Куно, формальные модели лингвистики текста, анализ дискурса, социолого-культурные исследования. Сложилась эта дисциплина в атмосфере триумфа формальных грамматик в середине 1960-х -- начале 1970-х гг.: возникла гипотеза, что можно создать «грамматику текста», ориентированную на текст, генерирующую тексты, но организованную не так, как грамматика предложения. Лингвистическая теория текста, как представлялось тогда -- множество подтеорий, определяющих различные виды принципов текстообразования, а именно, как минимум: а) теория линейного строения текста; б) теория композиции текста; в) теория грамматики.

К созданию лингвистики текста подтолкнуло и предположение, что понятие грамматичности не абсолютно, а относительно: адекватная грамматика должна формулировать правила и ограничения (фильтры), определяющие, как структура

предложений зависит от структуры предшествующего и последующего текста. А так как дискурс многие считают частью контекста, грамматика текста, возможно, была эквивалентна - по крайней мере, частично, - «грамматике контекста» и могла бы быть к ней сведена. Влившись в общее языкознание, «лингвистика текста» стала напоминать скорее новый облик текстологии - дисциплины столь же древней, сколь и респектабельной, заслуженно почитаемой. Текстология - наука о тексте, в рамках которой различаются два направления:

- 1) описание внутренних свойств текста, текста как такового;
- 2) выяснение места текста в социальном контексте, т. е. выявление внешних функций текста.

Описание текста как такового обладает, как минимум, тремя аспектами: просодией, риторикой (или стилистикой) и нарратологией. Последняя связана с выявлением отношений внутри содержания текста. «Текстоведение» - область исследования, в центре внимания которого вопрос об отношении между формой и функцией текстов. Анализируя текст, человек имеет дело со смыслами высказываний (под углом зрения их создания) и с самими языковыми формами.

Основными языковыми формами манифестации человеческого языка являются устная и письменная. Текст является отображением устной речи. Сама устная речь преобразуется в нашем сознании в образы. Получение информации сознанием может происходить по различным каналам: визуально - текстовому, визуально - образному и слуховому. Главная цель при текстообразовании донести информацию до сознания читателя или реципиента, воспринимающего ее посредством экранизации. Когда мы читаем текст, мы получаем информацию только по одному каналу, а именно визуально-образным путем. Образное восприятие инициировано получением информации по нескольким каналам. Первый образ - визуальный, то есть картинка и текст, за которыми следует звуковое (аудио) сопровождение. И даже, если кажется, что все происходит одновременно, визуальный объект воспринимается сознанием мгновенно, во много раз быстрее, чем голос за кадром.

Целью данной статьи является рассмотрение понятия «текст», а также текстовой функции артикля. Для понимания текстовой функции артикля нужно дифференцировать его грамматическую функцию от функции информационной. Употребление артикля с точки зрения его грамматической функции никогда не нарушается:

на то они и правила грамматики, чтобы их соблюдать, а не нарушать. Иначе обстоит дело с информационной функцией артикля. В потоке информации текст может нести главную роль, а может нести и дополнительную. С употреблением артикля в его дополнительной функции мы встречаемся либо в комиксах, либо в рекламе. Когда текстовая информация является дополнительной, а основную информацию выполняет изображение, будь то яркая картинка в журнале, на билборде или на телевидении, грамматическая функция артикля не нарушается, даже если текст начинается с определенного артикля, т.к. первичную информацию о рекламируемом товаре мы получаем визуально.

Исследуя же функцию текста, затрагивают не одну языковую форму, а еще и вопрос о том, каким эффектом эта форма обладает. Продуцирование текста при этом рассматривается как форма действия. В то же время, привлечение категории текста в грамматическое описание оказалось весьма плодотворным для решения чисто грамматических задач. Например, «текстовая теория падежа» позволяет рассмотреть явления, не поддающиеся объяснению в рамках отдельно взятого предложения. Таким образом, данная наука является на сегодняшний день одной из передовых областей языкознания [3]. Чисто грамматическим и потому наиболее универсальным способом выражения референции имен является артикль. В грамматике уже давно установился взгляд на категорию определенности и неопределенности как на одну из категорий частей речи, которые раскрываются только на вышестоящем уровне – на уровне предложения и обслуживают именно предложение. Однако новое понимание соотношения понятий: предложение- высказывание – текст позволяют уточнить масштабы функционирования категории определенности и неопределенности. Категория определенности и неопределенности обслуживает не предложение – конструкт, виртуальное предложение, а предложение - высказывание (если последнее ограничено одним предложением) или текст, являясь, таким образом, категорией не "предложенческой", а текстовой. При составлении предложений-конструктов, виртуальных предложений, какими часто оперирует лингвистика и, в частности, дидактическая грамматика, нельзя обойтись без артиклей. Артикль выполняет специальные текстообразующие функции, которые не могут быть прослежены на отдельном предложении. Употребление определенного артикля при повторном упоминании информации служит сигналом

коореферентности имен в тексте, участвуя, тем самым, в выражении когерентности текста. Участвуют определенный и неопределенный артикли и в структурировании абзаца. Начало абзаца, вводящее новую ситуацию, создает экспозицию для последующего изложения, характеризуется катафорической направленностью текстовых связей, сигналом чего служит неопределенный артикль. В комментирующей части и в концовке абзаца преобладает определенный артикль. Рассмотрение категории определенности и неопределенности как текстовой категории расширяет также наши представления о связи ее коммуникативной функцией предложения. Связь эта понималась в синтаксисе предложения, прежде всего, как участие артикля в выражении коммуникативного членения предложения. О.И. Москальская утверждает, что сигналом идентифицирующей референции является определенный артикль. Он служит инструкцией для адресата, говорящей ему, что речь идет именно о том из предметов данного класса, о котором оба,- говорящий и слушающий, знают, и то, что следует отождествить упоминаемый предмет именно с этим известным адресату предметом. Сигналом противоположного значения служит неопределенный артикль. С помощью неопределенного артикля говорящий дает адресату речи понять, что он имеет в виду предмет, неизвестный слушающему, и что адресат не должен отождествлять данный предмет ни с каким известным ему предметом.

Следует, однако, учитывать, что артикли действуют в качестве референтных сигналов не изолировано. Они не могут быть однозначно восприняты без учета лексического значения имени существительного, смысла всего предложения и синтаксической позиции имени существительного в предложении [9, 102-105]. В настоящее время является достаточно ясным, что артикли - это сигналы, помогающие слушающему или читающему понять знаки текста и их взаимозависимость. В своей статье «Текстовая функция французского артикля» [1] Харальд Вайнрих отметил, что существует два класса артиклей, между их функциями устанавливается бинарное противопоставление, конечно, с возможностью нейтрализации. Кроме того, поскольку текст всегда линейен, внимание слушающего и читающего может быть направлено в основных двух направлениях, а именно назад, то есть «пред - информативно» (анафорически), или вперед, то есть «пост - информативно» (катафорически) [1]. В английском языке артикль

предпозиционный и можно с полной уверенностью утверждать, что артикль создает существительное, придавая ему значение. В зависимости от выбора того или иного артикля (определенного или неопределенного) одно и то же существительное принимает разное значение и по-разному окрашивает смысл текста. Определенный артикль, как пишет Х. Вайнрих, является сигналом того, что слушающий или читающий должен просмотреть предшествующий текст, чтобы определить артикулат, и что уже представленная информация продолжает оставаться в силе. Так, например, в нижеследующем примере первичная информация представлена в виде рекламного изображения. Но так как она уже введена и предполагается, что реципиент уже получил ее, в последующих предложениях употребляется определенный артикль. Так, например, в рекламе косметической продукции в начале помещается изображение лосьона для тела, а затем приводится нижеследующий текст. В приводимом тексте используется определенный артикль, так как первичная информация уже актуализована.

Do you have areas of itchy, red, rough skin? Then you need **the** serious dry skin relief of Moisture Therapy in our Intensive Body Lotion formula [4].

The Diet plates are especially designed for men and women [6].

Особый интерес представляет употребление определенного артикля в заголовках. Необходимо подчеркнуть, что частое употребление определенного артикля в заголовках не ослабляет, а, наоборот, подкрепляет основной тезис. Заголовки, содержащие определенные артикли, обладают «магией», многозначительностью, потому, что они отсылают прохожего (а они предназначены именно для него) к пред – информации, которой тот не обладает в полной мере. Это его раздражает, заставляет на минуту остановиться. Заголовок наводит на мысль о некоторой пред – информации, которой, вероятно, только он один не обладает. Это вызывает внезапное ощущение недостатка знаний, по сравнению с предполагаемым уровнем знаний других. То же самое можно утверждать относительно употребления определенного артикля в исходных предложениях рекламных текстов. Реципиент, как ожидается в таких случаях, обратится к соответствующей вводной информации, функцию которой выполняет картинка. Следует отметить, что картинка несет на себе практическую функцию убеждения в высоком качестве товара и служит его

сбыту. Ниже приводятся заголовки тех рекламных текстов, в которых, в связи с наличием картинки, употребляется определенный артикль.

The healing age continues [7].

The Ultimate Wind Proof Umbrella [8].

Неопределенный артикль, с другой стороны, требует напряженного внимания, поскольку для того, чтобы точно понять артикулат, реципиент не может положиться на информацию, уже полученную в предшествующем тексте, но должен дожидаться некоторого нового определения в последующем тексте. Таким образом, для неопределенного артикля характерно появление в решающих пунктах текста, в которых сообщаемая информация приобретает новое и неожиданное направление[1, 377].

A key to skin repair - Activin: wrinkles are a result of micro-injuries to the skin, so AVON studied how skin heals. As part of the repair process, the body produces Activin [5].

Текстовая функция артикля играет значительную роль в индустрии рекламы, поскольку является мощным оружием воздействия на человеческое подсознание. Выбор того или иного артикля стимулирует интерес потребителя к более подробному ознакомлению с продуктом. Современная реклама направлена на образное восприятие информации, которую человек воспринимает равным образом как по визуальному, так и ко слуховому каналу восприятия. Визуальный канал восприятия и дает первую информацию о предмете. Человек смотрит на изображение товара и мысленно проговаривает первую фразу с неопределенным артиклем. Реклама, не имеющая визуального изображения товара и начинающаяся с определенного артикля, не имеет смысла и не встречается.

Список использованной литературы:

1. Weinrich Harald, The textual function of the French article.-In:S Chatman (ed). Literary style, NY-Oxford, 1971, p.221-234
3. http://revolution.allbest.ru/languages/00105613_0.html
4. http://shop.avon.com/shop/product_list.aspx?dept=toprate
5. http://shop.avon.com/shop/product_list.aspx?dept=ten
6. <http://www.maillife.co.uk/>
7. http://shop.avon.com/shop/promotions_list.aspx?dept=promotions&promo_id=12556
8. <http://www.maillife.co.uk/i-hh-pml0000848-fck-1/the-ultimate-wind-proof-umbrella/>
9. Москальская О.И. «Грамматика текста» М., «Высшая школа», 1981

Автор еңбекте шетел артиклінің мәтіндік қызметі, түрлері, ерекшеліктеріне тоқталып, мәнін ашып көрсеткен.

ҒЫЛЫМИ ӨМІР

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

«Студент және ғылым» атты ғылыми апталық аясында келесі шаралар өткізілді:

1. Студенттердің 68-ші ғылыми-тәжірибелік конференциясы.
2. Университетішілік интеллектуалдық олимпиада.
3. Университетішілік студенттік ғылыми үйірмелер конкурсы.
4. Факультет/институт аралық «Студент және ғылым» атты қабырға газеті конкурсы.

1. 29-30 наурыз күндері аралығында өткен конференция барысында университет бойынша 22 секциялық отырыстар болып, 390 баяндама жасалды. Олар факультет және институт аясында жүзеге асырылды. Соның ішінде, педагогика факультеті бойынша - 63, филология факультетінде - 79, жаратылыстану-математика факультетінде - 77, тарих және құқық факультетінде – 35, Мәдениет және өнер институтында – 85 және Экономика және басқару институтында - 51 баяндама оқылды.

31 наурызда университетішілік интеллектуалдық олимпиада болып өтті. Онда институт/факультет және М.Өтемісов атындағы БҚМУ колледжі бойынша 8 команда катысты. Олимпиада 3 турдан тұрды: 1.Таныстыру. 2. Тест тапсырмалары. 3. Дұрыс шешім тап.

Олимпиада қорытындысы төмендегідей болды:

1. Мокрецова Маргарита, Избасаров Арман – филология факультеті.

2. Санжан Дархан, Тулепбергенов Айдос - М.Өтемісов атындағы БҚМУ колледжі.

3. Габдушов Арман – тарих және құқық факультеті.

1 сәуір күні Студенттік ғылыми үйірмелер және «Студент және ғылым» атты қабырға газеті конкурстары болды.

Ғылыми үйірмелердің нәтижесі төмендегідей:

1. «Үкілі үміт» жас ақындар үйірмесі. Жетекшісі: оқытушы Мусина Жансая Ғалымжанқызы (Қазақ филологиясы кафедрасы);
2. «Жас қаламгер» үйірмесі. Жетекшісі: ф.ғ.к. Сұлтанғалиева Рита Бекжанқызы (Қазақ филологиясы кафедрасы);
3. «Студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру тренингтері» ғылыми үйірмесі. Жетекшісі: магистр-оқытушы Махимова Аягүл Қуанышқызы (Педагогика және психология кафедрасы); Қабырға газеттерінің қорытындысы:

1. I орын - Орыс филологиясы
2. II орын - М.Өтемісов атындағы БҚМУ колледжі
3. III орын - Қазақ филологиясы

2010 жылдың 14 сәуірінде М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің тарих және құқық факультетінде Орал қаласы әкімдігі Ішкі саясат бөлімінің қолдауымен М.Өтемісов атындағы БҚМУ және БҚО Жас ғалымдар кеңесі жоғарғы және орта оқу орындарының студенттері мен жоғарғы сынып оқушылары арасында **«Ұлы Отан соғысы жас ұрпақтар есінде» атты Ұлы Жеңістің 65 жылдығына арналған ғылыми-тәжірибелік конференция ұйымдастырды.**

Конференция жұмысы ашық деп жарияланысымен, М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры Ә.Қ. Мұқтар ардагерлерді келе жатқан Ұлы Жеңістің 65 жылдығымен құттықтап, естелік сыйлықтар табыс етті.

Президиум мүшелері М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры Ә.Қ. Мұқтар, Орал қаласы әкімінің орынбасары Т.Р. Нығмет және ҰОС ардагерлері Қ.Ж. Сүйіншалиев пен М.Ә. Әжіғұловтың құттықтау сөздерінен кейін тақырыптық бейнеролик тамашаланды.

Конференцияда келесі секциялар ұйымдастырылды:

1. Ұлы Отан соғысы – тарих толқынында.
2. Жастарға патриоттық және азаматтық тәрбие беруде Ұлы Отан соғысының тағылымы.
3. Ел үмітін ақтаған Ер жүрек батырларымыз.

Секция жұмыстары тәмамдалғаннан кейін, секциялық отырыстардың қорытындылары тыңдалып, жүзден жүйрік шыққан 14 баяндамашы үздік баяндамалары үшін дипломдармен және естелік сыйлықтармен марапатталды.

Конференция тақырыбына қызығушылық танытып, осы игі шараға өз тарапынан атсалысқысы келген «Информбиржа NEWS» газетінің бас редакторы бастаған ұжым естелік сыйлық ретінде Жас ғалымдар кеңесінің төрағасы мен үздік шыққан 14 баяндамашыға ҰОС туралы мәліметтерге бай кітаптарын табыстады. Марапаттау рәсімінен кейін конференцияның Қарары тыңдалып, қатысушылардың бір ауыздан берілген дауысымен қабылданды.

Ұлы Жеңістің 65 жылдығына арналған шаралар қатары мұнымен аяқталмай, өз жалғасын табатынына кәміл сенімдіміз.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің мәдениет және өнер институты, БҚО Ішкі саясат департаменті және «Жас ғалымдар» кеңесінің қолдауымен 2010 ж. 21-22 сәуір күндері ҰОС жеңісінің 65 жылдығына орай, 16-22 жас аралығындағы талант иелерінің жолын ашу және қолдау, ҰОС кезіндегі батырларымыздың ерлігін дәріптеп бүгінгі ұрпақты отан сүйгіштікке тәрбиелеу мақсатында, **Кеңес Одағының батыры М.Маметованың атындағы «Ер жүрек Мәншүк» атты I Аймақтық патриоттық әндер байқауы өтті.**

Байқауға Атырау, Ақтөбе және Батыс Қазақстан облыстарынан 26 қатысушы келіп, бақтарын сынады, байқаудың екінші кезеңіне 15 қатысушы өткізілді.

Байқауда ҚР еңбегі сіңген мәдениет қайраткері, Ғ.Құрманғалиев атындағы БҚО филармониясының директоры Мақсат Омарғалиев қазылар алқасына төрағалық жасады.

Қазылар алқасының төраға орынбасары - Халықаралық және Республикалық байқаулардың лауреаты, Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтының аға оқытушысы Марат Айтимов, болды.

Қазылар алқасының мүшелері: 1 М.Өтемісов атындағы БҚМУ «Музыкалық білім» кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.к., доцент М.М. Нағымова.

2. Халықаралық және Республикалық байқаулардың лауреаты, ҚР композиторлар одағының мүшесі, әнші-композитор Жаскелең Ғайсағалиев.

3. Халықаралық байқаулардың лауреаты БҚМУ оқытушысы Думан Байтілеуов.

Байқау қорытындысы:

Бас Жүлде:

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті «Мәдениет және өнер» институтының 4 курс студенті Мира Сүндетова.

I орын

Ақтөбе облысының А.Жұбанов атындағы саз колледжінің студенті Калмыков Беджа.

II орын

Батыс Қазақстан облысының Құрманғазы атындағы саз колледжінің студенті Айым Еркінова.

III орын

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті «Мәдениет және өнер» институтының студенттері Айтемір Дәулетқалиев пен «Қорған» квартеті.

Дипломанттар:

1. М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті «Мәдениет және өнер» институтының 3 курс студенті Купиев Дархан.

2. № 7 ЖББОМ оқышысы Ним Владимир.

3. № 7 ЖББОМ оқышысы Куртакова Дарья.

4. Қ. Дүтбаев атындағы Атырау гуманитарлық колледжінің студенттері Қабдыкаримова Жібек және Игланова Марианна.

5. М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті «Мәдениет және өнер» институтының 3 курс студенттерінен құрылған «Наз» триосы.

Мұндай патриоттық байқаулар жастардың жүрегіне патриоттық сезім, ұлтжандылық, отансүйгіштік қасиеттерді жинақтауға өз септігін тигізеді.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде 2010 жылдың 23 сәуірінде физика-математика ғылымдарының докторы, Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Асан Дабысұлы Таймановты еске алуға арналған «Тайманов оқулары - 2010» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы өтті.

Конференцияның жұмыс бағыттары:

1. Теориялық және қолданбалы математика, физика, информатика саласындағы қазіргі заманғы мәселелері;

2. Математика, физика және информатиканы оқытудың әдістемесі мен инновациялық технологияларының өзекті мәселелері.

Конференция жұмысына А.Д.Таймановтың шәкірттері, Ресей Ғылым академиясының Сібір бөлімшесіндегі С.Л.Соболев атындағы Математика институтының аға ғылыми қызметкерлері, физика-математика ғылымдарының докторы Базайкин Ярослав Владимирович және физика-математика ғылымдарының кандидаты Миронов Андрей Евгеньевич, Тольятти мемлекеттік университетінің алгебра және геометрия кафедрасының меңгерушісі, БҚМУ түлегі, п.ғ.д., профессор Утеева Роза Азербайеана және педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Симонова Надежда Сергеевна, Ресей халықтар достығы университетінің математика және информатика кафедрасының аға оқытушысы Курышев Евгений Сергеевич және Ресей халықтар достығы университеті, Шетел тілдері институты директорының орынбасары, п.ғ.к., доцент Курышева Любовь Олеговна, І Президенттің физика-математика бағытындағы интеллектуалдық мектебінен математика пәнінің мұғалімі Ажгалиев Урынбасар, «Зерде» дарынды балалар мектебінен педагогика ғылымдарының кандидаты Дыбыспаев Болатжан Дыбыспаевич, Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтынан педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор Өмірбаева Күләш Оқасовна, «Сарыарқа дарыны» Қарағанды аймақтық ғылыми-әдістемелік орталығынан Бессрабова Татьяна Васильевна, МаксUTOва Эльмира Мухтаровна, Ержан Гульмира Абдихановна, Батыс Қазақстан облыстық жоғары оқу орындары мен орта білім беру оқу орындарының ғалым-оқытушылары, облыстық және қалалық жалпы білім беретін мектептердің мұғалімдері қатысты. Конференцияға Новосибирск, Мәскеу, Ташкент, Астана, Ақтөбе, Атырау, Қарағанды, Тараз, Семей, Өскемен, Шахтинск, Орал қалаларынан барлығы 100-ге жуық ғылыми баяндамалар келіп түсті. Конференция аясында БҚМУ студенттері, магистранттары, ізденушілері мен жас ғалымдар А.Д.Таймановтың шәкірттері ф.-м.ғ.д. Я.В.Базайкин және ф.-м.ғ.к. А.Е.Мироновпен, Ресей халықтар достығы университетінің Шетел тілдері институты директорының орынбасары, п.ғ.к., доцент Л.О.Курышевамен кездесулер өтті.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде 2010 жылдың 29 сәуірінде **«Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан: тарих және тағылым»** атты **Ұлы Жеңістің 65 жылдығына арналған республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы** өтті.

Ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысының негізгі бағыттары:

1. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан: тарихы, тарихнамасы және дерекнамасы;
2. Ұлы Отан соғысы тарихын оқытудың мәселелері;
3. Батыс Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында;

2010 жылдың 12 мамыр күні сағат 15.00-де М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде **М.Қасымбековтің «Первый. Қазақстан Республикасының Президенті туралы очерктер»** атты кітабына дөңгелек үстел өткізілді. Бұл шара Дүниежүзілік тарих және әлеуметтік пәндер каафедрасы, Тарих және құқық факультеті және Ғылыми кітапхананың ұйымдастырылуымен өткізілді.

Дөңгелек үстел жұмысына БҚО Ішкі саясат Департаментінің бастығы Г.И.Имашев, «НұрОтан» партия филиалының мүшелері, БҚМУ ардагерлері Қ.Ж.Сүйіншалиев пен М.Ж.Жолдықайырова, ЖОО-дан кейінгі дайындық бөлімінің жетекшісі Ш.Т.Мұқанбетова, БҚМУ-нің профессор-оқытушылар құрамы және студенттер қатысты.

Кітаптың авторы – Махмуд Қасымбеков саяси ғылымдар докторы, профессор, ҚР Президенті жанындағы Кеңсе басшысы болып қызмет атқарады. Кітаптың мазмұны президенттің өмірі, қызметі жөнінде үлкен фактілік материалдарға, құнды құжаттарына негізделген.

Дөңгелек үстелдің мақсаты - Еліміздің Тұңғыш Президентін тану арқылы, оның жан-жақты қырларын ашып көрсетіп, студент жастарға патриоттық тәрбие беру.

2010 жылдың 17 мамыр күні сағат 10.00-де М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің конференция залында (205 каб.) **«XVIII ғасырдың**

жаратылыстанушы ғалымы П.С.Палластың зерттеу маршруты бойынша» халықаралық ғылыми экспедициясының ашылу салтанаты өтті. Оған М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың ректоры Т.З.Рысбеков, Санкт-Петербург қаласынан келген Ресей Ғылым академиясының Зоология институтының аға ғылыми қызметкері Л.Н.Боркин, В.Л.Комаров атындағы Ботаникалық институттың аға ғылыми қызметкерлері Б.К.Ганнибал, А.К.Сытин, К.Д.Мильто, «Евразиялық Ғылым Одағы» қоғамдық қорының директоры А.В.Голубев, университеттің ЖОО-дан кейінгі дайындық және ҒЗЖ бөлімі, жаратылыстану-математика факультетінің профессорлық-оқытушылық құрамы, магистранттары мен студенттері қатысты.

П.С.Паллас 1768 жылы Ресейдің Ғылым академиясы мен Географиялық департаменттің ұйымдастырылуымен өткізілген Екінші академиялық экспедициясы жасақтарының біріне жетекшілік етті. Бұл экспедиция барысында Қазақстан табиғатына қатысты маңызды географиялық заңдылықтар орнатылды. 2010 жылдың 17 мамыр күні П.С.Паллас экспедициясының зерттеген жерлерімен халықаралық ғылыми-зерттеу экспедициясы өз жұмысын бастады. Экспедиция құрамында М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың жаратылыстану-математика факультетінің ғалымдары мен Санкт-Петербург қаласынан келген Ресей академиясының Зоология және ботаника институтының ғалымдары қатысады. Кездесуде өзара байланыс келісім-шартына қол қойылды. Келісім-шарт екі жақ арасында ғалымдар, магистранттар, студенттер алмасу және өзара біріге отырып, ғылыми-зерттеу жұмыстарын, бағдарламаларын жүзеге асыруға бағытталған.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің «Экономика және басқару» институты Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Жолдауына арналған 2010 жылдың 28-29 мамырында **«Дағдарыстан кейінгі ТМД елдері экономикасы: негізгі тенденциялары және экономикалық өсуінің жағдайлары»** атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясын өткізді.

Ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысының негізгі бағыттары:

1. «Экономикадағы тұрақты дамудың теоретикалық-әдістемелік негіздері».

2. «Экономикадағы тұрақты дамудың инновациялық-технологиялық факторы».
3. «Ұлттық экономика жүйесінде аймақтарды интеграциялаудың құқықтық-институционалдық аспектілері».

Конференцияға қатысушыларға білім беру және әдістемелік бағдарламаларының презентациясы мен экономикалық және бизнес әдебиеттерінің көрмесін ұйымдастыру жоспарланды.

Конференция жұмысына Астана қаласынан Қазақ экономикалық, қаржы және халықаралық сауда университетінің «Есеп және қаржы» факультетінің деканы, т.ғ.к. Мендалиева Сауле Ильинична, БҚО бойынша «ҚР Ұлттық банкі» филиалы директорының орынбасары Сатыбалдина Галия Камчатовна, БҚО бойынша қаржы бақылау басқармасының бастығы Турсынов Серик Есмакович қатысты.

БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

МУТИЕВ Зейнолла Жақсылықұлы!

Азаматтық парызыңызды адал атқарып, абыройлы да, мерейлі өмір жолыңыздың бір белесі болып отырған – 50 жасыңызбен Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ұжымы шын жүректен құттықтайды.

Сіздің ұстаздық жолдағы алғашқы қадамыңыз Сырым ауданындағы Қызылағаш жалпы білім беретін орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімінен басталып, одан кейінгі қызметіңіз облыстың түрлі оқу-ағарту салаларындағы білім ордаларында жалғасын тапты. Ұстаздық жолдағы жемісті еңбегіңіздің нәтижелі көрсеткіші 2001 жылы Батыс Қазақстан облысы бойынша алғашқы болып «ҚР білім беру ісінің құрметті қызметкері» белгісінің иегері болдыңыз. Мектепте шәкіртті білімге баули жүріп, ғылыми-ізденушілік қызметті сәтті ұштастыра білдіңіз, соның оң нәтижесі - 2000 жылы қазақтың ақын қыздарының бірі Фариза Оңғарсынованың шығармашылығы бойынша кандидаттық диссертацияны сәтті қорғауыңыз. Кейінгі тұлғалық кемелденуіңіз Ақ Жайық білім ордасының қара шаңырағы Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде жалғасты.

Университетте қызмет еткен он жыл төңірегінде іскер ұйымдастырушы, жастардың тәлімгер ұстазы ретінде таныла білдіңіз. Қазақ тілі мен әдебиеті бөлімінде оқу процесін ұйымдастыруды жаңа заман ағымына бейімдеуде, ғылыми-зерттеу жұмыстарының деңгейін көтеруде, маман кадрлар дайындауда, сондай-ақ студенттерді тіл мен әдебиет әлеміне көптеп тартуға қосқан үлесіңіз жоғары деп бағалаймыз.

Бүгінде өмір-өзенде талмай жүзген, жаныңыздағы жарасымды жарыңызға арқа тұтар адал жар, ұрпақтарыңыз мақтан тұтар асқар әкесіз.

Болашақта да ғалымдық, ұстаздық, азаматтық еселі еңбегіңізбен елге танылып, ғылым саласында да қомақты жетістіктерге жетіп, ұлағатты ұстаз ретінде ұзақ та, жемісті ғұмыр кешуіңізге тілектеспіз.

МАЗМУНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Даришева Т.М.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ СТУДЕНТОВ
КАК НАПРАВЛЕНИЕ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ ВУЗА.....3

Насс О. В.

ПРОГРАММНЫЕ СРЕДСТВА АВТОМАТИЗАЦИИ ДЛЯ
АКТИВИЗАЦИИ ПРОЦЕССА СОЗДАНИЯ ПЕДАГОГАМИ
КОМПЬЮТЕРНЫХ СРЕДСТВ.....10

Отаубаева А.У.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІМПАЗДЫЛЫҒЫН
АРТТЫРУДАҒЫ ГЕОБОТАНИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІНІҢ
РӨЛІ.....16

Кайсагалиева Г.С.

МЕТОДЫ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ШКОЛЬНИКОВ В
СИСТЕМЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....25

Мұқанбетова Ш.Т.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ӨЗДІК ЖҰМЫСТАРДЫ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТҰРҒЫДАН ҰЙЫМДАСТЫРУ.....32

Тасимова А.А.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК
ОСНОВА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА.....39

Амельченко В.И.

ПРЕПОДАВАНИЕ ТЕОРИИ И МЕТОДОЛОГИИ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ (НА ПРИМЕРЕ ГЕОГРАФИИ
СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА) В УСЛОВИЯХ ПЕРЕСТРОЙКИ
ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ.....47

Ерғалиев А.С.

ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ӨЛКЕТАНУ
ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ.....56

Жумагалиева Д.Ш.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ
СОВРЕМЕННОЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ.....64

Жарылгапова Д.М., Жакиев Н.К.

ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВАЦИИ К САМООБРАЗОВАНИЮ У
УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
КОМПЬЮТЕРНЫХ МОДЕЛЕЙ.....69

Қайырғалиев Т.	
ОЙЫН – ДҮНИЕТАНЫМ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ.....	75
Мухамедрахимова Г.И.	
ВЫЯВЛЕНИЕ УСЛОВИЙ ФОРМИРОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ ОБЩЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА ДЛЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИИ.....	77
Демешева Г.У.	
ФОРМИРОВАНИЕ ОСНОВ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩЕЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У ДЕТЕЙ ПРЕДШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	84
Амельченко Л.Б.	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	89
<u>ТАРИХ</u> <u>ИСТОРИЯ</u>	
Тасмагамбетов А.С.	
БЮРОКРАТИЯ И РУССКАЯ ПРОВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ НА ОКРАИНАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX - НАЧАЛЕ XX ВВ. (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА).....	99
Шинтимирова Б.Г.	
ТАМОЖЕННЫЙ СОЮЗ: В РАМКАХ СНГ И СЕГОДНЯ (1991-2005 Г.Г.)	109
Шинтемирова Б.Г., Адельбаева Н.А.	
ТИПОЛОГИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ И ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ СИСТЕМЫ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА XIX В.....	117
Адельбаева Н.А.	
ИЗ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ В XIX ВВ.....	124
Жолдасов С.	
ЕДІЛ ҚАЛМАҚТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖОҢҒАРИЯҒА ҚОНЫС АУДАРУЫНЫҢ СӘТСІЗДІГІ.....	131
Ахметова Ұ.Т.	
ҚАЗАҚ ТАРИХЫ ЖӘНЕ МҰРАҒАТТЫҚ КОМИССИЯ.....	138
Исмағұлов Ұ.Ш.	
КЕҢЕСТІК ҚОНЫСТАНДЫРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТӨҢІРЕГІНДЕГІ ТАРТЫСТАР (XX ғ. 20-30 ЖЫЛДАРЫ).....	149
Сүндетұлы Қ.	
РЕДАКТОР Т.Б.ӨТЕУЛИЕВТІҢ ТАҒДЫРЫ.....	159
Исибаева Е.И .	
ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕГІ: АДАМ ҚҰҚЫҒЫ – АЗАМАТТЫҢ БАСТЫ ИГІЛІГІ.....	165

Ахмет А.Қ.	
МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫН ЖАРИЯЛАУ ТУРАЛЫ.....	172
Бейсенғалиев Ө.Ж.	
ҚОСТАНАЙ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ (1946-1979 ЖЖ.).....	178
Давлетова Б.Г.	
ИСТОКИ ВОЙЛОЧНОГО ПРОИЗВОДСТВА КАЗАХОВ.....	188
Абдрахманова Р.Л.	
О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕРКОВНО-ПРИХОДСКИХ ШКОЛ И ШКОЛЫ ГРАМОТЫ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ.....	192
Хабиева Э.С.	
ЕЖЕГОДНЫЕ ПОСЛАНИЯ ПРЕЗИДЕНТА НАРОДУ КАЗАХСТАНА- КАК ЗАЛОГ УСПЕШНОГО РАЗВИТИЯ СТРАНЫ.....	196
Есетова Г.Б.	
ПЕРВЫЕ ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ МАНГЫШЛАКСКОГО КРАЯ.....	201
<u>ФИЛОЛОГИЯ</u>	
Винник Р.Э.	
ПОЭТИКА РОМАНА Л.УЛИЦКОЙ «МЕДЕЯ И ДЕТИ».....	210
Мамыров А.Ы.	
РАБИНДРАНАТ ТАГОР (РОБИНДРОНАТХ ТХАКУР) ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ БІР-ЕКІ АУЫЗ СӨЗ.....	217
Кенжемұратова С.К.	
М.ӘУЕЗОВТІҢ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРЫП, ДАМУДАҒЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ.....	223
Құсайынова Ж.А.	
ОҚШАУ СӨЗДЕРДІҢ МОДАЛДІ МАҒЫНАНЫ АЖЫРАТУ ҚЫЗМЕТІНЕН.....	229
Оралбаев Ө.	
ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ДАМУ МЕКТЕБІ.....	238
Сабыр Ғ.К.	
НОҒАЙЛЫ ЖЫРЛАРЫНЫҢ ТІЛІНДЕГІ КІСІ ЕСІМДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ УӘЖДІЛІГІ.....	242
Артюкова Е.В.	
ТЕКСТОВАЯ ФУНКЦИЯ АНГЛИЙСКОГО АРТИКЛЯ.....	247
ҒЫЛЫМИ ӨМІР - НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....	254
БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ- НАШИ ЮБИЛЯРЫ.....	262

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ

МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды, ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, білім мәселелері, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 8 бет) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 16 шрифтсінен кем емес және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекен-жайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйін (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 16, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисунковом тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫМЕН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Р.Р. Кужалиева

Корректоры-Корректор:

С.А. Беккужиева

Материалдарды

компьютерде беттеген

Верстка и изготовление

оригинал-макета

Е.Е. Панова, Д.М. Тулепова,

А.Е. Павленко, Ж. А. Сарсенгалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан

мемлекеттік университеті, 2010

090000, Орал, Сарайшық көшесі, 34

т.: 50-76-52

Басуға 17.06. 2010 ж. қол қойылды.

Офсет қағазы. Көлемі 16,2 б.т.

Таралымы 550 дана. Тапсырыс № 82

Подписано в печать 17. 06. 2010 г.

Формат А4. Бумага офсетная.

Объем 16,2 п.л. Тираж 550 экз.

Заказ № 82

*Западно-Казахстанский
государственный университет*

*им. М.Утемисова, 2010
090000, Уральск, ул.Сарайшик, 34*

т.: 50-76-52